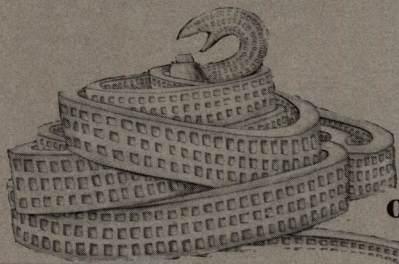

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

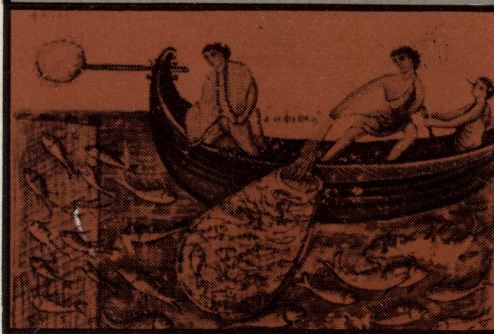
ύπάρχει κρίση του μαρξισμού;
ή μηδενική στάθμη της άριστερας

Τό στάδιο του καθρέφτη
ως διαμορφωτής του πρώτου ένικου προσώπου

Ήταν φεουδαρχία τό Βυζάντιο;

οί «άντίπαλες» πόλεις

Μαρία Άνδριανού, Κάποιες πρόχειρες σκέψεις γύρω άπ' την «ισότητα». **Μαριάννα Δήτσα**, Καί τώρα τί θά γίνουμε χωρίς άρχαία. **Παύλος Λουκάκης**, Οί «άντίπαλες πόλεις». **Άγγελος Έλεφάντης**, Οί τόνοι καί τά πνεύματα του κακού ● **Νίκος Πολίτης**, «Ό άνθρωπος από μάρμαρο» ● **Μαρία Άντουανέττα Ματσιότσι**, Μέ τίς Περίδες όπως μέ τούς ναύτες της Κροστάνδης ● **Άριστείδης Μπαλτάς**, Ή μηδενική στάθμη. ● **Γεωργία Πετράκη**, Τό φοιτητικό κίνημα – μιά πολύ συγκεκριμένη όψη της κρίσης της έλληνικής άριστερας ● **Jacques Lacan**, Τό στάδιο του καθρέφτη ως διαμορφωτής του πρώτου ένικου προσώπου (je) ● **Νίκος Πουланτζάς**, Ύπάρχει κρίση του μαρξισμού σήμερα; ● **Νίκος Βαρδίκας**, Ήταν φεουδαρχία τό Βυζάντιο; ● **Κωνσταντίνος Τσουκαλάς**, «Έλληνική κοινωνία: όψεις ύπανάπτυξης» του Νίκου Μουζέλη ● **Μαριάννα Δήτσα**, «Κ. Βάρναλης – Κ. Καρυωτάκης» του Β. Βαρίκα ● **Παντελής Μπουκάλας**, Για την κρίση του κομμουνιστικού κινήματος ● Δυό βιβλία ● Νέα βιβλία, περιοδικά, έπιστολές.

Μηνιαία έπιθεώρηση ● τευχ. 25 ● Μάρτιος-Άπρίλιος 1979 ● 60 δρχ.

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Μηνιαία επιθεώρηση Μάρτιος 1979, 60 δρχ.

Κέκροπος 2, Αθήνα (Πλάκα), τηλ. 3245332

περιεχόμενα

Μαρία Ανδριανού	Κάποιες πρόχειρες σκέψεις γύρω απ' την «ισότητα» τά αρχαία
Μαριάννα Δήτσα	Οι «αντίπαλες πόλεις»
Παύλος Λουκάκης	Οι τόνοι και τά πνεύματα του κακού
Άγγελος Ήλεφάντης	«Ο άνθρωπος από μάρμαρο»
Νίκος Πολίτης	Μέ τις Περσίδες όπως μέ τους ναύτες τις Κρονστάνδης
Μαρία Αντουανέτα Ματσιότσι	Η μηδενική στάθμη
Άριστείδης Μπαλτάς	Τό φοιτητικό κίνημα – μιά πολύ συγκεκριμένη όψη τής κρίσης τής ελληνικής άρι- στεράς
Γεωργία Πετράκη	Τό στάδιο του καθρέφτη ως διαμορφωτής του πρώτου ένικου προσώπου (je)
Jacques Lacan	Υπάρχει κρίση του μαρξισμού σήμερα;
Νίκος Πουλαντζάς	Ήταν φεουδαρχία τό Βυζάντιο;
Νίκος Βαρδίκας	«Ελληνική κοινωνία: όψεις ύπανάπτυξης» του Νίκου Μουζέλη
Κωνσταντίνος Τσουκαλάς	«Κ. Βάρναλης – Κ. Καρυωτάκης» του Β. Βαρίκα
Μαριάννα Δήτσα	Γιά τήν κρίση του κομμουνιστικού κινήματος – Δυό βιβλία
Παντελής Μπουκάλας	Νέα Βιβλία, Περιοδικά, έπιστολές άναγνωστών .....

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ: έξάμηνη 300 δρχ., έτήσια 550. ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ: Εύρώπης: έξάμηνη 400 δρχ., έτήσια 750. ΗΠΑ-Καναδά (άερ.): έξάμηνη 500 δρχ., έτήσια 900 ■ Γιά Όργανισμούς, Τράπεζες, Άνών. Έταιρείες: έξάμηνη 500 δρχ. έτήσια 1.000 ■ ΕΜΒΑΣΜΑΤΑ – ΤΡΑΠΕΖΙΚΕΣ ΕΠΙΤΑΓΕΣ: Σπύρος Δελέγκας, Κέκροπος 2, Αθήνα 119, τηλ. 32.45.332 ■ ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ Ταχυδρ. Θυρίδα Νο 1762, Πλ. Συντάγματος Αθήνα.

Έκδότης, «Σ. Δελέγκας καί Σία Ο.Ε.» Διευθυντής: Άγγελος Ήλεφάντης, ● Φωτοστοιχειοθεσία: Φωτοκύνταρο ΕΠΕ. Βασ. Άλεξάνδρου 2 – Χίλτον, τηλ. 748314 ● Έκτύπωση, Άφοί Ρόμπολα ΕΠΕ, Τατοίου καί Μπιζανίου 3, Μεταμόρφωση Άττικής, τηλ. 2754328 ● Φωτογραφική έπιμέλεια, Ναπολέων Τζανέτος. ● Διόρθωση: Παντελής Μπουκάλας ● Έξώφυλλο: Γιώργος Χατζημιχάλης.

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

Κάποιες πρόχειρες σκέψεις γύρω απ' την «ισότητα»

(Καί μέ τήν υπόθεση ότι τό «νομοσχέδιο Γαζή»
μπορεῖ ποτέ νά φτάσει στή Βουλή ὅπως εἶναι)

Βάλαμε τά δυνατά μας καί ἀπό ἕνας πού ἦταν πρὶν γίναμε τρεῖς: ὁ σύζυγος-πατέρας, ἡ σύζυγος-μητέρα καί ὁ δικαστής. Ἡ οἰκογενειακή ἐξουσία μπορεῖ νά μὴν καταργεῖται, μοιράζεται ὁμως στά τρία.

Καί γιά νά πάρουμε τά πράγματα μέ τή σειρά: καταργεῖται ἡ ἀρχηγία τοῦ οἴκου, ἡ «ἐξουσία κλειδῶν» τῆς γυναίκας («ἡ γυνή ἔχει τήν διεύθυνσιν τοῦ συζυγικοῦ οἴκου»), ἡ προίκα, ἡ πατρική ἐξουσία. Δέν θά μιλάμε πιά γιά βάρη τοῦ γάμου πού «φέρει ὁ ἀνὴρ», μονκιανό τεκμήριο («τά εἰς τήν νομήν ἢ κατοχήν ἑνός τῶν συζύγων ἢ ἀμφοτέρων εὐρισκόμενα κινητά τεκμαίρεται ὑπέρ τοῦ ἀνδρός καί τῶν δανειστῶν τοῦτου ὅτι ἀνήκουσιν εἰς αὐτόν»)

Ἀντίθετα, στήν πατρική ἐξουσία (βλέπε ἀπόλυτο δικαίωμα τοῦ πατέρα πάνω στό παιδί μέ ἐξουσία καταναγκασμοῦ) ἀντιπαράτιθεται ἡ γονική μέριμνα, «οἱ σύζυγοι φέρουν τά βάρη τοῦ γάμου ἀπό κοινοῦ, ἕκαστος ἀναλόγως τῶν δυνάμεών του», «τά εἰς τήν νομήν ἢ κατοχήν ἑνός τῶν συζύγων ἢ ἀμφοτέρων εὐρισκόμενα κινητά τεκμαίρονται ὑπέρ τῶν δανειστῶν ἑκατέρου τῶν συζύγων ὅτι ἀνήκουν εἰς τόν ὀφειλέτην αὐτῶν», καί κυρίως «οἱ σύζυγοι ἀποφασίζουν ἀπό κοινοῦ περί παντός ὅ,τι ἀφορᾷ τόν συζυγικόν βίον» καί ἡ ρύθμιση αὐτή πρέπει νά μὴν παρακωλύει τήν ἐπαγγελματική καί λοιπή δραστηριότητα τοῦ καθενός καί νά μὴν παραδιάζει τήν σφαῖρα τῆς προσωπικότητάς του. Ἔτσι ἀπόκτησε καί ἡ γυναῖκα προσωπικότητα (καιρός ἦταν), στό χαρτί βέβαια. Γιατί ὅπου προκύπτουν διαφωνίες καί ἀμφισβητήσεις καλεῖται ὁ τρίτος φορέας τῆς οἰκογενειακῆς ἐξουσίας, ὁ δικαστής, νά ἀποφασίσει. Αὐτός εἶναι ἡ ἀσφαλιστική δικλείδα τοῦ νομοθέτη, ἀπό κει ὁμως θ' ἀρχίσουν νά μπαίνουν τά νερά στό σκάφος. Γιατί τό δικαστήριο, γιά νά λύσει τίς διαφωνίες πού θά προκύψουν ἀνάμεσα στό ζεῦγος – τό ὅποιο π.χ. μέσα στά πλαίσια τοῦ «παντός ὅ,τι ἀφορᾷ τόν συζυγικόν βίον» θά πρέπει νά συναποφασίσει ἀπό τήν ἐπιλογή τοῦ τόπου κατοικίας μέχρι τοῦ ἔργου πού θά δεῖ στόν κινηματογράφο, δηλαδή μία κλίμακα θεμάτων πολύ ἄνισων σέ βαρύτητα μεταξύ τους –, θά πρέπει νά προσφύγει σέ κάποια κριτήρια ἐξωνομικά πού θά βοηθήσουν στήν ἐπίλυση τῆς διαφορᾶς. Κι αὐτά θά εἶναι κατά κύριο λόγο οἱ τρέχουσες οἰκογενειακές συνήθειες, τό τί γινόταν ὡς τώρα σέ παρόμοια θέματα. Πῶς λοιπόν θά μπορέσει νά συνδυάσει ἄς ποῦμε τήν ὑποχρέωση τῶν συζύγων γιά συμβίωση (ἄρθρο 1386 Α.Κ.) μέ τήν πιθανή καί εὐλογη λόγω συγκεκριμένων περιστάσεων ἀπαίτηση τῆς γυναίκας νά ἔχει δική της κατοικία ἢ νά τήν ἀκολουθήσει ὁ ἄντρας σ' αὐτήν, ἀφοῦ μάλιστα τώρα καταργεῖται καί ἡ ἀπό τό νόμο ὑποχρέωσή της νά ἔχει «κατοικίαν τήν τοῦ συζύγου αὐτῆς». Πῶς νά τό κάνουμε, σέ μιάν ἄκρη τοῦ μυαλοῦ τοῦ δικαστῆ ὁ ἄντρας θά ἐξακολουθήσει νά παραμένει ἡ «ἐξουσία», ἐξουσιοδοτημένος σιωπηρά νά ρυθμίζει τά πράγματα

Δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

έξω απ' τό νόμο, και μάλιστα σέ μία εποχή πού ή «ύποχρέωσις πρός συμβίωσιν» είναι μία έννοια άόριστη και λίγο ασυνάρτητη.

Κι ακόμη, όταν «επί αδυναμίας ενός τών συζύγων αποφασίζει μόνος ό έτερος» (άρθρο 24) δέν θέλει πολλή φαντασία για νά βρούμε ποιός θά 'ναι αυτός ό «έτερος» και στό δικαστή θ' απομένει, όταν φτάσει τό πρόβλημα μπροστά του, νά ονοματίσει «αδυναμία» τής συζύγου για απόφαση κάθε είδους κατάσταση πού θά δικαιολογεί τήν αυθαιρεσία του άντρα, τήν από τό νόμο δοσμένη και δικαιολογημένη ως τώρα. Κι ακόμη, είναι δικό του θέμα τό νά διαγράψει και νά περιχαρρακώσει τά ουσιαστικά περιθώρια έλευθερίας πού ή γυναίκα διατηρεί στα πλαίσια τής επαγγελματικής και λοιπής δραστηριότητάς της και τής προσωπικότητάς της, αφού μέσα σ' αυτά τά πλαίσια οι σύζυγοι είναι αδέσμευτοι από τήν ύποχρέωση τής συναπόφασης. Εκεί ό καθένας αποφασίζει μόνος, πόσο όμως μακριά του επιτρέπεται νά πάει;

Κι όταν, κατά τήν άσκηση τής γονικής μέριμνας, ή μάνα θέλει σχολείο δημόσιο για τό παιδί και ό πατέρας ιδιωτικό;. Και τί θά πεί: «έάν ό πατήρ ή ή μήτηρ παραβαίνει τά εκ τής γονικής μερίμνης καθήκοντα περί τήν επιμέλειαν του προσώπου του τέκνου...» Ή, ότι οι σύζυγοι συνεισφέρουν στα δάρη του γάμου «και δι' εργασίας»; Ήρθε άραγε ό καιρός πού οι δουλειές του νοικοκυριού θά μεταφραστούν από τό δικαστή σε συνεισφορά στα δάρη αποτιμητή σε χρήμα (πράγμα πού θά μπορούσε νά σημαίνει ότι ήρθε και για τόν άνδρα ή στιγμή νά καταδεχτεί τέλος πάντων νά πλύνει πιάτα και νά σφουγγαρίσει);

Μέσα από τό δρόμο τής νομολογιακής έρμηνείας και έπεξεργασίας του νόμου κινδυνεύουμε νά ξαναγυρίσουμε στα ίδια αποτελέσματα. (Ο κ. Σταμάτης μπορεί νά κοιμάται ήσυχος.) Ή επιλογή τής λύσης τής σωστότερης για τό συμφέρον τών αναμειγμένων προσώπων και τής πιο σύμφωνης προς τό κοινωνικό αίσθημα σήμερα θά εξαρτάται από τήν ανθρώπινη ποιότητα του δικαστή και από τήν ικανότητά του νά πιάνει τό πνεύμα τών καιρών. Επειδή όμως, ως γνωστόν, ό δικαστής εκφράζει κατά κανόνα τήν συντηρητικότερη πλευρά τής κοινής γνώμης, θά ξαναγυρίζουμε γι' άρχετό καιρό ακόμη στις ίδιες απαντήσεις παρ' όλο πού τά ερωτήματα είναι πιά διαφορετικά.

Παρ' όλα αυτά, και για νά μήν μεμψιμοιρούμε πάντα: στήν περίπτωση πού τό νομοσχέδιο θά έφτανε νά ψηφιστεί όπως είναι, αυτό θά σήμαινε όχι ένα αλλά πολλά δήματα μπρός. Όσους ένδοιασμούς και επιφυλάξεις κι αν έχει κανείς, και όσο και αν επισημαίνει κινδύνους πού μπορεί νά προκύψουν από τήν εφαρμογή τών μεταρρυθμίσεων, έντούτοις δέν πρέπει νά παραβλέπει ότι τό νομοσχέδιο δέν ρυθμίζει μόνο τις σχέσεις μεταξύ συζύγων και τήν κατάργηση τής προίκας· οργανώνει σε δικαιότερες και όρθολογιστικότερες βάσεις τις σχέσεις μεταξύ γονέων και τέκνων, τή διαχείριση τής περιουσίας του παιδιού, τήν προσβολή τής γνησιότητας, τήν αναγνώριση και τά θέματα διατροφής τών εξώγαμων, τήν επιτροπεία και τήν χειραφεσία· κι ακόμη ότι ή εισηγητική έκθεση πάει μακρότερα και εύχεται νά προχωρήσει ό νομοθέτης και στή θέσπιση του πολιτικού γάμου και κατάργηση τής μοιχείας ως λόγου διαζυγίου· θέματα τόσο επίγοντα και άμεσα όσο και δικαιολογημένα από μίαν άδήριτη πραγματικότητα.

Μαρία Άνδριανού

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

Τά αρχαία μας...

«Ο Ἀριστόδημος ἤθελε σώνει καί καλά νά βάλουν στήν τραπεζαρία καί τό ἄγαλμα τῆς Δόξας. Ἔτσι θά τῶβλεπαν ὅλοι οἱ καλεσμένοι καί θά τούς καθόταν καρφί στά μάτια.

– Ἡθέλῃσαν νά μᾶς δείξουν τά πλοῦτή τους· νά τούς δείξουμε καί ἡμεῖς τά ἰδικά μας».

Ἀπό τόν Ἀρχαιολόγο τοῦ Α. Καρκαβίτσα

Νέου τύπου «Ὁρεστειακά»; Ἄν ἡ ἱστορία ἐπαναλαμβάνεται, τό μόνο πού θά ἔπρεπε νά μᾶς ἐνδιαφέρει εἶναι νά βροῦμε καί νά κατανοήσουμε τόν ὑποκινητή τῶν γεγονότων τοῦ Ἡρακλείου. Κι ἂν θά θέλαμε νά ἐπαληθεύσουμε τό ρῆμα ὅτι ἡ ἱστορία ἐπαναλαμβάνεται μοναχά σάν φάρσα, νάτος: στή θέση τοῦ συντηρητικοῦ «κατεστημένου» Μιστριώτη, πού τό 1903 ὑποκινεῖ φοιτητικές ταραχές γιά μιά μετάφραση τῆς Ὁρεστειας, ὁ προοδευτικός λαόφιλος Ἀνδρέας, «τά κόμματα τῆς ἀντιπολιτεύσεως». Φυσικά, κανεῖς δημοκρατικός πολίτης σήμερα δέν δέχεται – ξέροντας τί σημαίνει – μιά τέτοια εὐκόλη ἐξήγηση γιά τά γεγονότα τοῦ Ἡρακλείου. Ἀλλά, ἀπό τήν ἄλλη, πολλοί πού δέν θέλουν νά ἔχουν μιά ἐξιδανικευμένη ἰδέα περί λαοῦ, ἀπόρησαν μέ τήν τόσο ἀγωνιστική στάση ἑνός κόσμου γιά ζήτημα πού στό κάτω κάτω, ἀντικειμενικά, δέν ἀντιστοιχεῖ μέ κανένα ἀπό τά τόσα κοινωρικά του προβλήματα. Καί ἐλπίζω πώς ἀρκετοί ἐνωσαν καί μίαν ἀνησυχία, διαβάζοντας ἀνταποκρίσεις ἀπό τήν «ἐξέγερση τῆς Κρήτης» σάν τήν παρακάτω: «Μέ κλάματα καί τραγούδια οἱ χιλιάδες λαοῦ ἔστησαν σ' ὅλη τήν περιοχὴ γύρω ἀπό τό Μουσεῖο ξέφρενονος χοροῦς, ἀφοῦ ἀπομάκρυναν τά ὁδοφράγματα ἀπό τούς δρόμους».

«Πολλά ἄτομα χόρευαν μέσα στό Μουσεῖο μέ τίς τοπικές φορεσιές τῆς Κρήτης, ἀγκαλιασμένοι μέ δεκάδες παπάδες, οἱ ὁποῖοι εἶχαν δηλώσει ὅτι θά εἶναι οἱ πρῶτοι πού θά ἀντιδράσουν δυναμικά ἂν ἐπιχειρηθεῖ ἡ βίαιη ἀπομάκρυνση τῶν ἀρχαιοτήτων».

«Στό γλέντι ρίχτηκαν ἀργότερα καί οἱ πολλοί λυράρηδες τῆς πόλης, καθώς καί ἡ μπάντα τοῦ Δήμου». (Ἐλευθεροτυπία, 2 Μαρτίου 1979).

Ἐλπίζω πώς τέτοιες κουβέντες προκάλεσαν σέ ἀρκετούς μιά αὐτόματη ἀναδρομὴ σέ διάχυτα ἰδεολογήματα τῆς περιορέουσας ἀτμοσφαιράρας. Πιθανότατα εἶναι εἰκόνες πού δέν ἔχουν μεταφραστεῖ σέ μιά συστηματικότερη γλώσσα. Ἐντούτοις, εἶναι κουβέντες ἐξαιρετικά πλούσιες σέ διωματικές καί ἐμπειρικές φορτίσεις. Ἴσως γι' αὐτό ἡ ἀπορία αὐτή, δύσκολη στήν ἐξήγηση, δέν πῆρε δημόσια ἔκφραση. Προβλήθηκε γιά ἄλλη μιά φορά ἡ ἀποψη πού ὑποκλίνεται σέ ὅ,τι κάνει ὁ λαός καί πού ἐξάγει ὅ,τι σχετίζεται μέ τήν «πολιτιστική μας κληρονομιά». Θεωρήθηκε αὐτονόητο, ὅτι τά ΜΑΤ, τό κράτος καί ὁ Καραμανλῆς δέν μπορεῖ παρά νά χτυπᾶνε τά Μουσεία, τούς παπάδες, τίς τοπικές φορεσιές, τούς λυράρηδες καί τίς μπάντες τοῦ Δήμου.

Μαζί – κι ὁ καθένας μέ τόν τρόπο του – (...) ἐκείνοι μέ τή γνώση κι ὁ λαός μέ τήν πείρα ἐνώνουν τή φωνή πρὸς τούς ὑπεύθυνους: Ὅπου καί νά ταξιδέψουμε ἢ Ἑλλάδα μᾶς πληγώνει. Πάψτε πιά νά τήν πληγώνετε...

(Ἐλευθεροτυπία 4/3/79)

Δια γυμνου οφθαλμου Δια γυμνου οφθαλμου

Από τά παραπάνω φαίνεται πώς πρόθεσή μου δέν είναι νά επιχειρηματολογήσω γιά τό διαδόητο ζήτημα «έξαγωγή ή όχι τών αρχαιοτήτων». Έχουν γραφτεί τόσα πολλά, ώστε νά συγκροτούν ήδη έναν χοντρό φάκελο από ντοκουμέντα, δημοσιεύματα έφημερίδων και ψηφίσματα. Αν κάτι μου έκανε έντύπωση, είναι ακριβώς αυτή ή πληθώρα και μακροδιότητα τών τόσο παθιασμένων αντιδράσεων γιά ένα θέμα γιά τό οποίο σπάνια δείχνουμε ένδιαφέρον μέ κοινωνικές παραμέτρους. Γιατί; Τέτοιες άφορμές, αν μή τί άλλο, προκαλούν σειρά έρωτημάτων – ίσως άπλως μέ συνειρμικούς μηχανισμούς – πού θά έπρεπε κάποτε ν' αρχίσουμε νά διατυπώνουμε σέ γραπτό λόγο. Έστω κι αν πρόκειται γιά άποσπασματικές έντυπώσεις, θά πρέπει νά διατυπώνονται γραπτά μόνο και μόνο γιά νά ξεφύγουν, όπως και τόσα άλλα καντά προβλήματα, από τό χώρο τής ιδιωτικής συζήτησης.

Η θέα τών MAT, λένε, ξεσήκωσε αυτόν τό λαό, ό οποίος, παρατηρούσαν πολλοί, κατά τά άλλα ποτέ δέν είχε πάει στό μουσειό και ούτε ήξερε τά αρχαία τά όποια υπεράσπισε μέ όδοφράγματα. Δέν ύποτιμώ τήν άπαράδεκτη κυβερνητική χειρονομία νά στέλνοναι γιά τήν έπίλυση ενός τέτοιου ζητήματος τά MAT. Είναι τό λιγότερο γελοίο νά πιστεύεις πώς μέ τά MAT θά φιώσεις ιδέες μέ τίς όποιες έσύ ό ίδιος, τό κράτος, ή έλληνική παιδεία, τό σχολείο, ποτίζεις τόν λαό επί δύο αιώνες... Μιά ιδεολογία πού καλλιεργεί τήν πλήρη διάσταση μεταξύ τών «ιδεών» (περί πατρίδος, αρχαίων ήμών προγόνων, λαϊκού μας πολιτισμού σέ τουριστική γνάλα... τά φώτα πού δώσαμε στη Δύση, ό λεβέντης άντρας, τά μεγάλα κατορθώματα τής Φυλής – ό,τι γράφουν τά διδακτικά βιβλία, κι όχι μόνο αυτά, και άποτελούν τή μοναδική μόρφωση αυτού τού λαού), μία ιδεολογία, λοιπόν, πού καλλιεργεί τήν πλήρη διάσταση μεταξύ τών «ιδεών» και τής πραγματικής, τής προσωπικής δηλαδή και κοινωνικής ζωής τού ύποκειμένου στό όποιο άπενθύνεται, είναι φυσικό σέ κάποιες στιγμές νά μās άποκαλύπτεται μέσα στην αντιφατικότητα τής. Αυτό τό ύποκείμενο, ό Νεοέλληνας, στόν όποιο άπενθύνεται, έχει πού και πού ανάγκη (γιατί άραγε συζητάει τόσο ρητορικά έφ' όλης τής ύλης στό καφενείο;) νά συνδέσει αυτά τά δύο επίπεδα τής διχασμένης του κοινωνικής ύπόστασης, ταυτίζοντας τούς δύο λόγους. Η έξαγωγή τών αρχαιοτήτων θριάμβευσε από αυτή τήν άποψη. Ήταν ένα μοντέλο-κουτί γιά νά ενεργοποιήσει (μιά φορά, επιτέλους, στη σωματική, πραγματική του διάσταση), αυτόν τόν παράλληλο ψυχισμό, πού έγκαθίσταται στόν καθένα μας μέσω τής έλληνικής παιδείας, ψυχισμό έπενδυμένο μέ κάποιες αιώνιες ιδέες, σάνταρντ, πού εκφράζονται μέ τόν στερεότυπο λόγο, έκτός από έξαιρετικές συγκυρίες. Ένώ, τού κόσμου τά πολιτιστικά προβλήματα πού επιδρούν στην καθημερινή μας ζωή, άκόμη και στην πιο ιδιωτική μας συμπεριφορά, δέν μπορούν νά τύχουν ανάλογο βαθμού συμμετοχής και πάθους, γιατί δέν ανήκουν στό σώμα τής καθιερωμένης παιδείας.

Όμως τά πράγματα δέν έχουν μόνο αυτή τήν όψη. Η «έξαιρετική συγκυρία» δέν ξεπήδησε από μόνη τής. Θα 'λεγα πώς στην περίπτωση τής καμπάνιας γιά τή μή έξαγωγή τών αρχαιοτήτων μπορούμε νά δούμε – πέρα από αυτό τό γενικό, κάπως άχρονο, πλαίσιο έρμηνείας πού αναφέρεται στό χαρακτήρα τής παιδείας μας – και μιάν άλλη όψη τών πραγμάτων, πού ανάγεται σέ κάποιες πολιτικές πρακτικές τών κομμάτων τής αντιπολίτευσης. Μπορούμε δηλαδή ν' ά διακρίνουμε τήν έκφραση κάποιων πολιτικών συνθημάτων πού διαμόρφωσαν τά αντι-

Ο έλληνικός λαός άρνείται κάθε ανταλλαγή γιά τήν ανεπανάληπτη κληρονομιά του γιατί τήν κληρονομιά αυτή θεωρεί άναπόσπαστη από τό έθνικό του έδαφος.
Α. Τάσος

(Έλευθεροτυπία, 4-3-79)

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

κυβερνητικά κόμματα – άλλο περισσότερο, άλλο λιγότερο (πάντως κανένα δέν επέδειξε αντίσταση στό ρεύμα) – τά τελευταία χρόνια μετά τήν μεταπολίτευση. Διότι εἶναι γνωστό πώς τά προοδευτικά κόμματα ἀντιτάχθηκαν τόσο δυναμικά στό ζήτημα τῆς ἐξαγωγῆς τῶν ἀρχαιοτήτων, ὥστε κάποια στιγμή σχεδόν ἐπενδύσανε πάνω σ' αὐτό τό αἴτημα τήν ἐκδοχή κάποιας ἀποσταθεροποίησης τῆς Κυβέρνησης. Ὅταν μιλάω γιά συνθήματα τῶν προοδευτικῶν πολιτικῶν μηχανισμῶν, ἐννοῶ ἕνα πλέγμα ἀπό προτάσεις καί ἀπόψεις πού βασικά γεννιοῦνται μέσα ἀπό δύο σταθερές πού προβλήθηκαν μετά τό 1974 ἀπό τά ἀριστερά κόμματα: τό σύνθημα καί ἡ καλλιέργεια τοῦ ἀντιαμερικανισμοῦ (κι ἄς ὀνομάζεται συνήθως ἀντιιμπεριαλισμός) καί ἐνός ἐθνικισμοῦ μέ σκελετό τίς ἀντιτουρκικές διαθέσεις. Σταθερές πού εἶναι σαφές πώς, ἀπό τόν ἴδιο τό χαρακτήρα τους ὡς ἰδεολογήματα, καί ἐπιρροεῖς εἶναι σέ πολλαπλές καί ποικίλες κοινωνικές δραστηριότητες, καί ὑπόκεινται σέ ὑποτροπές πού ξεφεύγουν ἀπό τά ὅρια μιᾶς προοδευτικῆς στάσης καί μοιάζουν καμιά φορά μέ τάσεις πού ἀντιτίθενται στόν ἐκσυγχρονισμό πού ἐπιδιώκει, ἂν ὄχι σύσσωμη ἡ κυβέρνηση, τουλάχιστον ὁ Καραμανλῆς.

Πρώτη φορά ζοῦμε μιά τόσο ἔντονη καί πολύμορφη προσπάθεια πού ὑποβάλλει τήν ἐθνική, τήν πατριωτική συνείδηση τοῦ ἀριστεροῦ Ἑλληνα.

Ἄς θυμηθοῦμε μόνο ὅτι τά ἐπιχειρήματα γιά τήν μῆ ἔνταξη στήν ΕΟΚ ἐκφράζονται συχνά σάν φόβοι γιά τή «δυτικοποίηση», τόν ἐξευρωπαϊσμό τῆς γνήσιας ἐλληνικῆς μας ταυτότητας.

Ὁ ἀγών δέν ἐπεράνθη
μή δεχθῆτε ἦθη ξένα.

τραγουδοῦσαν οἱ Ἕλληνες στά μέσα τοῦ περασμένου αἰῶνα καί ἔκαναν ὄντως ἀγώνα ἀπεγνωσμένο νά φτάσουν ὅσο γινόταν πιό βαθιά πρὸς τά πίσω, μέσω κυρίως μιᾶς γλώσσας, πού κεκαθαρμένη πρὸς τό ἀρχαιότερο μᾶς ἔφερε πιό κοντά στήν ἀρχαία μας ταυτότητα. Κι ἀλήθεια, ἐλάχιστα βλέπουμε νά διαφοροποιεῖται τό ἐπιχείρημα γιά τή μῆ ἔνταξη στήν ΕΟΚ διατυπωμένο κίπως ἔτσι: «Ὁ ψυχρός, ὁ ἄνοστος καί παρακμασμένος δυτικός πολιτισμός μέ τίς γλώσσες – ὀλότελα ρηχές (...) Κινδυνεύουν ὁμως ἄμεσα οἱ λαϊκές μάζες (...) πού θά συνηθίζον τίς γλώσσες τους (...)» (Γ. Ἰωάννου, Χρονικό '78). Αὐτά βέβαια ἀφοροῦν ἕνα κύκλο διανοούμενων, ἂν καί ἀπευθύνονται στό λαό. Μιλήσαμε καί ἐμεῖς μέ ποιητές, μιά καί τά πράγματα ἔχουν πάρει αὐτή τήν τροπή: στίχοι τοῦ Γ. Σεφέρη νά σχολιάζουν στή λαϊκή Ἐλευθεροτυπία (4 Μαρτίου 1979) φράσεις ὅπως οἱ ἀκόλουθες, μέ τίς ὁποῖες κανονικά θά ἔπρεπε νά ἀνατριχιάζει κάθε προοδευτικός, κάθε πολίτης: «Ἐχουν δεῖ (ὁ κρητικός λαός) τήν Κρήτη τους νά γίνεται δάση ἀμερικανική. Ἐχουν ἀναπτύξει ἕναν λεβέντικο σωδινισμό πού τόν καμαρώνει ὅλη ἡ Ἑλλάδα». Ἀπό κει καί πέρα ὁ δρόμος εἶναι ἀνοιχτός σέ κάθε εἶδος ἐξάρσεις, πατριωτισμούς, λαϊκισμούς καί ἀποπροσανατολισμούς ἀπό τά πραγματικά πολιτικά καί κοινωνικά προβλήματα, πάντοτε ἐν ὀνόματι τοῦ Λαοῦ (ὁ ὁποῖος ὑπερασπίζεται μιά «βαθύτερη ἰερότητα», Πλασκοβίτης, Ἐλευθεροτυπία 4/3/79) καί μπρός στόν ὁποῖο ὑποκλινόμαστε ἐμεῖς οἱ «μικροί καί συνηθισμένοι τῆς ζωῆς» (στό ἴδιο) βουλευτές Ἐπικρατείας.

Μαριάννα Δήτσα

Ἄνταλλαγές, λοιπόν, ναι.
Ἄλλά π ὡς καί μέ ποιὰ
ἀναλογία; Μπορεῖ ἕνα
χαρακτικό τοῦ 18ου αἰῶνα
ἢ ἕνας πίνακας
ἱμπεριονιστῆ ζωγράφου
τοῦ 19ου καί 20οῦ αἰῶνα ν'
ἀνταλλαγῆ μέ μιά πληθώρα
μοναδικῶν
ἀρχαιοελληνικῶν
εὐρημάτων; (Ριζοσπάστης
11-3-79)

Κι ὅταν τ' ἀρχαία μας
ἀπογειωθοῦν ἀπό τήν
ἀμερικανική δάση τοῦ
Μητροπολιτικοῦ Μουσείου
κατευθυνόμενα πρὸς τό
Ἑρμιτάς; Ὅποσδήποτε
κάποιοι θά μποῦν μπράβο
σ' αὐτή τήν «λαϊκή
ἀνταλλαγῆ λαϊκῶν
κληρονομιῶν»...

ΠΕΡΙΚΛΗ Ν. ΚΑΛΟΔΙΚΗ

Η ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

(ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΠΟΛΙΤΙΚΟΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΙ)

ΤΟΜΟΣ ΠΡΩΤΟΣ

- Θεωρία τῆς Λογοτεχνίας - Οἱ λογοτεχνικές ἔννοιες ● Ἡ Μεσαιωνική μας Γραμματεία καί Λογοτεχνία ● Ἡ Λογοτεχνία τῆς Κρήτης - Ὁ Διαφωτισμός - Ρήγας - Κοραΐς - Ἀνώνυμος
- Ἡ Λογοτεχνία τῆς Ἐπανάστασης τοῦ 21 - Ἀπομνημονεύματα
- Σολωμός - Κάλβος

ΤΟΜΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΣ

Ἡ Παλιά, ἡ Νέα Ἀθηναϊκή καί ἡ Ἐπανησιακή Σχολή ● Ροῖδος Παπαδιαμάντης ● Ὁ Δημοτικισμός ● Ψυχάρης - Πάλλης - Ἐφταλιώτης - Ὁ Κωστής Παλαμᾶς - Δροσίνης - Σουρῆς - Πολέμης - Γρυπάρης - Μαλακάσης - Παπαντωνίου - Κρυστάλλης - Καβάφης - Καρκαβίτσας - Ξενόπουλος - Βλαχογιάννης - Τραυλαντώνης.

ΤΟΜΟΣ ΤΡΙΤΟΣ

- Τά ἔθνικολαϊκά καί σοσιαλιστικά ἰδιαιτικά στή Λογοτεχνία μας
- Χατζόπουλος - Θεοτόκης - Βουτυράς - Βάρναλης - Ρώτας
- Ἡ ἀντιπολεμική Λογοτεχνία - Μυριβήλης - Βενέζης - Τερζάκης Καζαντζάκης

ΤΟΜΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟΣ

Ἡ Λογοτεχνία τῆς Ἐθνικῆς μας Ἀντίστασης ● Ρίτσος - Κορνάρος Χατζῆς - Τσίρκας - Πρεβελάκης - Μαυροειδῆ - Παπαδάκη - Σεφέρης Σωτηρίου - Λουντέμης - Μπούμη - Λειβαδίτης - Ἐλύτης

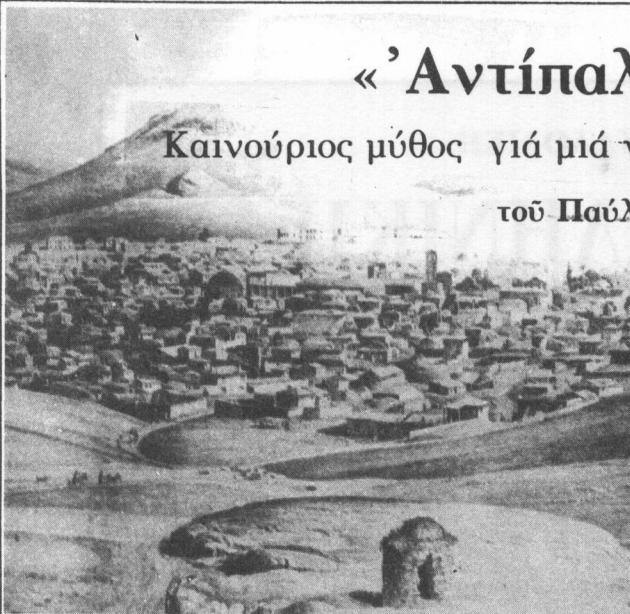
ΝΕΑ ΒΙΒΛΙΑ

- Μέ τήν κυκλοφορία τοῦ Γ' τόμου ὁλοκληρώθηκε τό «Γενικό Ἄσμα» τοῦ Π. Νερούδα σέ μετάφραση-ἐξηγητικά τῆς Δανάης Στρατηγοπούλου. Τό ἔργο κυκλοφορεῖ καί σέ ἕναν δεμένο πολυτελεῖ τόμο.
- Hanns-Wolf Rackl: Βουτιά στά περασμένα — Ὑποβρύχια Ἀρχαιολογία.
- Πέτρου Ντούσκου: Ἡ Οἰκονομική Στρατηγική τοῦ Ἱμπεριαλισμοῦ καί ἡ Ἑλλάδα.
- Elias Tuma: Εὐρωπαϊκή Οἰκονομική Ἱστορία.
- E. Durkheim: Οἱ Κανόνες τῆς Κοινωνιολογικῆς μεθόδου.
- M. Weber: Ἡ Προστατευτική Ἠθική καί τό Πνεῦμα τοῦ Καπιταλισμοῦ.

«'Αντίπαλες πόλεις»

Καινούριος μύθος για μία γνωστή παλιά πραγματικότητα
του Παύλου Λουκάκη

Στις 24 Μαρτίου 1979 ανακοινώθηκαν οι αποφάσεις του Έθνικού Συμβουλίου Χωροταξίας για τη χωροταξική πολιτική της κυβέρνησης.

Οι νέες κατευθύνσεις

Οι κύριες κατευθύνσεις της νέας χωροταξικής πολιτικής αποσκοπούν στα ακόλουθα (σημείο πρώτο της κυβερνητικής ανακοίνωσης):

«α. Τήν επίτευξη ενός επιθυμητού βαθμού αποκέντρωσης των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτιστικών λειτουργιών της χώρας.

β. Τήν ορθολογικότερη κατανομή του πληθυσμού και

γ. τήν αντιμετώπιση των σοβαρών προβλημάτων που έχει δημιουργήσει ή υπερσυνγκέντρωση του πληθυσμού στην Αθήνα και δευτερευόντως στη Θεσσαλονίκη».

Ειδικότερα η πολιτική αυτή αποσκοπεί:

1.1. Στη οικονομική ανάπτυξη των περιφερειών με την εντατικότερη χρήση των κινητρών των αναπτυξιακών νόμων και με την κατάλληλη προσαρμογή των προγραμμάτων Δημοσίων Έπενδύσεων ως και των προγραμμάτων παραλλήλων επενδύσεων.

1.2. Στη σταδιακή εξύψωση του οικιστικού περιβάλλοντος σε ολόκληρη τη χώρα (...) με ιδιαίτερη εμφαση, σε πρώτη φάση, σε ορισμένα περιφερειακά κέντρα, που λόγω μεγέθους, γεωγραφικής θέσεως και τάσεων μπορούν να εξελιχθούν σε περιφερειακούς πόλους έλξεως πληθυσμού και δραστηριότητων.

1.3. Στην ανάσχεση της πληθυσμιακής μεγέθυνσης των Αθηνών και της Θεσσαλονίκης.

1.4. Στην εξασφάλιση ανεκτών συνθηκών διαβίωσης για τον πληθυσμό που θα παραμείνει στα μεγάλα αστικά κέντρα της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης...

1.5. Στην αποκέντρωση σε περιφερειακό και τοπικό επίπεδο των διαδικασιών λήψης αποφάσεων

και εφαρμογής της περιφερειακής και οικιστικής πολιτικής...»

Για την εξειδίκευση και ύλοποίηση αυτών των στόχων αποφασίστηκε η δημιουργία των εξής ομάδων οικιστικών κέντρων:

α) Αθήνα - Θεσσαλονίκη. Πληθυσμός τό 2.000 μ.Χ.: 4.300.000 και 1.100.000 κάτοικοι αντίστοιχα. Ειδικότερα για την Αθήνα τό μέγεθος αυτό σημαίνει τήν φυσική και μόνο αύξηση (γεννήσεις μείον θάνατοι), χωρίς να έλθει σ' αυτήν ούτε ένας από τήν περιφέρεια.

β) Κέντρα Έντατικών Προγραμμάτων Αναπτύξεως (ΚΕΠΑ). Αυτά θά είναι:

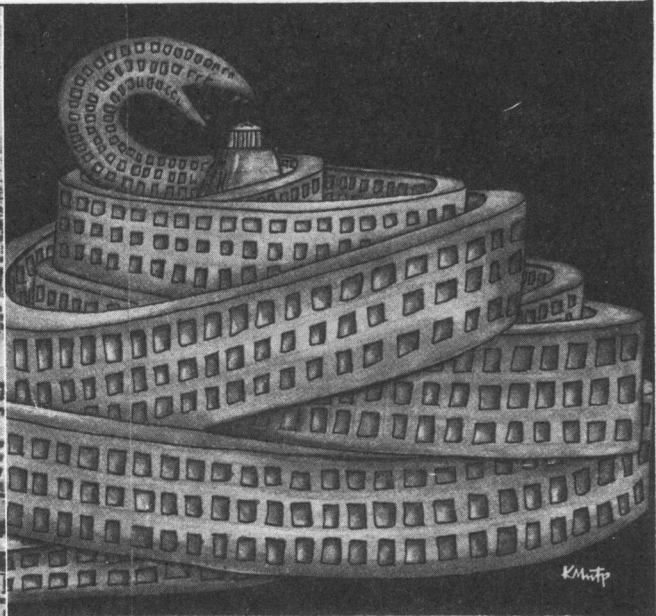
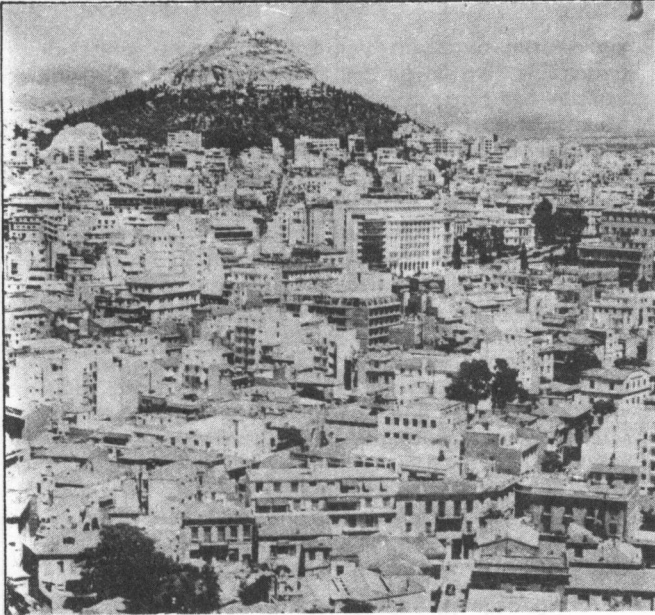
Λάρισα - Βόλος	: 550.000 κάτοικοι συνολικά
Πάτρα - Αίγιο	: 450.000 κάτοικοι συνολικά
Ηράκλειο	: 250.000 κάτοικοι συνολικά
Καβάλα	: 200.000 κάτοικοι συνολικά
Ιωάννινα	: 150.000 κάτοικοι συνολικά
Κοζάνη - Πτολεμαίδα	: 150.000 κάτοικοι συνολικά

γ) Τά Αστικά Οικιστικά Κέντρα (ΑΣΤΟΚ). Αυτά θά είναι «οί πρωτεύουσες των νομών, άλλες πόλεις που είναι σημαντικά κέντρα πληθυσμού καθώς και μικρότερες σήμερα πόλεις, που σ' αυτές ή τήν ενδοχώρα τους προβλέπεται έντονη οικονομική αύξηση». Αυτό σημαίνει κατ' ελάχιστο 43 πόλεις, δεδομένου ότι τά ΚΕΠΑ με τήν Αθήνα και τή Θεσσαλονίκη αριθμούν 9 πόλεις που αφαιρούνται από τίς συνολικά 52 πρωτεύουσες νομών.

δ) Τά Αγροτικά Οικιστικά Κέντρα (ΑΓΡΟΚ). Αυτά θά διαμορφωθούν με τήν «έπιλογή αγροτικών οικισμών που παρουσιάζουν δυνατότητες δυναμικής εξέλιξης...» Έλάχιστο μέγεθος του ΑΓΡΟΚ 1.000 κάτοικοι.

Στό άρθρο 4 τής σχετικής απόφασης καθορίζεται τό πρόγραμμα δράσης και τά μέτρα εφαρμογής:

1. Ίδρυση Υπουργείου Χωροταξίας, Οικισμού και Περιβάλλοντος (Υ.Χ.Ο.Π.)

2. Τροποποίηση του νόμου 360/1976 «περί χωροταξίας και περιβάλλοντος»

3. Η κατάρτιση σχεδίου νόμου για την «προσαρμογή της περιφερειακής διοικητικής οργάνωσης των Ύπουργείων».

4. «Σύνταξη οικονομικής και δημοσιονομικής μελέτης και την δάσει υπόδειξη των συγκεκριμένων πόρων χρηματοδοτήσεως των προγραμμάτων».

5. Ένημέρωση και αναθεώρηση κατά προτεραιότητα των παλαιών χωροταξικών και ρυθμιστικών μελετών, την εκπόνηση νέων για Θεσσαλονίκη και ΚΕΠΑ.

6. Παρουσίαση του Ρυθμιστικού Σχεδίου Πρωτεύουσας (Ρ.Σ.Α.)

7. Ολοκλήρωση του προγράμματος δικτύου ΑΓΡΟΚ (ποτέ αλήθεια άρχισε:)

8. Μελέτη και πρόγραμμα μετακινήσεων διοικητικών υπηρεσιών.

9. Προτάσεις στεγαστικής πολιτικής οικιστικών προγραμμάτων.

10. Προτάσεις για «παροχή κινήτρων εγκαταστάσεως στα ΚΕΠΑ της έδρας, ήδη εγκατεστημένων εις αυτά βιομηχανικών επιχειρήσεων, ελευθέρων επαγγελματιών και επιχειρηρήσεων του τριτογενούς τομέως».

11. Μελέτη και υποβολή σχεδίων νόμων και αποφάσεων για τη δημιουργία φορέων που θα υλοποιήσουν τα έργα.

Την απόφαση αυτή του Έθνικού Συμβουλίου Χωροταξίας συνόδευσε η πρωθυπουργική δήλωση που λέει ανάμεσα σ' άλλα ότι: «... Η Ελλάδα διεμορφώθη όπως είναι σήμερα κατά τρόπο προγραμματιστό...»

Μερικά έρωτήματα

Έτσι γεννήθηκαν οι «άντιπαλες πόλεις». Έπισημοποιήθηκε δηλαδή η πολιτική του ύφυπουργού κ. Στ. Μάνου, που τό Νοέμβριο του 1978, όταν η ιδέα πρω-

τοδιατυπώθηκε από τον ίδιο στον τύπο (ΒΗΜΑ 19.11.78), διευκρίνισε ότι αυτό αποτελούσε προσωπική του θέση και όχι κυβερνητική πολιτική (ΒΗΜΑ 21.11.78).

Η ιδέα και η πράξη αυτή είναι διάτρητη σ' ότι αφορά τις προθέσεις και την ουσία της, τό χρόνο που γίνεται, τον τρόπο που προβάλλεται. Πρίν εξετάσουμε την ουσία, τις προθέσεις και επιδιώξεις των νέων αποφάσεων που παρουσιάζονται σήμερα, έτος 1979, πρέπει νά ξαναγυρίσουμε πολλά χρόνια πίσω και νά αναζητήσουμε τις εϋθύνες για τή σημερινή «άπρογραμματιστή» διαμόρφωση των περιφερειακών σχέσεων στή χώρα μας. Για την αναζήτηση λοιπόν των εϋθυνών χρειάζεται ανάμεσα στ' άλλα νά ξέρουμε:

– Από ποιόν, για ποιό σκοπό και μέ ποιά μέσα αποφασίστηκαν τό 1953 και 1955 τά κίνητρα για τήν ανάπτυξη της «έπαρχιακής βιομηχανίας» και τήν προσέλκυση ξένου κεφαλαίου στήν Ελλάδα;

– Από ποιόν και μέ ποιό στόχο έτελέστηκαν τά προγράμματα των έθνικών οδών και μεταφορών στήν περίοδο 1950-60;

– Από ποιόν και μέ ποιό στόχο ένοποιήθηκαν φορείς ύποδομής, όπως η ΔΕΗ, ο ΟΤΕ, ο ΟΣΕ κλπ.;

– Ποιό σκοπό είχε η ίδρυση φορέων όπως ο Όργανισμός Βιομηχανικής Άναπτύξεως και ο Αυτόνομος Όργανισμός Έργατικής Κατοικίας;

– Από ποιόν, μέ ποιούς στόχους και σέ ποιά μέρη έγιναν, τήν περίοδο 1960, μελέτες, προγράμματα και χρηματοδοτήσεις για τήν τουριστική ανάπτυξη της χώρας;

– Από ποιόν και μέ ποιούς στόχους ύπογράφηκαν οι διεθνείς συμβάσεις εργασίας τό 1958 και 1961 μέ τό Βέλγιο και τή Δυτική Γερμανία για νά γίνει πράξη η «εϋλογία του Θεού», όπως ονομάστηκε τότε η έξωτερική μετανάστευση;

– Από ποιόν, μέ ποιούς στόχους και μέ ποιά μέσα ιδρύθηκαν και λειτούργησαν τό 1958-60 οι ύπηρεσίες περιφερειακής αναπτύξεως, τό ΚΕΠΕ, η ΕΤΒΑ και

για ποίο λόγο άρχισε ή εκπόνηση πενταετών προγραμμάτων οικονομικής ανάπτυξης;

- Από ποιόν ιδρύθηκε τό 1963 ή Υπηρεσία Ρυθμιστικού Σχεδίου Άθηνών και τί απέδωσε μέχρι σήμερα;

- Από ποιόν ανατέθηκαν τό 1972 τό Χωροταξικό Σχέδιο και Πρόγραμμα Πρωτεύουσας, τό Έθνικό Χωροταξικό Σχέδιο πού ακόμη συνεχίζεται, παρά τίς κατά καιρούς αντιδράσεις και τό Σχέδιο Προτύπου Μακροχρονίου Άναπτύξεως (ΣΠΜΑ) 1972-1985 του ΚΕΠΕ;

- Πόσες χωροταξικές και ρυθμιστικές μελέτες έγιναν από τό 1958 μέχρι σήμερα για διάφορα διαμερίσματα και πόλεις της χώρας και γιατί δέν εφαρμόστηκε καμιά;

- Ποιός διάβασε και πήρε ύπόψη του τά πορίσματα του Ε΄ Πανελληνίου Συνεδρίου Άρχιτεκτόνων, τό 1966, για τά «προβλήματα της μείζονος περιοχής Άθηνών»; Πολύ περισσότερο όταν σ΄ αυτό πήραν έπίσημα μέρος τό Υπουργείο Δημοσίων Έργων, τό ΚΕΠΕ, τό Γραφείο Δοξιάδη, φορείς δηλαδή πού υπεύθυνα χειρίστηκαν και χειρίζονται τά προβλήματα αυτά;

ΚΕΠΑ, ΑΣΤΟΚ, ΑΓΡΟΚ και «ΧΑΣΟΚ»

Άν όλα αυτά τά έρωτήματα διευκρινιστούν, τότε θα μπορούσαμε να πάμε λίγο παρά πέρα από μιά ίσοπεδοτική των ευθυνών διαπίστωση για την «άπρογραμματίστη» εξέλιξη του σημερινού χωροταξικού και αναπτυξιακού προτύπου της χώρας.

Άν όλα αυτά διευκρινιστούν, τότε θα δούμε πώς οι σημερινές προτάσεις δέν οδηγούν παρά στην έκσυγ-

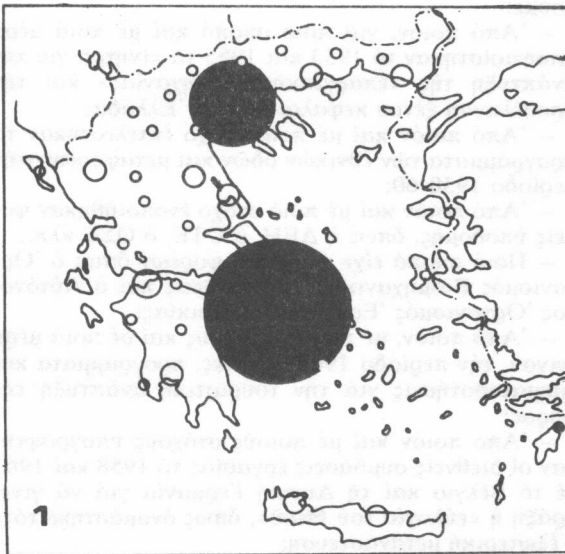
χρονισμένη αναπαραγωγή του σημερινού μοντέλου ανάπτυξης. Θα δούμε πώς ο «μύθος» των αντίπαλων πόλεων δέν είναι παρά ή σημερινή πραγματικότητα. Μιά πραγματικότητα αντίπαλων σχέσεων, δηλαδή αντιθέσεων, πού δέν οδηγούν παρά στη διατήρηση του μεγαθήριου Άθήνα, πού στύλος ορθος έλέγχει τό γαϊτανάκι των αντίπαλων πόλεων (ΚΕΠΑ), των ΑΣΤΟΚ, των ΑΓΡΟΚ, και βλέπει, κι άς μήν τό λείει, να διαλύονται τά «ΧΑΣΟΚ», δηλαδή τά χαμένα οικιστικά κέντρα. Κι αυτά είναι τά πιο πολλά. Μιά πραγματικότητα πού ποτέ δέν μπορεί να άνεχθεί πόλεις να είναι «σύμμαχες» μεταξύ τους, τους μικρούς και μεγάλους οικισμούς, την πρωτεύουσα και τη Θεσσαλονίκη άρμονικά συνταιριασμένες. Μιά πραγματικότητα πού ήδη έχει κάνει τίς «αντίπαλες πόλεις» να λειτουργούν σήμερα ως αντίπαλες, να αναπτύσσονται, να έχουν τά ίδια με την Άθήνα δομικά προβλήματα στον πολεοδομικό ιστό τους, να τρώνε τίς σάρκες της τοπικής ένδοχώρας τους. Μιά πραγματικότητα πού δέν έμποδίζει Άθήνα και Θεσσαλονίκη να μεγαλώνουν και να πάσχουν από γιγαντισμό.

Άν προσέξουμε περισσότερο τό προτεινόμενο πρότυπο ανάπτυξης διαπιστώνουμε πώς είναι κακέκτυπη επανάληψη της πρότασης του ΚΕΠΕ για τό Σχέδιο Προτύπου Μακροχρονίου Άναπτύξεως πού προβλέπει την «όλιγοπολική διάταξη» ως προς την ανάπτυξη των βασικών αστικών κέντρων.

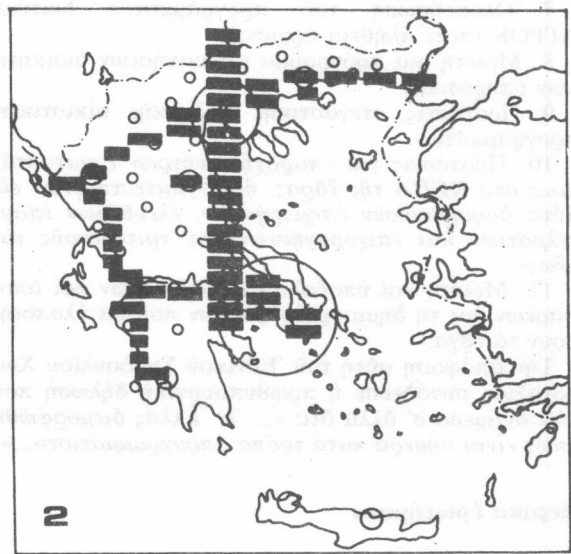
Σύμφωνα με την πρόταση του ΚΕΠΕ, πού διαλέχτηκε ανάμεσα σε τέσσερις, δημιουργούνται δυνατότητες περιφερειακής ανάπτυξης χωρίς όμως να μπαίνει σε κίνδυνο ή διεθνής ανταγωνιστικότητα της Άθήνας. Είναι μιά πρόταση δηλαδή πού αναγνωρίζει τον κυρίαρχο ρόλο της Πρωτεύουσας στον έντικό χώρο, πού δέν θέτει κατά συνέπεια σε άμφισβήτηση

2000 μ.Χ.: Παραλλαγές εικόνων χωροταξικής αναδιάρθρωσης -

Πηγή: «Σχέδιο Προτύπου Μακροχρονίου Άναπτύξεως της Έλλάδος», ΚΕΠΕ.

1. Μελλοντική εικόνα:
Χωροταξική ανάπτυξη μέσω δύο πόλων

2. Μελλοντική εικόνα:
Γραμμική χωροταξική ανάπτυξη

τό υπάρχον πρότυπο ανάπτυξης. Πάντως, μέσα στη λογική της, παρ' όλες τις αντιρρήσεις που θα μπορούσε να έχει κανείς, είναι σεμνότερη από τη σημερινή γιατί και όρθολογικότερη κατανομή των βασικών πόλων δέχεται και μικρότερα πληθυσμιακά μεγέθη προβλέπει και ορισμένες περιφερειακές διασυνδέσεις θεωρεί αναγκαίες, τέλος δε δεν δέχεται ότι θα υπάρξει μεγάλη έκροη πληθυσμού από την πρωτεύουσα προς την περιφέρεια.

Τά δημογραφικά δεδομένα

Στήν πρόταση που σήμερα γίνεται, αν δεν υπάρχει παραλογισμός τότε υπάρχουν λογιστικά λάθη. Γιατί προβλέπει ότι:

- μέσα από μία άκρως αισιόδοξη πρόβλεψη δημογραφικής εξέλιξης ο συνολικός πληθυσμός της χώρας από 8.700.000 κατοίκους τό 1971 θά φτάσει τό 2.000 μ.Χ. τούς 11.500.000 κατοίκους, προβλέπει δηλαδή *αύξηση 2.800.000 κατοίκων*.
- ο συνολικός πληθυσμός της Πρωτεύουσας, της Θεσσαλονίκης και των Κέντρων Έντατικών Προγραμμάτων Ανάπτυξης (οί μεγάλες πόλεις) από 3.750.000 κατοίκους τό 1971 θά φτάσει τά 7.150.000 κατοίκους τό 2.000 μ.Χ., *αύξηση δηλαδή 3.400.000 κατοίκων*.
- ο συνολικός πληθυσμός των ΚΕΠΑ από 380.000 κατοίκους τό 1971, που σήμερα φτάνει περίπου τίς 500.000 κατοίκους, θά φτάσει τούς 1.750.000 κατοίκους τό 2.000 μ.Χ., *αύξηση δηλαδή 1.370.000 κατοίκων*.

Ή απλή αριθμητική λέει ότι:

- 3.400.000 - 2.800.000 κάτ. = 800.000 κάτ. θά καλυφθούν πέρα από τή φυσική αύξηση του πληθυσμού

της χώρας. Θά έλθουν δηλ. από τά υπόλοιπα αστικά και αγροτικά κέντρα.

- 1.750.000 - 380.000 κάτ. = 1.370.000 κάτ. δεν είναι δυνατόν νά καλυφθούν από τή φυσική αύξηση του πληθυσμού των ΚΕΠΑ.

Αν έτσι έχουν τά πράγματα, τά υπόλοιπα αστικά κέντρα - εκτός Αθήνας, Θεσσαλονίκης και ΚΕΠΑ - που τό 1971 είχαν 900.000 κάτ. περίπου, τί είδους αύξηση θά έχουν; Πόση και από πού θά προέλθει; Θά υπάρξει γιά τά κέντρα αυτά δυνατότητα αύξησης και ποιά θά είναι; Τά ερωτήματα αυτά γίνονται σαφέστερα αν δούμε ότι μεταξύ 1961 - 71:

- από τά 23 αστικά κέντρα 10.000 - 19.990 κάτ. τά 11 παρουσίασαν μείωση του πληθυσμού τους μεταξύ 1961 - 71.

- ο συνολικός πληθυσμός των 23 αυτών αστικών κέντρων από 380.000 κάτ. τό 1961 μειώθηκε τίς 330.000 κάτ. τό 1971.

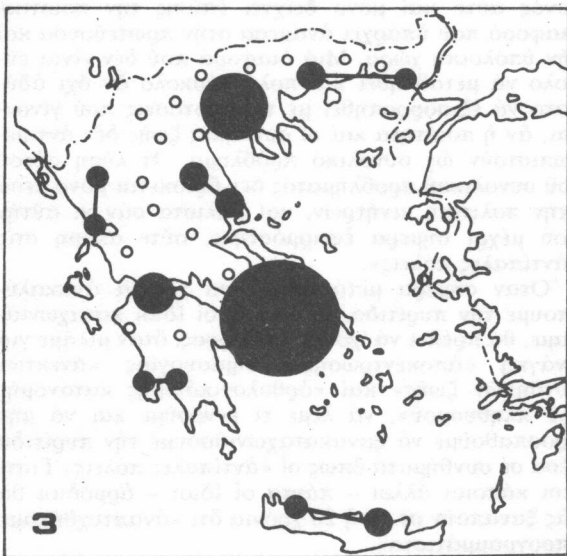
- ο συνολικός πληθυσμός των 12 αστικών κέντρων, πληθυσμός 20.000 - 29.999 κάτ., από 300.000 περίπου τό 1961 μειώθηκε τίς 280.000 κάτ. τό 1971.

Βλέπουμε δηλαδή ότι οί μικρές πόλεις, κυρίως οί πόλεις μέχρι 20.000 κάτ., παρουσιάζουν προβλήματα και απαιτούνται μέτρα τόνωσης τους.

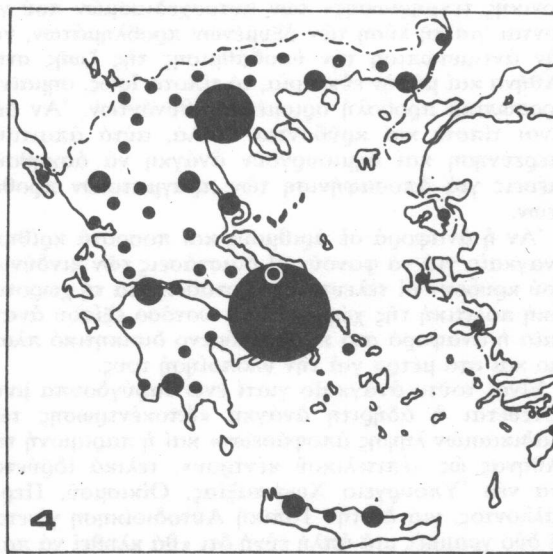
Αυτά σ' ότι αφορά τά ΑΣΤΟΚ. Σ' ότι αφορά τά ΑΓΡΟΚ πώς καθορίστηκε τό ελάχιστο λειτουργικό μέγεθος των 1000 κάτ.; Πόσοι οικισμοί είναι μεταξύ 1000 και 10.000 κάτ. που κατά τεκμήριο θά αναπτυχθούν; Θεωρητικά πρέπει νά είναι όλοι, εκτός αν δεν παρουσιάζουν «δυνατότητες δυναμικής εξέλιξης». Όσοι δεν τίς παρουσιάζουν θά γίνουν... ΧΑΣΟΚ!!

Θά είχαν ακόμα ενδιαφέρον οί πληθυσμιακές αναλογίες όπως προκύπτουν από τήν απογραφή του 1971 και από τίς προβλέψεις και υποθέσεις γιά τό 2.000 μ.χ.

συγκέντρωσης αστικού πληθυσμού-διομηχανιών

3. Μελλοντική εικόνα:
Όλιγοπολική Χωροταξική ανάπτυξη

4. Μελλοντική εικόνα:
Πολυπολική χωροταξική ανάπτυξη

1:8.000.000

	1971	2.000
Ἀστικός πληθυσμός	4.746.000	7.150.000 + 900.000
	=54%	=70%
Συνολικός πληθυσμός	8.700.000	11.500.000
Πληθυσμός Ἀθ.+Θεσ.+ΚΕΠΑ	3.746.000	7.150.000
	=43%	=62%
Συνολικός πληθυσμός	8.700.000	11.500.000
Πληθυσμός ΚΕΠΑ	379.000	1.750.000
	=4,3%	=15%
Συνολικός Πληθυσμός	8.700.000	11.500.000
Πληθ. ΚΕΠΑ	379.000	1.750.000
	=11%	=23,5%
Πληθ. Α+Θ+ΚΕΠΑ	3.746.000	11.500.000

Ἀπό τίς ἀναλογίες αὐτές καί μόνο φαίνεται μιά ἐντονότατη καί ἀνατρεπτική τῶν σημερινῶν σχέσεων μεταβολή μεταξύ ἀστικοῦ καί συνολικοῦ πληθυσμοῦ, μέ μιά μορφή πληθυσμιακῆς συγκέντρωσης πού δέν μπορεῖ νά μείνει, ὅπως στή σχετική ἀνακοίνωση γίνεται, χωρίς ἀναφορές στή δομή ὁλόκληρου τοῦ οἰκιστικοῦ πλέγματος τῆς χώρας. Μιά τέτοια πρόταση ἂν δέν συνοδεύεται ἀπό μιά ὁλοκληρωμένη εἰκόνα τῶν μελλοντικῶν δομῶν στίς παραγωγικές σχέσεις μένει ξεκρέμαστη καί κρύβει πολλά ἢ τίποτε.

Μιά πρόταση πού κρύβει πολλά ἢ τίποτε

Τό τίποτε σημαίνει ὅτι ὅλη αὐτή ἡ ἀνακοίνωση τοῦ Ε.Σ.Χ. δέν ἔχει ἄλλο στόχο παρά νά καλύψει καί μόνο τίς ὅποιες ἀποφάσεις γιά ἔργα στήν Πρωτεύουσα.

Τό τίποτε σημαίνει ἕνα ἀπλό προκάλυμμα «ἐπιστημονικῆς τεκμηρίωσης» τῶν αὐτοσχεδιασμῶν πού γίνονται γιά τή λύση τῶν ἐξυμμένων προβλημάτων, γιά τήν ἀντιμετώπιση τῆν ὑποβάθμισης τῆς ζωῆς στήν Ἀθήνα καί μέ τήν εὐκαιρία, τό τίποτε, ἴσως, σημαίνει προσωπική προβολή ὀρισμένων ἰθυνόντων. Ἄν δέν εἶναι τίποτε καί κρύβονται πολλά, αὐτά ἀπαιτοῦν διερεύνηση καί δημιουργοῦν ἀνάγκη νά ἀσκηθοῦν πιέσεις γιά ἀποσαφήνιση τῶν πραγματικῶν προθέσεων.

Ἄν ἡ ἀναφορά σέ ἀριθμούς καί ποσοστά κρίθηκε ἀναγκαία γιά νά φανοῦν οἱ διαστάσεις τῶν κινδύνων πού κρύβουν οἱ τελευταῖες προτάσεις γιά τή χωροταξική πολιτική τῆς χώρας, εἶναι ὡστόσο ἐξίσου ἀναγκαία ἡ ἀναφορά στό προβλεπόμενο διοικητικό πλαίσιο καί στά μέτρα γιά τήν ὑλοποίησή τους.

Εἶναι τοῦτο ἀναγκαῖο γιατί ἐνῶ βαρύνδουπα μνημονεύεται ἡ ἀδήριτη ἀνάγκη «ἀποκέντρωσης τῶν διαδικασιῶν λήψης ἀποφάσεων» καί ἡ παραμονή τῆς Ἀθήνας ὡς «ἐπιτελικό κέντρο», τελικά ἰδρύεται ἕνα νέο Ὑπουργεῖο Χωροταξίας, Οἰκισμοῦ, Περιβάλλοντος, γιά δέ τήν Τοπική Αὐτοδιοίκηση γίνεται σέ δύο γραμμές μιά ἀπλή εὐχή ὅτι «θά κληθεῖ νά παίξει σημαντικό ρόλο στό πρόγραμμα ἀποκέντρωσης».

Τό Ὑπουργεῖο Συντονισμοῦ διατηρεῖ τίς ἀρμοδιότητες χωροταξικοῦ σχεδιασμοῦ σέ ἐθνικό ἐπίπεδο, τό

Υ.Χ.Ο.Π. χωροταξεῖ σέ ἐπίπεδο περιφερειῶν, θά γίνουν φορεῖς ὑλοποίησης τῶν στόχων (ἄρθρο 4.11) ἐνῶ οἱ περιφέρειες θά ὑλοποιοῦν τά προγράμματα καί κάπου ἐκεῖ θά χάνουν μαζί μέ τήν Τοπική Αὐτοδιοίκηση τό δικαίωμα νά συμμετέχουν ἢ νά δροῦν ἀποφασιστικά στόν καθορισμό στόχων καί στήν ἐκπόνηση μελετῶν.

Σ' ὅ,τι ἀφορᾶ τά μέτρα γιά τήν ὑλοποίηση τῶν ἀποφάσεων, ἀπλά θά ἐνεργοποιηθεῖ ἡ σημερινή πολιτική κινήτρων – πού τόσα ἀπέδωσε 25 χρόνια – καί θά ἀναδιαταχθοῦν οἱ Δημόσιες Ἐπενδύσεις χωρίς βέβαια νά γίνεται λόγος πρὸς ὄφελος τίνων πραγματοποιιοῦνται σήμερα οὔτε πῶς εἶναι τώρα διαρθρωμένες. Θά χρειαστεῖ βέβαια, ὅπως τονίζεται στό ἄρθρο 4, νά βρεθεῖ τρόπος νά ἐγκατασταθοῦν στά ΚΕΠΑ οἱ ἔδρες ἤδη ἐγκατεστημένων σ' αὐτά ἐπιχειρήσεων διομηχανίας, ἐλευθέρων ἐπαγγελματιῶν καί γενικά τοῦ τριτογενούς τομέα, χωρίς νά ὁμολογεῖται πῶς ὅλες αὐτές οἱ ἔδρες βρίσκονται στήν Πρωτεύουσα. Τό γεγονός αὐτό καί μόνο δείχνει ἐπίσης τήν ποιοτική διαφορά πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στήν πρωτεύουσα καί τήν ὑπόλοιπη χώρα. Μιά διαφορά πού δέν εἶναι εὐκόλο νά μεταβληθεῖ καί πολύ δύσκολο ἂν ὄχι ἀδύνατο νά ἐξισορροπηθεῖ μέ τίς προτάσεις πού γίνονται, ἂν ἡ ποιότητα καί οἱ συνθήκες ζωῆς δέν ἀντιμετωπιστοῦν ὡς συνολικό πρόβλημα. Ἡ λύση αὐτοῦ τοῦ συνολικοῦ προβλήματος δέν βρίσκεται μόνο μέσα στήν πολιτική κινήτρων, καί μάλιστα σάν κι αὐτήν πού μέχρι σήμερα ἐφαρμόστηκε, οὔτε ἀκόμη στίς «ἀντίπαλες πόλεις».

Ὅταν σήμερα μετά ἀπό τόσα χρόνια ἀνακαλύπτουμε τήν πυρίτιδα, πού ἐμεῖς οἱ ἴδιοι καταχωνιάσαμε, θά πρέπει νά ἔχουμε τό θάρρος, ὅταν μιλάμε γιά ἀνάγκη «ἀποκέντρωσης», δημιουργίας «ἀνεκτῶν συνθηκῶν ζωῆς» καί «ὀρθολογικότερης κατανομῆς τοῦ πληθυσμοῦ», νά λέμε τί ἐννοοῦμε καί νά μὴν προσπαθοῦμε νά ξανακαταχωνιάσουμε τήν πυρίτιδα μέσα σέ συνθήματα ὅπως οἱ «ἀντίπαλες πόλεις». Γιατί ἔτσι κάποιιοι ἄλλοι – πάντα οἱ ἴδιοι – ἀρμόδιοι θά μᾶς ξαναποῦν σέ 10 ἢ 20 χρόνια ὅτι «ἀναπτυχθήκαμε ἀπρογραμματίστα».

Τότε, θά εἶναι ὄχι μόνο πολὺ ἀργά, ἀλλά καί οὐτόπια τό ξεπάστρεμα τῶν πολεοδομικῶν καί χωροταξικῶν τεράτων...

γραφή της ελληνικής γλώσσας ἀφορὰ ὅλους τοὺς Ἑλληνας, παιδιά καὶ μεγάλους, μορφωμένους καὶ ἀμόρφωτους, δεξιούς καὶ ἀριστερούς, σημερινούς καὶ αὐριανούς, γιατί ὅλοι γράφουμε καὶ διαβάζουμε λίγο ἢ πολύ καί, ἴσως, οἱ ἐπερχόμενοι περισσότερο ἀπὸ μᾶς. Θὰ περιμέναμε, λοιπόν, πρὶν ἀπαγγελοῦν οἱ θέσεις καὶ οἱ ἀπαιτήσεις, πρὶν νὰ ὑπάρξουν οἱ ἀποφάσεις τῶν φορέων (πού, κι αὐτὸ ἔχει σημασία, ἀποτελοῦν δημόσιους θεσμούς) νὰ προηγηθεῖ ἡ πλατιά συζήτηση, ἡ πρόσκληση καὶ ἡ πρόκληση γιὰ τὴν ἔρευνα τοῦ θέματος, θὰ περιμέναμε, λοιπόν, τὸ ἐρώτημα πρὶν ἀπὸ τὴν ἀπάντηση. Κάποιοι γενικότεροι λόγοι πού ἔχουν νὰ κάνουν μὲ τὸ περιεχόμενο τῶν δημοκρατικῶν μας φρονημάτων καὶ τὴ δημοκρατικὴ μας διαπαιδαγώγηση – πού δὲν εἶναι ἀπὸ τὰ μικρότερα καθήκοντα τῶν ἐκπαιδευτικῶν – , κάποιοι λόγοι σήμερα, εἰδικά σήμερα, στὸ κλίμα τοῦ γενικοῦ κυβερνητικοῦ αὐταρχισμοῦ, ἐπιβάλλουν νὰ ἀρνηθοῦμε κατηγορηματικά τὰ τετελεσμένα γεγονότα, νὰ ἀρνηθοῦμε τίς πραγματικότητες πού διαμορφώνονται χάρις στή διαδικασία τῶν τετελεσμένων γεγονότων, νὰ ἀρνηθοῦμε τὸν ἑτεροκαθορισμὸ τῶν ἀνθρώπων.

Τὰ προηγούμενα εἶναι οἱ πρώτες σκέψεις πού ἔρχονται ὅταν βρῆσκαται κανεὶς μπροστὰ σὲ ψηφίσματα σάν κι αὐτὸ τῶν τριῶν ὀργανώσεων πού ζητᾶ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ μονοτονικοῦ συστήματος.

Ἐπὶ αὐτῆς ἄλλῃ πλευρᾷ τοῦ ζητήματος: ἡ προτεινόμενη μεταρρύθμιση. Οἱ λόγοι πού προβάλλονται ὑπὲρ τῆς καθιέρωσης τοῦ μονοτονικοῦ μποροῦν νὰ ταξινομηθοῦν σὲ τρεῖς κατηγορίες.

Α. Λόγοι ἱστορικοί (σημεῖο 1 τοῦ ψηφίσματος) πού ἀναφέρονται στὴν ἱστορία τῆς γραφῆς καὶ τῆς γλώσσας. Πράγματι οἱ τόνοι δὲν ὑπῆρχαν στὴ γραφὴ τῆς κλασικῆς Ἑλλάδας, πρωτοχρησιμοποιήθηκαν στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ καὶ γενικεύθηκαν κατὰ τὸν 8ο μ.χ. αἰώνα. Ἄρα, λέει τὸ ψήφισμα, δὲν ἀποτελοῦν στοιχεῖο τῆς κλασικῆς παράδοσης, διότι προφανῶς δὲν προέρχονται ἀπὸ τὴν Ἀρχαία Ἑλλάδα καὶ μάλιστα τὴν κλασικὴ, πού παραμένει πάντα ὁ γνῶμονας καὶ τὸ ἰδανικὸ πρότυπο γιὰ καθεστὶ πού σήμερα μπορούμε νὰ σκεφτοῦμε καὶ νὰ θέλουμε. Οἱ τόνοι ὅμως δὲν ἔχουν τρισχιλιετὴ ἱστορία, δὲν μποροῦν συνεχῶς νὰ θεωροῦνται γνήσια προϊόντα τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος. Ἐχουν ἡλικία μόνο δύο χιλιάδων ἐτῶν! Πού ἀκούστηκε προϊόν μιᾶς τόσο λιγόχρονης ζωῆς νὰ διεκδικεῖ θέση στὴν παράδοσή μας καὶ τίς ἀξίες τοῦ νεοελληνικοῦ μας πολιτισμοῦ;

Δὲν χρειάζεται νὰ εἶναι κανεὶς μεγάλος ἱστορικός ἢ φιλόλογος γιὰ νὰ καταλάβει τὸν καθαρὰ ἰδεολογικὸ χαρακτήρα αὐτοῦ τοῦ ἱστορικοῦ «ἐπιχειρήματος». Στὸ ὄνομα τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ ἀλλὰ καὶ τοῦ σεβασμοῦ τῆς παράδοσης ἀναστρέφει ἀπὸ τὸ ἀνεξάντλητο ἀποθεματικὸ τῶν ἰδεολογημάτων τὸν κλασικότερο κλασικισμὸ καὶ τὴν προγονολατρεία. Ἀλλὰ ὅσοι ἐπικαλοῦνται τὴν τρισχιλιετὴ ἱστορία ὡς προϋπόθεση τῆς ἐγκυρότητας καὶ ἀξίας ἐνὸς στοιχείου τῆς παράδοσης, τότε τί θὰ πούνε γιὰ ἄλλα στοιχεῖα, πού τὰ διεκδικοῦν ἐπίσης, καὶ πού ἡ ἡλικία τους εἶναι μόλις ἐνὸς αἰῶνα ἢ μερικῶν δεκαετιῶν;

Ἡ ἱστορία, ὅταν πάει νὰ δικαιώσει τὴ χρῆση τοῦ μονοτονικοῦ, δύσκολα κρύβει τὸ χρησιμοθηρικὸ τῆς χαρακτήρα καὶ δὲν εἶναι παρὰ ἐπιχρῆσμα ἱστορικότητας σὲ μιὰ σαθρὴ ἐπιχειρηματολογία. Σὲ τελευταία

ἀνάλυση αὐτὴ ἡ ἀπρόσμενη ἀναβίωση τοῦ κλασικισμοῦ, ἀπ' ἀφορμὴ τῶν τόνους, δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ ἐκεῖνο τὸ καταραμένο «ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερα». Εἶναι ἡ μονιμότητα καὶ ἡ υπερβατικότητα τοῦ ἀρχαίου πνεύματος πού, γιὰ νὰ χρησιμοποιήσω τὰ λόγια τοῦ ψηφίσματος, «μαραίνει τὸ πνεῦμα, δεσμεύει τὴ σκέψη, ναρκοθετεῖ τὴ μάθηση καὶ κλονίζει τὴν ἐμπιστοσύνη τῶν παιδιῶν πρὸς τὸ σχολεῖο». Ἐδῶ, θὰ εἶχαν πολλὰ νὰ πούν οἱ ἐκπαιδευτικοί, οἱ προοδευτικοί ἐκπαιδευτικοί, ἀπὸ τὴν καθημερινή τους πείρα.

Ἀντίθετα τὸ ἱστορικὸ «ἐπιχειρήμα» καλύπτει μιὰν ἄλλη πραγματικότητα: τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη τῶν συμβόλων τῆς γραφῆς, μιᾶς κοινωνικῆς σύμβασης τελικά πού εἶναι ἡ γραφὴ καὶ ἡ ὀρθογραφία. Ἡ ἱστορικὴ ἐξέλιξη μᾶς κληροδότησε λοιπόν – κι ἐδῶ ἄς μὴν ἀναζητήσουμε κανεὶς τὸ «λάθος» τῆς ἱστορίας – τὴν ἱστορικὴ ὀρθογραφία, τὰ σημερινὰ σύμβολα, πού στὴν συνάθρυσή τους δίνουν τὴ γραφικὴ παράσταση τῶν λέξεων, τὴν εἰκόνα τους. Οἱ εἰκόνες αὐτές, πού ἔχουν καὶ μιὰ αἰσθητικὴ ἰδιουτυπία ἄρα καὶ πολιτιστικὴ ἀξία στὸ βαθμὸ πού διαφέρουν ἀπὸ ἄλλες γραφές, ὑπάρχουν μαζί μὲ τοὺς τόνους καὶ τὰ πνεύματα – ἔχι χωρὶς αὐτοῦς. Μέσα ἀπὸ ἀσυνείδητες ψυχολογικὲς διαδικασίες τίς ἔχουμε ἐσωτερικεύσει καὶ τίς ἀναπαράγουμε καθημερινά, τίς ἀναγνωρίζουμε καὶ ἀναγνωρίζομαστε σ' αὐτές. Οἱ τόνοι καὶ τὰ πνεύματα, μαζί μὲ ὅλα τὰ ἄλλα στοιχεῖα τῆς ἱστορικῆς ὀρθογραφίας καὶ τῆς γραφῆς, χρησιμεύουν στὴν ἀσυνείδητη καὶ αὐτόματη ἀναγνώριση τῆς εἰκόνας τῆς λέξης· καὶ συνάμα, ἀναγνωρίζονται ὅλα ὅσα μπορεῖ νὰ σημαίνει νοηματικά, ἐκφραστικά καὶ συγκινησιακά.

Τὸ πρόβλημα ἄλλωστε ἔχει νὰ κάνει μὲ τὸ συνολικὸ σύστημα τῆς ἱστορικῆς ὀρθογραφίας. Γιατί ἀπὸ πρακτικὴ ἀποψη, ἀντιστοιχίας δηλαδή τοῦ φωνολογικοῦ συστήματος τῆς γλώσσας καὶ τῆς ὀρθογραφίας τῆς, οὔτε τὸ *η* οὔτε τὸ *ω* οὔτε τὸ *ει* ἢ τὸ *αι* χρειάζονται μιὰ καὶ δὲν ἀντιστοιχοῦν πιά σὲ διαφοροποιημένους φθόγους. Κι αὐτὰ τὰ σύμβολα ἀποτελοῦν «ἄχρηστους» τύπους. Θὰ ἔπρεπε μήπως νὰ ἀναθεωρηθεῖ ὀλόκληρη ἡ ἱστορικὴ ὀρθογραφία; Φοβάμαι ὅτι ἂν κάτι τέτοιο δὲν προτείνεται εἶναι γιατί θὰ ξεκόδαμε ἀπὸ τὴν κλασικὴ μας παράδοση, πού βέβαια χρῆσιμοποίησε *η*, *ω*, *ει*, *αι*, κλπ. Γιὰ χάρη τῆς ἐδῶ ξεχνᾶμε τὰ παιδιά καὶ μπορούμε ἄνετα νὰ τὰ βασανίζουμε μὲ τὴν ἐκμάθηση «ἄχρηστων τύπων» «πού δὲν ἐξυπηρετοῦν κανένα πρακτικὸ σκοπὸ καὶ καμιά γλωσσικὴ ἀνάγκη», ὅπως λέει καὶ τὸ ψήφισμα.

Β. Λόγοι παιδαγωγικοί, (σημεῖα 2, 3 καὶ 4 τοῦ ψηφίσματος). Ἐδῶ τὸ ζήτημα ξαφνικά χάνει τὸν ἱστορικὸ – φιλολογικὸ του χαρακτήρα καὶ γίνεται ἐκπαιδευτικὸ. Οἱ συντάκτες τοῦ ψηφίσματος ἐπικαλοῦμενοι, προφανῶς, τὴν ἐκπαιδευτικὴ τους ἐμπειρία – πλούσια σὲ ἀπογοητεύσεις, φαντάζομαι – θεωροῦν ὅτι ἡ ἐκμάθηση τῶν πολυπλοκῶν κανόνων τονισμοῦ «στερεῖ» ἀπὸ τὰ παιδιά χρόνο, «μαραίνει» τὸ πνεῦμα, «δεσμεύει» τὴ σκέψη. Καὶ σίγουρα, πρέπει νὰ ἀκούσουμε προσεκτικὰ τὴ φωνὴ τῶν ἐκπαιδευτικῶν, ἰδιαίτερα τῆς κατώτερης ἐκπαιδευτικῆς βαθμίδας, ὅταν καταγγέλλουν τὴ μηχανικὴ ἀπομνημόνευση, ἀπὸ τὴν ὁποία ὅλοι ὑποφέραμε καὶ τὰ σημερινὰ παιδιά συνεχίζουν νὰ ὑποφέρουν. Θὰ ἔλεγα ὅμως ὅτι ἀπὸ τὴ μη-

χανική απομνημόνευση όχι μόνο των άχρηστων τύπων αλλά και των χρήσιμων και των χρησιμότερων.

Εφόσον στο Σχολείο επικρατεί το καθεστώς της μηχανικής απομνημόνευσης – και φαίνεται ότι όντως επικρατεί, αφού η καταγγελία βγαίνει από τα πιο άρμόδια και υπεύθυνα χείλη, τους εκπαιδευτικούς – τότε σέ τίποτε δεν θα μᾶς χρησίμευε η κατάργηση των «άχρηστων κανόνων». Γιατί ένα γενικότερο πρόβλημα εκπαιδευτικής αγωγής, ένα πρόβλημα σωστών παιδαγωγικών μεθόδων για την εκμάθηση της «διδασκτέας ύλης» δεν μπορεί να άναχθει σέ πρόβλημα εκμάθησης των, ελάχιστων άλλωστε, κανόνων ὀρθογραφίας πού σχετίζονται μέ τό σωστό τονισμό των λέξεων.

Ἄν κάτι ἐπιβάλλει τό καθεστώς τῆς μηχανικῆς ἀπομνημόνευσης δέν εἶναι βέβαια οἱ κανόνες τονισμοῦ ἀλλά τό ἐκπαιδευτικό κλίμα, οἱ ξεπερασμένες παιδαγωγικές μέθοδοι, οἱ ἱεραρχικές σχέσεις, ἡ αὐταρχικότητα τοῦ δασκάλου, οἱ θεσμοί καί ἡ γενικότερη ὀργάνωση τοῦ Σχολείου. Ὅλοι ξέρουμε ὅτι ἡ μάθηση, ἡ ἀγωγή, ἡ μόρφωση, ἡ παιδεία, ἄρα καί ἡ ἐκμάθηση γραφῆς καί ἀνάγνωσης (ἄρα καί τῶν κανόνων τονισμοῦ καί ὀρθογραφίας), γιά ἕνα παιδί πού φεύγει ἀπό τόν ἐγωϊκό ἑαυτό του τῆς νηπιακῆς ἡλικίας, εἶναι ἐπίπονες καί καταπιεστικές διαδικασίες· ὅτι στό σημείο αὐτό ξετυλίγεται ἡ μεγάλη ἀνθρώπινη τραγωδία πού νόημα καί στόχο ἔχει τό πέρασμα ἀπό τή φύση στήν παιδεία καί τόν πολιτισμό. Οἱ θεσμοί πού ὀργανώνουν αὐτό τό πέρασμα ἀπό τή φύση στήν παιδεία, οἱ μορφές πρακτικῆς μέσα ἀπό τίς ὁποῖες ὑλοποιεῖται καί ἡ ἰδεολογία πού τίς συγκροτεῖ σέ σύστημα ἀξιών εἶναι καταπιεστικοί καί ἀλλοτριωτικοί. Ξέρουμε ἐπίσης, (καί ἴσως τό θέλουμε) ὅτι οἱ θεσμοί αὐτοί καί οἱ μορφές πρακτικῆς μποροῦν νά γίνουν λιγότερο ἢ ελάχιστα καταπιεστικοί καί τραυματικοί, πράγμα πού σημαίνει *Δημοκρατία* στό Σχολείο, κατάργηση τῶν ἐνοχοποιητικῶν σχέσεων μεταξύ γονιῶν καί παιδιῶν, δασκάλων καί μαθητῶν, μαθητῶν καί μαθητῶν, κατάργηση τῶν ἱεραρχικῶν σχέσεων στό Σχολείο, κατάργηση τῶν αὐταρχικῶν μεθόδων καί μορφῶν παιδευτικῆς πρακτικῆς. Ξέρουμε ὅτι *Δημοκρατία* στό Σχολείο σημαίνει νά ξεκινᾶμε ἀπό τό συγκεκριμένο παιδί καί ὄχι ἀπό τήν ἀφρημένη καί ἰσοπεδωτική ἔννοια Παιδί, δηλαδή νά ξεκινᾶμε ἀπό τίς ἰδιαιτέρες εὐαισθησίες, ἀνασφάλειες, φόβους καί ἀντιστάσεις πού τό καθένα παρουσιάζει σεβόμενοι τίς ἀνάγκες καί τίς δεξιότητές του. Στό αἴτημα αὐτό ὀρθώνονται ἐμπόδιο οἱ ἀντιδραστικές δυνάμεις, πού δρῶν καί μέσα στό Σχολείο καί ἔξω ἀπ' αὐτό, θέλοντας νά διατηρήσουν τό ὑφιστάμενο καθεστώς ἀγωγῆς, τίς ὑφιστάμενες σχέσεις ἐξουσίας μέσα στό Σχολείο, γιὰτί ξέρον τήν τεράστια σημασία πού ἔχουν γιά τή διατήρηση καί διάδοση τῆς ἄρχουσας ἰδεολογίας. Αὐτά τά πράγματα οἱ ἐκπαιδευτικοί καί οἱ γονεῖς, οἱ δημοκράτες ἐκπαιδευτικοί καί γονεῖς τουλάχιστο, τά ξέρον πολύ καλά γιὰτί τά ζοῦν καθημερινά. Τά ξέρον ἀκόμη καί οἱ τρεῖς συνδικαλιστικές ὀργανώσεις, ἂν κρίνουμε ἀπό ἄλλους ἀγῶνες τους γιά τά δικαιώματα τῶν ἐκπαιδευτικῶν καί τήν ἀνάπλαση τῆς ἐκπαίδευσης. Ξέρον καλά, γιά παράδειγμα, οἱ ἐκπαιδευτικοί, – καί μερικοί μὲν τό δέχονται ἐνώ οἱ δημοκράτες ἀντιδρῶν – ὅτι ὄλο τό ἐκπαιδευτικό σύστημα βασίζεται στό ζευγὸς *τιμωρία ἢ ἐπιδράβευση*, ψόγος

ἢ ἔπαινος. Ἄπό τή μιά μεριά ὁ κακὸς βαθμὸς, ἡ ἐπιπληξη, ἡ ἀπόρριψη, ὁ ἐκφοβισμὸς, ἡ ἀνυποληψία, ὁ κολασμὸς, ἀπό τήν ἄλλη ὁ καλὸς βαθμὸς, ὁ προβιβασμὸς, ἡ ἐπιτυχία, ἡ ἐκτίμηση, τό ἄριστα καί διαγωγὴ κοσμιωτῆ ὡς ἰδεατὸ πρότυπο τοῦ καλοῦ καί ἀγαθοῦ. Ἡ τιμωρία ὑπάρχει ἐπειδὴ κάποιος πρέπει μὰ ἐπιδραβεύονται κι ἀντίστροφα. Σ' αὐτὴ τὴ σιδερένια τανάλια τοῦ καλοῦ καί τοῦ κακοῦ τό παιδί θά ὑποστῆ διασμό τῆς γλώσσας του, τῆς ψυχῆς του, τοῦ δυναμισμού του, τοῦ αὐθορμητισμοῦ του, τοῦ μυαλοῦ του. Καί εἶναι τόσο ἀποτελεσματικὴ καί βίαιη ἡ τρομοκρατία πού ἀσκεῖται προοδευτικά μέσα ἀπὸ πλῆθος μικρῶν, καθημερινῶν ἐξουσιαστικῶν καταναγκασμῶν, ὥστε στό τέλος ἐσωτερικεύεται, γίνεται ὁ τρομοκρατημένος μας ἑαυτὸς, τό ἔνοχο ἐγὼ μας, πού κάνει ἀκόμα καί τελειόφοιτους φοιτητές νά τρέμουν μέ ἔντονα γλωσσοδετικά συμπτώματα μπροστὰ στήν πόρτα τοῦ ἐξεταστῆ καθηγητῆ.

Ἡ τιμωρία καί ἡ ἐπιδράβευση πραγματικά δημιουργοῦν τὴ μηχανικὴ ἀπομνημόνευση. Ὅμως γιὰτί θά ἀλλάξει τό καθεστὼς αὐτὸ μέ τὴν καθιέρωση τοῦ μονοτονικοῦ; Ὅταν τό κράτος, ἀκούγοντας τὴ φωνὴ τοῦ ψηφίσματος, θά καταργήσει τοὺς τόνους, τὰ παιδιά θά ἔχουν ξεφύγει ἀπὸ τὴ μέγερνη τῆς τιμωρίας; Θά φοβοῦνται λιγότερο; Θά ἔχει γίνει ἕνα δῆμα πρὸς τὴν ἀπολύτρωσή τους; Κι ἂν στό ἄτονο πιά ἄρθρο τῆν – γιὰτί ἔτσι θά τό θέλουν οἱ νέοι, οἱ «ἄπλοῖ» κανόνες τῆς ὀρθογραφίας τοῦ μονοτονισμοῦ – τό παιδί δάλε τὴν καταραμένη ὀξεῖα γιὰτί, πιθανό, δέν θά ἔχει μάθει καλά τὸν κανόνα τονισμοῦ, δέν θά τιμωρηθεῖ; δέν θά ἔχει σημασία γιά τό βαθμὸ τοῦ;

Ἡ σύνθετη ψυχοδιανοητικὴ καί σωματικὴ διαδικασία μέσα ἀπὸ τὴν ὁποία ἕνα παιδί τῆς προσχολικῆς ἢ πρωτοσχολικῆς ἡλικίας μαθαίνει νά γράφει καί νά διαβάξει, ἂν ἀπλοποιηθοῦν οἱ κανόνες τοῦ τονισμοῦ δέν ἀπλοποιεῖται, γιὰτί τό ἀντικείμενό τῆς εἶναι ἐξαιρετικὰ σύνθετο. Ὁ δρόμος ὁμως μπορεῖ νά γίνει λιγότερο ἢ καθόλου καταπιεστικός καί τραυματικός ἂν βγάλουμε ἀπὸ τὴ μέση τὸν *μπαμποῦλα τῆς ἐνοχῆς καί τοῦ λάθους*. Τὰ παιδιά, γιά παράδειγμα, στήν Ἰταλία, δέν μαθαίνουν πῶς εὐκόλα νά γράφουν ἐπειδὴ στὰ ἰταλικά δέν ὑπάρχουν τόνοι. Ἀλλὰ στήν Ἰταλία, παιδιά, γονεῖς, ἐπιστήμονες παιδαγωγοί καί ἐκπαιδευτικοί ἐξεγείρονται – καί κατακτοῦν θέσεις – γιά νά καταργηθεῖ τό καθεστὼς τῆς τιμωρίας πού καί ἐκεῖ, μέ ἄλλες μορφές, ὑπάρχει στό σχολεῖο καί μέ ἄλλες μορφές μαθαίνει ἐξίσου τὴ σκέψη. Καί μὴν πεῖ κανεὶς ὅτι ἐδῶ εἶναι Ἑλλάδα καί ὅτι εἶναι ἄλλη ἡ ἐλληνικὴ πραγματικότητα, γιὰτί ἡ πραγματικότητα τοῦ ἀπάνθρωπου καί τοῦ ἄξενου γιά τό παιδί σχολεῖο εἶναι παγκόσμια, δέν ἔχει ἐθνικότητα. Μόνον πού σέ μᾶς, ἴσως, εἶναι χειρότερα ἀπὸ ἄλλοῦ.

Ἄν κάτι πρέπει νά ἀλλάξει λοιπὸν εἶναι ἡ νοοτροπία τοῦ λάθους, οἱ θεσμοί καί ἡ ἰδεολογία τῆς ἐνοχοποίησης. Κράτος, Σχολεῖο, γονεῖς καί ἐκπαιδευτικοί νά πάψουν πιά νά τιμωροῦν τὰ παιδιά τους ὅταν κἀνον ὀρθογραφικά λάθη – ἂς ποῦμε ὅταν δάξουν λάθος τὴν περισπωμένη –, νά μάθουν νά ἀνέχονται τό λάθος καί νά τό συζητοῦν. Θά πρέπει νά μάθουν ὅτι ἡ ψυχοδιανοητικὴ διαδικασία τῆς μάθησης εἶναι ἐξίσου εὐκόλη ἢ ἐξίσου δύσκολη καί μέ ψιλή καί μέ περισπωμένη καί χωρὶς περισπωμένη. Ὁ δάνασος, ἀθθαίρετος καί χωρὶς γνώση τοῦ μηχανισμοῦ τῆς

γραφής τρόπος όταν αποτελεί καθεστώς πάντα θα δυσκολεύει, θα τρομοκρατεί, πάντα θα είναι αναποτελεσματικός: θα κάνει «έγγράμματος» ανθρώπους να μη γράφουν, να μη διαβάζουν, να μη θέλουν να γράφουν και να διαβάζουν.

Γ. Λόγοι οικονομικοί και λόγοι προσαρμογής στην πραγματικότητα (σημεία 5 και 6 του ψηφίσματος). Έδώ τα πράγματα είναι καθαρότατα. Πράγματι δηλαδή ισχύουν και τα δύο επιχειρήματα που όμως είναι ένα.

Επικαλείται το ψηφίσμα μία πραγματικότητα που όντως υπάρχει, άρα, λέει, πρέπει να τη σεβαστούμε και να προσαρμοστούμε σ' αυτήν, διότι, αν δεν τη σεβαστούμε, τότε θα είμαστε εκτός πραγματικότητας, δεν θα είμαστε ρεαλιστές.

Αλλά ποιά είναι αυτή η πραγματικότητα, τέλος πάντων, και πώς έχει διαμορφωθεί; Καταρχήν η διαδικασία: μία ωραία πρωία μία έφημερίδα, ύστερα κάποια άλλη² (και τα κρούσματα πολλαπλασιάζονται) άνηγγειλαν ότι στό έξης θα εφαρμόζουν το «μονοτονικό». Αιτιολόγηση; τά «επιχειρήματα» του ψηφίσματος. Η ιδιωτική πρωτοβουλία δημιουργεί μία πραγματικότητα που με τη σειρά της θα έλθει, σέ ένα άλλο επίπεδο, να γίνει επιχείρημα για τη γενίκευσή της και τη θεσμοποίησή της (έχει κατατεθεί και σχέδιο νόμου). Η διαφοροτικά, ή διαδικασία του τετελεσμένου γεγονότος από την αρχή ως τό τέλος. Αλλά αυτή τη φορά όχι από την πλευρά της αυταρχικής κυβέρνησης αλλά από άλλους «ήσσοнос» σημασίας θεσμούς της έξουσίας.

Η πραγματικότητα που δημιούργησαν ντε φάκτο όρισμένες έφημερίδες, και επειδή οι ίδιες δεν μπορούσαν να επικαλεστούν τόν μόνο και πραγματικό λόγο που θα έξηγοσε τό διάβημά τους, γιατί έτσι δεν θα μπορούσαν να μετατρέψουν τήν ανάγκη τους σέ «έθνική ανάγκη», βρήκε άποκούμπι στην επίκληση ιστορικών, γλωσσικών και εκπαιδευτικών «επιχειρημάτων». Αναγκάστηκαν ακόμη να επικαλεστούν τή γενική ευαισθησία που υπάρχει για τό παιδί και τά εκπαιδευτικά προβλήματα, μη διστάζοντας να πούν ότι οι τόνοι είναι αντιδραστικοί κι ότι έπρεπε να πούν σέ «άμφισβήτηση»!

Οί λόγοι όρισμένων έφημερίδων είναι καθαροί: και τεχνικής και οικονομικής φύσης. Όσες μάάλιστα διαθέτουν δικά τους τυπογραφεία, μέ τό μονοτονικό γλιτώνουν «άνυπολόγιστη δαπάνη σέ χρήμα και χρόνο εργασίας». Αυτή όμως ή «άνυπολόγιστη δαπάνη» είναι πολύ καλά ύπολογισμένη στά λογιστήριά τους. Και είναι φυσικό. Αλλά γιατί έμεις καλούμαστε να συμμεριστούμε τό λογαριασμό τους; Γιατί πρέπει να πιστέψουμε ότι ό λογαριασμός και ή οικονομία τους είναι «έθνική ανάγκη»; Γιατί πρέπει και μεις, οί σημερινοί Νεοέλληνες και οί αύριανοί, να κρυφτούμε κάτω από τό ιδεολογικό της έθνικής «μας» οικονομίας; Όχι, δεν είναι καθόλου δική μας αυτή ή οικονομία.

Η εφαρμογή του μονοτονικού συστήματος δεν αντιστοιχεί σέ καμιά ανάγκη, πλήν της οικονομίας όρισμένων έφημερίδων. Επιπλέον ή εφαρμογή του θα προκαλέσει - ήδη έχει προκαλέσει - σύγχυση. Ακόμη

κι αν υπάρξουν δρακόντεια μέτρα ύπέρ του μονοτονικού, ή σύγχυση θα συνεχίζεται - δεδομένου ότι για δύο τρεις γενιές οί τόνοι θα υπάρχουν, όπως επίσης θα υπάρχουν και τά ως τώρα έκατομμύρια τυπωμένων σελίδων μέ τόνους και πνεύματα. Επιπλέον, σήμερα, μέ τό μονοτονικό σύστημα, άφου κάποιοι ισχυροί μηχανισμοί του χαρίζουν τό φωτιστέφανο της προοδευτικότητας, θα χωριστούμε σέ προοδευτικούς και συντηρητικούς συνεχίζοντας ένα άγονο πιά άγώνα για τό «γλωσσικό» εκεί που δεν υπάρχει: σέ στρατόπεδα τουνόμενων και άτωνων, όπου οί μέν θα ναρκισσεύονται ως προοδευτικοί επειδή δεν περισπώνται και οί άλλοι θα καυτηριάζονται ως συντηρητικοί επειδή θα χρησιμοποιούν αυτά τά «άχρηστα» σύμβολα.

Ζούμε σέ μία κοινωνία που δεν γράφει, που δεν διαβάζει (έννοώ τά πλατιά λαϊκά στρώματα) αλλά κυρίως μιλάει, άκούει, χειρονομεί και τηλεφωνεί. Δυστυχώς τό διάβασμα και τό γράψιμο δεν είναι μέσα στις αγαπημένες συνήθειες των Έλλήνων, φαινόμενο για τό όποιο τά χάλια του εκπαιδευτικού μας συστήματος δεν ένέχονται και λίγο. Έτσι, τό λίγο που πήραν τή συνήθεια τά πλατιά λαϊκά στρώματα να διαβάζουν και να γράφουν (μέ τόνους) έρχεται τώρα ένα άλλο σύστημα να τό δυσκολέψει. Και αυτό δεν είναι προοδευτικό. Δεν θα γίνουμε περισσότερο γραμματιζούμενοι αν δεν μας μπλέκουν οί κανόνες τονισμού, ώστόσο, είναι σίγουρο ότι θα διαβάζουμε λιγότερο αν στις όπτικές συνήθειες προστεθεί ακόμη μία περιπλοκή, ακόμη μία απέχθεια, ακόμη ένα εμπόδιο. Τό ζήτημα της μόρφωσης των παιδιών και των μεγάλων είναι πολύπλοκο, δύσκολο, και έν πάση περιπτώσει δεν εξαρτάται από τήν καθιέρωση του μονοτονικού, όπως πιστεύουν οί όπαδοί του.

Πώς μπορούν τά εκπαιδευτικά σωματεία να μίν έχουν άνοιξει μία συζήτηση γύρω άπ' αυτά τά προβλήματα πριν να τά «λύσουν» μέ μία συγκέντρωση και μ' ένα ψηφίσμα;

2. Ένδεικτικά αναφέρουμε: *ΤΟ ΒΗΜΑ, ΤΑ ΝΕΑ, ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ, ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ, ΤΑΧΥΔΡΟΜΟΣ* και άλλα έντυπα μικρότερης κυκλοφορίας όπως *ΗΧΟΣ, ΕΝΟΤΗΤΑ, ΜΟΥΣΙΚΗ, ΖΙΖΑΝΙΟ* κλπ. Στην πραγματικότητα τό «μονοτονικό σύστημα» που εφαρμόζουν οί έφημερίδες δεν έχει καμιά σχέση μέ τούς κανόνες του μονοτονικού που δημοσίευσε τό Ίδρυμα Τριανταφυλλίδη. Και στό σημείο αυτό ό καθένας άκολούθησε τή βολή του.

« Ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ μάρμαρο »

— Ένα φίλμ πού μᾶς ὑποχρεώνει νά σκεφτόμαστε πολιτικά —

τοῦ Νίκου Πολίτη

Πολλοὶ εἶδαμε — καὶ μακάρι νά γίνουμε περισσότεροί — τὴν ταινία τοῦ Βάιντα «Ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ μάρμαρο», μιά ταινία, πού, ὅπως εἰπώθηκε, μιλάει γιὰ τὸ σταχανοδίτισμό, τὸ σταλινισμό, τὸ σοσιαλιστικὸ ρεαλισμό, γιὰ τὴ μετατροπὴ τῶν προλεταρίων σὲ ἄβουλα ἐξαρτήματα τῆς κρατικῆς ὑπερμηχανῆς κλπ, τὶς «παραδιόσεις τῆς σοσιαλιστικῆς νομιμότητος». Καί, ὅπως ἦταν φυσικό, ἡ ταινία προκάλεσε πολλές κι ἐντονες συζητήσεις, γενικὰ δέ, κέρδισε τὸ θαυμασμό καὶ τὴν ἀποδοχή.

Ὅσοι εἶδαν τὸν «Ἄνθρωπο ἀπὸ μάρμαρο» ξέρουν ὅτι ἀντικείμενό του εἶναι ὁ μύθος τοῦ ξεχασμένου πιά σταχανοδίτη, οἰκοδόμου — μοντέλου τῆς σταλινικῆς κοινωνίας: ἐνός μοντέλου οἰκοδόμησις τοῦ σοσιαλισμοῦ. Αὐτὸ ὅμως τὸ «ἀντικείμενο» βρῖσκεται ἀνάμεσά μας, τὸ ζοῦμε κατὰ ἓνα ὀρισμένο τρόπο καὶ χωρὶς τὴν ταινία τοῦ Βάιντα, ἐδῶ καὶ σήμερα, τόσο μακριὰ ἀπὸ τὴ σταλινικὴ ἐποχὴ τῆς Πολωνίας. Ὅμως ὅσα συμβαίνουν γύρω μας δὲν φτιάχνονται γιὰ νά σκεφτόμαστε τὰ ζητήματα πού μᾶς καίει. Πολλὰ ἀπ' αὐτὰ ἔχουν τὸ ἀντίθετο ἀποτέλεσμα. Ὁ Βάιντα σπᾶει αὐτὸν τὸν κανόνα: μᾶς ὑποχρεώνει νά σκεφτοῦμε πολιτικὰ τὰ ζητήματα, τὰ σύγχρονα καὶ τὰ ἱστορικά, πού συνδέονται μὲ τὴ σοσιαλιστικὴ μας ἰδεολογία.

Ὁ Βάιντα ξεκίνησε ἀπὸ τὸν Πολωνὸ σταχανοδίτη Μπίρκουτ τοῦ 1950 καί, ξεθάβοντας τὴν ἱστορία, μᾶς ἄφησε μπροστὰ στὰ ναυπηγεῖα τοῦ ἐξευερμένου Γκντάνσκ τῆς σημερινῆς Πολωνίας, τῆς οἰκοδομημένης «σοσιαλιστικά». Ὁ Βάιντα, λοιπόν, μᾶς ὑποχρεώνει νά μιλήσουμε γι' αὐτὴ τὴ διαδρομὴ, δηλαδή γιὰ τὸ σύγχρονο πολιτικὸ πρόβλημα τῆς Ἀριστερᾶς καὶ τῶν ἀριστερῶν.

Ξέρουμε ὅτι τὸ «σταλινικὸ μοντέλο» οἰκοδόμησις τοῦ σοσιαλισμοῦ, κοντὰ στὰ ἄλλα, βασίστηκε στὴ γρήγορη καὶ ἐκδιασμένη αὔξησις τῆς παραγωγικότητος τῆς ἐργασίας, γιὰ νά ἐπιτευχθεῖ αὐτὸ πού ὀνομάστηκε «σοσιαλιστικὴ» πρωταρχικὴ συσσώρευσις. Καί γιὰ νά ὑπάρξει ἡ κινητοποίηση τοῦ ἀνθρώπινου παράγοντα, ἐκτός ἀπὸ τὴν καταπίεση, χρησιμοποιήθηκε στὸ ἔπακρο ὁ βολονταρισμός, πού ἐξιδανικεύτηκε δίνοντάς μας τὴν ψεύτικη εἰκόνα τοῦ «σοσιαλιστικοῦ ἀνθρώπου», τοῦ ἀνθρώπου τοῦ ἀφοσιωμένου μὲ αὐταπάρνηση στὴν οἰκοδόμησις τῆς σοσιαλιστικῆς πατρίδας. Τὸ κίνητρο εἶναι διπλό: ὑλικό, πρῶτον π.χ., πού ὅμως κοστίζει, καὶ ἰδεολογικό, πού δὲν κοστίζει παρά μόνο τὰ ἔξοδα τῆς προπαγάνδισής του, ὅπως δὴποτε πάντως φτηνότερα ἀπὸ μιά καλὴ ἀμοιβὴ τῶν ὑπερωριῶν χιλιάδων ἐργατῶν.

Ὅμως τὸ τεράστιο χάσμα πού ἀνοίγεται ἀνάμεσα στὴν ἀπελευθέρωση τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴν ἐργασία ὡς τὴν ὑποδούλωση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴν ἐργασία, δὲν μπορεῖ κανένας ἰδεολογικὸς λόγος νά τὸ γεμίσει. Τὴ θέση τοῦ τὴν καταλαμβάνει ἡ ἰδέα τῆς αὐτοθυσίας, ἡ πατρίδα, ὁ παραδειγματικὸς ἐργάτης. Καὶ βέβαια τὴ θέση τοῦ ἀνθρώπου — προλεταρίου τὴν καταλαμβάνει ὁ σταχανοδίτης.

Τὴ θέση τοῦ Μπίρκουτ, ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ μάρμαρο.

Συμμετοχὴ στὸ ἱστορικὸ γίγνεσθαι καὶ ἐπαγγελματικὴ δεοντολογία

Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ Βάιντα περιέφερε τὸ ἀρχικὸ σενάριο τῆς ταινίας του ἀπὸ γραφεῖο σὲ γραφεῖο καὶ ἀπὸ ἀπαγόρευση σὲ ἀπαγόρευση, ἀπὸ τὸ 1962 ὡς τὸ 1967 ὅποτε τελικὰ πῆρε τὴν ἄδεια νά τὸ «γυρίσει». Πρὶν μποῦμε στὴν ταινία αὐτὴ καθεαυτὴ, θά ἤθελα νά θέσω τὸ ἐρώτημα: Γιατί, λοιπόν, τὸ 1976 δὲν ἄρχισε νά γυρίζεται τὸ ἀρχικὸ σενάριο; Γιατί δηλαδή δὲν ἐφτιαξε μιά ταινία — μῦθο γιὰ τὴ ζωὴ, τὶς «περιπέτειες» καὶ τὸ θάνατο τοῦ Πολωνοῦ σταχανοδίτη οἰκοδόμου Μπίρκουτ, ὅπως ἦταν τὸ ἀρχικὸ σενάριο; Γιὰ ποιὸ λόγο μῆκε «ἐμβόλιμα» ἡ νέα σκηνοθετικὰ Ἀνιέσκα, πού μποροῦμε ἀνετα νά ὑποθέσουμε ὅτι γεννήθηκε τὴ μέρα τῆς ἐναρξῆς τοῦ XX Συνεδρίου τοῦ ΚΚΣΕ; Προφανῶς ὄχι γιὰτὶ ὁ Βάιντα ἤθελε νά ἐπιδοθεῖ σὲ «ἀσκήσεις στυλ», τοῦ τύπου τῶν χρονικῶν ἐπαλληλιῶν, ὑφολογικῶν ἀναμειξέων κλπ. Καί δὲν νομίζω ὅτι ὁ Πολωνὸς σκηνοθέτης θά συμφωνοῦσε ἀν διάβαζε ὅτι:

«Τὸ κύριο ἐνδιαφέρον τοῦ φίλμ — μαζί μὲ τὴν κριτικὴ τῆς πολωνικῆς κοινωνίας ἀπὸ τὸ 1950 μέχρι σήμερα — συνίσταται στὴ δομὴ τῆς ἀφήγησις καὶ στὴ δόμησις τοῦ φίλμ ἀπὸ ἑτερόκλητα στοιχεῖα καὶ «ἐντυπώσεις» μυθοπλασίας μὰ καὶ ντοκμαντέρ» (Αὐγή, 13/2/79).

Ἡ ἐπιλογή ὑπαγορεύεται ἀπὸ τὴν πολιτικὴ — κριτικὴ στάση τοῦ καλλιτέχνη Βάιντα ἀπέναντι στὴν ἱστορία καὶ ἀπὸ τὴν ἠθικὴ στάση τοῦ καλλιτέχνη ἀπέναντι στὴν τέχνη του. Δηλαδή ἀπὸ τὴν ἐπαγγελματικὴ του δεοντολογία. Θέλω νά πῶ πῶς, τὸ 1962, ἡ περιγραφή τοῦ σταλινικοῦ φαινομένου καὶ ἡ καταδίκη του ἦταν καὶ ἐπίκαιρες καὶ πολιτικὰ ἀποτελεσματικῆς (ὑπὸ τὸν ὄρο, βέβαια, ὅτι ὁ Βάιντα δὲν εἶναι βερμπαλιστής). Σήμερα ὅμως, εἴκοσι τρία χρόνια

μετά την «άποσταλινοποίηση», ξέρουμε (όσοι από εμάς) ότι όχι μόνο... «ή άποσταλινοποίηση ήταν τό ίδιο αϋθαίρετη μέ τό σταλινισμό» (συνέντευξη του Βάιντα στη *Monde Diplomatique*, αναδημοσιευμένη στην *Αύγή* 11.2.79) αλλά και πώς αυτός, άκριδώς, ό αϋθαίρετος τρόπος «κλεισίματος» μίας επώδυνης ιστορικής περιόδου, επέτρεψε την επιβίωση-προσαρμογή των κύριων στοιχείων του σταλινισμού στίς νέες συνθήκες, πού διαμορφώθηκαν μετά τό XX Συνέδριο του ΚΚΣΕ. Έπομένως τό όποιοδήποτε φίλμ - καταγγελία του σταλινισμού δρώ σαν άριστος προπαγανδιστής του σύγχρονου άποσταλινοποιημένου σταλινισμού του κρατικού μηχανισμού. Καί αυτό δέν είναι τό μεγαλύτερο κακό. Τό χειρότερο είναι πώς ή πολιτική άτμόσφαιρα του φίλμ θάταν πληκτική γιά πάρα πολλούς και, κυρίως, ή επίδρασή του άποδυναμωτική - έφησυχαστική γιά όλους τούς Πολωνούς.

Όμως ό πολιτικός στόχος του Βάιντα είναι τελείως άλλος. Γι αυτό άναμορφώνει τό σενάριο, ξαναφτιάχνει μιά άλλη ταινία, δεκαπέντε όλόκληρα χρόνια μετά.

Σκέψεις γιά τήν ταινία

Κάθε φορά πού αρχίζω νά συζητάω τήν ταινία του Βάιντα, κάθε φορά πού τήν σκέφτομαι, κι όσο προχωράω στά ένδότερα της, συγκινούμαι τόσο πού σχεδόν δέν μπορώ νά άρθρώσω τίς σκέψεις μου σέ λόγο, παρόλο πού ή ταινία είναι πάνω άπ' όλα δημιουργός σκέψεων και κρίσεων. Γιά νά εξηγήσω αυτό τό φαινόμενο, άναγκάστηκα νά συνειδητοποιήσω πώς ή

«άποστασιοποίηση» είναι μέθεξη στή συγκινησιακή φόρτιση τής θεατρικής πράξης ή τής κινηματογραφικής εικόνας, αλλά συγχρόνως και ή πλήρης γνώση και άνάλυση αϋτής τής μέθεξης. Αϋτή τή διπλή συμμετοχή των θεατών επιδιώκει ό Βάιντα. Γιατί είναι ό μόνος τρόπος νά μετατραπούμε από παθητικοί δέκτες σέ ενεργητικούς κριτές. Αϋτός, θά'λεγα, είναι ό αισθητικός στόχος τής ταινίας.

Ό Βάιντα έφτιαξε μιά ταινία πολιτικό έργαλειό, τόσο πολύ καλά και προσεκτικά άκονισμένο, ώστε νά τέμνει καιρία τήν ιστορία, αλλά και έξαιρετικά λεπτό (στήν αισθητική του πραγμάτωση) ώστε νά μήν πληγώνει παρά μόνο εκεί - και αυτούς - πού χρειάζεται. *Τελικά, τίποτα στήν ταινία αϋτή δέν είναι τυχαίο.* Από τούς εϋρυνώνιους φακούς και τά μπλουτζήν τής κοπελιάς, ως τή μικρή έπιγραφή πού «τυχαία» συλλαμβάνει ό φακός στό πέρασμά του μέσα στα ναυπηγεία του Γκντάνσκ (γιά όσους θά έχουν τήν τάση νά ξεχάσουν τί έγραφε, υπενθυμίζω: «Οί Πολωνοί δέν τό δάζουν κάτω»). Τίποτε έπίσης δέν είναι κραυγαλέο (κάτω ό Χ, ζήτω ό Ψ, αίσχος στόν Ω), τίποτα καταρχήν καταδικαστέο. Οϋτε ό πρώην «μυστικός», νϋν μάνατζερ γυμνων μπαλέτων, μπαίνει στήν κατηγορία των «κακών» του κινηματογράφου.

Ξεκινώντας λοιπόν από τό δεδομένο ότι τίποτα δέν είναι τυχαίο, θά 'θελα σ' αυτό τό σημείωμα ή συμβολή μου - αν υπάρχει - νά είναι στο κοίταγμα τής ταινίας και στήν έξαγωγή συμπερασμάτων από τήν έρμηνεία τής δυναμικής τής εικόνας και μόνο. Γιατί πιστεύω ότι πολλά συμπεράσματα έχουν όγει αϋθαίρετα, πολλά διαστρεβλωτικά και πολλά άπρόσεχτα.

α) Η χρησιμοποίηση των παλαιών επίκαιρων

Η πρόθεση του Βάιντα είναι σαφής και υποδηλώνεται άμεσα από τήν εικόνα και τήν υπόθεση. Οί ήθοιοιόι πάνε στήν αίθουσα προβολής, λένε ότι θά δούνε παλιά επίκαιρα κλπ. Όμως, όταν κι έμεις βλέπουμε τά παλιά επίκαιρα, καταλαβαίνουμε ότι δέν είναι τά πραγματικά, πού θά ήταν μαυρόασπρα, αλλά ή αναπαράστασή τους, ή ανάπασή τους. Αϋτό τό καταλαβαίνουμε γιαι τό μαυρόασπρο φίλμ έχει χρωματιστεί μέ ένα υποπράσινο μονόχρωμα, έτσι ώστε νά δηλώνει τήν πλαστότητά του. Δηλαδή: δέν άφορά τόν Βάιντα ή τυπική «άντικειμενικότητα» αλλά ή πραγματική ιστορία. Τί σημασία έχει, π.χ., αν ήταν ή δέν ήταν ό Μπίρκοϋτ ό ίδιος πού σέ μιά στιγμή άτομικής έξέγερσης πέταξε τή ρέγγα; Σημασία έχει πώς κάποτε, κάποιοι προλετάριοι έξεγέρθηκαν γιά τό ισχνό σσσίτιο και πέταξαν τίς ρέγγες στα μούτρα των κομματικών υπευθύνων. Ό Έλληνας θεατής, πού κατά τά άλλα άγνοεί τίς «λεπτομέρειες» του πολωνικού εργατικού κινήματος, μαθαίνει πώς τό έπεισόδιο αϋτό έγινε πραγματικά. Και τό μαθαίνει γιαι ό Βάιντα διάλεξε τήν ανάπαση ντοκουμέντων και δέν διηγήθηκε τό ίδιο έπεισόδιο μέ μιά κλασική κινηματογραφική άναδρομή στο παρελθόν (φλάς μπάκ). Έτσι λοιπόν, τά αναπλασμένα επίκαιρα δέν μπαίνουν γιά νά ζογκλάρει ό δεξιότηχνης Βάιντα μέ τούς έπάλληλους χρόνους, τά διαφορετικά σϋλ, τίς διαφορετικές «δομές» κλπ. Άς πούμε πώς μιά και ό Βάιντα έκανε τήν πολιτική έπιλογή ό χρόνος τής ταινίας νά είναι τό τώρα, χρειάζόταν τό αντίρροπο και συμπληρωματικό

στοιχείο του τότε. Τό τώρα συμβολίζεται από την 'Ανιέσκα (πού αντιπροσωπεύει συγχρόνως και την πορεία της πολιτικής σκέψης του Βάιντα από τό τότε, XX Συνέδριο, στό τώρα) ενώ τό τότε υπάρχει μέσα από τά αναπλασμένα επίκαιρα.

β) Οί εύργώνιοι

Ἀκούστηκε συχνά-πυκνά ἡ κριτική ὅτι ὁ Βάιντα «θυσιάζει» στό δωμό του ἀμερικάνικου τρόπου ζωῆς κλπ. Ἀλλά, θυσιάζει τί; Κάποιοι τρόπο ζωῆς ἄρρηκτα δεμένο μέ τό «σοσιαλιστικό ἄνθρωπο», τέτοιον πού τόν δραματίζονταν οἱ παλαιότεροι; Καί στήν τέχνη του; Στά ἐκφραστικά του μέσα; Ἐ λοιπόν ἐκεῖ ὁ Βάιντα δέν θυσιάζει τίποτα. Ἀπλῶς, καταστρέφει. Προκλητικά ἀλλά μέ χιούμορ. Αὐτό πού καταστρέφει ἀνελέητα ὁ Βάιντα μέ τούς εύργώνιους φακούς, μέ τά πλάνα τά ἰσάζια του καλύτερου (χειρότερου) ἀμερικανικοῦ θρίλερ, εἶναι ἡ θεωρία του σοσιαλιστικοῦ ρεαλισμοῦ.

Ἄς θυμηθοῦμε τίς εἰκόνες: Μέσα σέ τεράστια μουσεια κάποιον καταχωνιάζουν τό μνημονικό μας. Μᾶς σπρώχνουν σέ μιά περιεργή ναρκωμένη λήθη ἀφοῦ ἔχουν γκρεμίσει αὐθαίρετα τ' ἀγάλματα πού χρόνια μᾶς τά παρουσίαζαν σάν σοσιαλιστική τέχνη. Ἡ Ἀνιέσκα, ἀμίλητη καί ἀκόμα ψυχρή, χωρίς ἴσως νά καταλαβαίνει τό μέγεθος του διαδήματός της, ἀνασύρει καί φωτίζει τό παρελθόν μας. (Κάποιοι Πολωνοί θά εἶπαν μέσα τους: Ἀλήθεια, θυμάσαι τότε πού... χιλιάδες ὑψωμένες γύφινες γροθιές, ἀμέτρητα μαρμαρωμένα σφυροδρέπανα, ἑκατομμύρια κόκκινες ἀφίσεις, λέξεις ὅπως «ἐμπρός», «χτίσιμο», «θετικός ἥρωας», «ὁ πατέρας τῶν λαῶν», «προλετάριοι εύτυχημένοι» ἀγρότες μέ γκασμάδες πάντα ὑψωμένους καί πόσα ἄλλα...)

Ἡ Ἀνιέσκα βγαίνει ἀπό τό μουσεῖο καί μιλάει μέ τό γέρο διευθυντή φωτογραφίας, ὁ ὁποῖος «δέν θυμάται». Αὐτή, γιά νό του ξαναδώσει τόν ἐνθουσιασμό του, λέει πῶς θά κάνουν ἕνα φίλμ «ὄλο ἀμερικάνικα κόλπα», εύργώνιους κλπ. Καί ἀμέσως μετά, βλέπουμε ἕνα ἄεροπλάνο νά προσγειώνεται μέσα σέ θάμπος ἀπό ἐξατμίσεις. Τό πλάνο εἶναι φιλμαρισμένο μέ εύργώνιο καί εἶναι πανομοιότυπο μέ χιλιάδες ἄλλα τέτοια πλάνα πού ἔχουμε δεῖ σέ ἀμερικανικά θρίλερ... Μέ δύο λόγια ὁ Βάιντα, ἀναγγέλοντας ἐκ τῶν προτέρων πῶς θά «παίξει μέ δυτικά κόλπα», καταστρέφει προκλητικά τά σοσιαλρεαλιστικά πρότυπα καί συγχρόνως ἀποδυναμώνει καί τά ἴδια τά «δυτικά κόλπα». Ὑστερα, ποιός εἶπε πῶς ὁ εύργώνιος π.χ. εἶναι πιό ἀμερικανικός ἐνώ ὁποιοσδήποτε ἄλλος φακός εἶναι σοσιαλιστικότερος; Ἄν κάτι λέει ὁ Βάιντα μέ τόν τρόπο πού χειρίζεται τήν τεχνική του, εἶναι πῶς τά πάντα γίνονται φορμαλισμός ὅταν εἶναι κενά περιεχομένου.

γ) Μπίρκουτ καί σταχανοδιτισμός

Πουθενά ὁ Βάιντα δέν «καταδικάζει» τόν Μπίρκουτ καί τούς συντρόφους του. Τούς δείχνει βέβαια σάν ἄνθρώπους, πού ἄρα ἔχουν καί τρωτά (σέ κάποια στιγμή κολακεύονται). Ὅμως, αὐτό πού φαίνεται καί λέγεται καθαρά, εἶναι πῶς ἄλλοι τελείως ἦταν οἱ λόγοι πού ἔκαναν τόν Μπίρκουτ νά θέλει νά δάλει

30.000 τοῦβλα τό ἕνα πάνω στ' ἄλλο σέ μιά βάρδια καί μόνο, καί ἄλλοι οἱ λόγοι πού ἔσπρωξαν τούς «ὑπεύθυνους» νά μετατρέψουν τόν Μπίρκουτ σέ «ὑποδειγματικό ἐργάτη». Ὁ κομματικός γραφειοκράτης ἢ ὁ νεαρός κινηματογραφιστής δέν θά καταλάβουν ποτέ γιατί ὁ Μπίρκουτ μετά τό κατόρθωμά του τό μόνο πού νιώθει εἶναι μιά ἰσχυρή τάση γιά ἔμετό. Δέν θά καταλάβουν ποτέ γιατί ὁ Μπίρκουτ δέν ἐνδιαφέρθηκε νά μάθει ποιός του πέταξε τό πυρακτωμένο τοῦβλο πού του κατέστρεψε τά χέρια. Του ἄρκεσε πού ἐννόησε γιατί του τό πέταξαν.

δ) Τό «μικροαστικό ὄνειρο» του προλετάριου

Πολλοί, βλέποντας τό φίλμ, σκεφτήκαμε πῶς ὁ Βάιντα καταγγέλλει τή μικροαστικοποίηση τῆς ἐργατικής τάξης κλπ. στό πλάνα τῆς «εύτυχίας», ὅπου ὁ Μπίρκουτ μέ τή γυναίκα του μπαίνουν στό «σπίτι τους».

Ὅμως μπαίνουν σ' ἕνα σπίτι ἄδειο καί γιαλιστερό, ἄσπρο (ἔδαφος πρόσφορο γιά ἐφιάλτες...) Μπαίνουν σιγά σιγά καί ὁ Μπίρκουτ πηγαινέει κατευθεῖαν στό ἀνοιχτό παράθυρο ἀπ' ὅπου βλέπει τήν καινούρια Βαρσοβία. Χαίρεται γιατί αὐτός τήν ἔχει κτίσει.

Γιά τόν Μπίρκουτ, ἐκείνη τή στιγμή, δέν υπάρχει οὔτε ὄνειρο πραγματοποιημένο, οὔτε «δικαίωμα στήν κατοικία». Ποιό δικαίωμα; Τό σπίτι εἶναι – ἐκείνη τή στιγμή – φυσική κατάσταση, πού αὐτός ὁ ἴδιος ὁ Μπίρκουτ δημιούργησε. Φαντάζεστε ἕναν ἰθαγενή τῆς Αὐστραλίας νά χτίζει μέ τόν ἰδρώτα του μιά καλύβα, νά μετατρέπει τίς πρώτες ὕλες σέ δομημένους ὄγκους, καί νά μὴ μένει μέσα; Ἀδύνατο.

Ἄν λοιπόν κάτι καταγγέλλεται – ἔμμεσα – εἶναι πῶς τό αὐταπόδεικτο γίνεται χάρις τόν ἰδεολογικό λόγο «δικαίωμα», πού μέ τή σειρά του μετατρέπεται σέ «ὄνειρο». Ἐάν τό «ὄνειρο» εἶναι ἤ δέν εἶναι μικροαστικό, αὐτό εἶναι δευτερεύον. Ἐξάλλου, ἄς μήν ξεχνᾶμε πῶς λίγο μετά τοῦ ἄρπαξαν ἀκόμη καί τό ὄνειρό του, καί πόσο εὐκολα τό ἄφησε κι αὐτός!

ε) Ἡ Ἀσφάλεια – οἱ δίκες

Στήν Ἀσφάλεια δέν γίνεται τίποτε. Αὐτό ἐπιτρέπει τά πάντα. Ἄνευ ὀρίων. Ἡ σκηνή ἔχει γυριστεῖ ἀκριβῶς ὅπως θά γύριζε ὁ Βάινταξενανέφιότη του. Κάνουν τό κακό, μᾶς βασανίζουν γιά τό καλό μας. Μᾶς δικάζουν γιά νά περιφρουρήσουν αὐτό γιά τό ὁποῖο μαχόμαστε. Ὅλες οἱ δίκες ἔγιναν στό ὄνομα τοῦ σοσιαλισμοῦ. Ὅλοι οἱ κομμουνιστές πού πέθαναν ἀπό... σοσιαλισμό φτιάξαν τή φρικιαστική παράμετρο τοῦ σταλινισμοῦ. Στή σκηνή τῆς Ἀσφάλειας ὑπάρχουν 4 πρόσωπα. Ὁ Μπίρκουτ: αὐτόν δέν μποροῦν ἀκόμη νά τόν πειράξουν γιὰ χρειάζονται τό ἀγαθό του. Ὁ ἀξιωματικός: αὐτός εἶναι τό ἄλλο δημόσιο πρόσωπο, δέν δημιουργεῖ προβλήματα σέ κανένα. Εἶναι γνωστός ὁ ρόλος του. Ὑπάρχουν ὁμως καί δύο ἀνώνυμοι. Ὁ σύντροφος τοῦ Μπίρκουτ, ὁ Ἰσπανομάχος Βιτιτόριο, καί ἡ δακτυλογράφος. Ὁ ξέναξέξαφανίζεται, χάνεται, ξεχνιέται, μόνο χάρις στή συννεοχή καί τήν παθητική συνέργεια τῆς ἄλλης. Ὑπάρχουν ἑκατομμύρια ἀνώνυμοι τήν ἐποχή τῆς ἀκμῆς τῆς σταλινικής βαρβαρότητας.

στ) Οἱ δύο φίλοι (ἀποσταλινοποίηση)

Μιά μικρή στιχομυθία μετά τή «θριαμβευτική ὑποδοχή» τοῦ Μπίρκουτ στό σταθμό, ὅταν γυρίζει ἀπό τίς φυλακές, καί ἀρνεῖται νά μιλήσει στή συγκέντρωση πού χαιρετίζει τήν «ἀποσταλινοποίηση». Καταλαβαίνει ὁ Μπίρκουτ, ἄσχετα ἂν δέν μποροῦσε νά τό ἐκφράσει, πῶς αὐτά τά περί ἀποσταλινοποίησης μύριζαν αὐθαιρεσία. Φεύγοντας ἀπό τή συγκέντρωση, μέσα στήν ἄδεια πόλη, ρωτᾶει ὁ Μπίρκουτ γιά τή γυναίκα του. Ἄσε την, τοῦ λέει ὁ φίλος του, ξεχασέ την, δέν σοῦ ἀξίζει, σέ πρόδωσε, λύγισε, ἐκδόθηκε ἐπὶ χρήμασι, καί ἄλλα πολλά. Ὁ «ἀποσταλινοποιημένος» φίλος λέει: μήν κοιτᾶς τόν ἄνθρωπο, βλέπε τίς ἀξίες. Βλέπε τήν ἀλύγιστη, περηφάνη μητέρα, τήν Πολωνέζα μάνα πού μέ κόπους ἀλλά μέ τό χαμόγελο... Καί νά ὁ σοσιαλιστικός ρεαλισμός ξαναμπαίνει ἀπό τήν πίσω πόρτα. Ὁ Μπίρκουτ ὁμως εἶναι «παράφορα» ἐρωτευμένος μέ τή γυναίκα του. Αὐτός δέν θέλει ἀξίες. Αὐτός ζητάει τόν ἄνθρωπό του. Κι ἐμεῖς, ἀπό ἐκείνη τή στιγμή ξέρομε πῶς καί μέ τό νέο καθεστῶς θά συγκρουστέ.

ζ) Τά καλά τοῦ σοσιαλισμοῦ

Ἡ ἴδια σύγκρουση ὑπολανθάνει ἀλλά ὁμως σηματοδοτεῖται ἐπαρκέστατα ἀπό τόν Βάιντα, στή συζήτηση τοῦ φίλου, διευθυντή πιά τεράστιου ἐργοστασίου, μέ τήν Ἀνιέσκα. Ὅσο αὐτός τῆς μιλά γιά ἐπιτεύγματα, αὐτή ζητάει νά τῆς μιλήσει γιά τόν παλιό του φίλο, γιά τόν ἄνθρωπο. Εἶναι ἕνας διάλογος κούφων μέσα σ' ἕνα θορυβωδέστατο ἐλικόπτερο. Στό

τέλος, αὐτός ἀπογειώνεται πρὸς ἄλλες τεχνοκρατικές ἐπιτεύξεις. Αὐτή μένει ριζωμένη στή γῆ καί συνεχίζει ν' ἀνασκαλεῖ τήν ἱστορία πού ξεχάσαμε, τόν ἄνθρωπο πού γιά ἄλλη μιά φορά θυσιάστηκε στό δωμό τῆς «προόδου».

η) Ἡ ψῆφος

Στή σκηνή ὅπου ὁ Μπίρκουτ πάει στό ἐκλογικό κέντρο νά ψηφίσει, ὅλοι εἶδαν πῶς τελικά ὁ Μπίρκουτ, παρ' αὐτήν αὐστηρή του στάση, συμπορεύεται μέ τό καθεστῶς τοῦ Γκομούλκα «γιά νά πάει μπροστά ὁ τόπος». Ὅμως ὁ Βάιντα – λυποῦμαι – δέν τά λέει ἀκριβῶς ἔτσι. Γιατί ναί μέν ὁ Μπίρκουτ μιλάει στούς ἄλλους κάπως ἔτσι, ἀλλά ὁ ἴδιος δέν ψηφίζει. Δίνει τό ψηφοδέλτιο στό γιό του, τόν σηκώνει καί ὁ γιός θά τό ρίξει στήν κάλπη. Ἀμέσως μετά, ὁ φακός καθυστερεῖ σέ κάτι ἀπαίσιμα «χαρούμενα» γραῖδια πού ψηφίζουν. Ὑπάρχει δηλαδή μιά μικρή ἀσυνέπεια μεταξύ τῆς συλλογικῆς πρότασης πού διαμορφώνει ὁ Μπίρκουτ καί τῆς ἀτομικῆς του πρακτικῆς. Αὐτός, προσωπικά, ἔστω καί συμβολικά δέν ψηφίζει.

θ) Ἡ νευρωτική κοπέλα καί ἡ συλλογική μνήμη

Ὅσοι ἐνοχλήθηκαν κάπως ἀπ' τή χρησιμοποίηση τοῦ εὐρυγώνιου φακοῦ, γιατί στά μάτια τους ἀντιπροσωπεύει ἕνα μὴ «σοσιαλιστικό» στυλ, ἐνοχλήθηκαν ἐπίσης καί ἀπό τά ἐξωτερικά στοιχεῖα τῆς κοπέλας. Φοράει μπλουτζήν, μασάει τσιγάρα, εἶναι ἐπιθετική, ἀποφασιστική, εἶναι λίγο σά διαφήμιση ἀποσημειοῦ ὅταν περπατάει, σάν διαφήμιση τσιγάρου ὅταν κάθεται. Εἶναι σίγουρο ἐπίσης ὅτι πολλοί ἄντρες ἐνοχλήθηκαν κατὰ βάθος ἀπό τό γεγονός καί μόνο ὅτι εἶναι γυναίκα. (Ἐνῶ, ἄς ποῦμε, ὁ τότε νεαρός σκηνοθέτης πού κατασκευάζει τό σταχανοδίτη Μπίρκουτ, εἶναι ἄντρας). Ἐπίσης, λένε, εἶναι νευρωτική. Ἰδιότητα, πού σέ πάρα πολλούς εἶναι προφανῶς συνυφασμένη μέ καπιταλιστικές «ἄλλοτριωτικές» κοινωνίες, ἀστική ἰδεολογία κλπ. Πλήν τῆς νευρικότητας, ἡ Ἀνιέσκα εἶναι ὅλα αὐτά μαζί. Συνειδητά καί προκλητικά.

Ὁ Βάιντα προκαλεῖ καί ἐρεθίζει μέ ὅλα αὐτά τά στοιχεῖα μέ τά ὁποῖα προικίζει τήν Ἀνιέσκα. Ὅμως δέν μένει σ' αὐτά. Ὁ ρόλος τῆς Ἀνιέσκα εἶναι μόνο παρεμπιπτόντως προκλητικός. Τό κύριο ἔργο τῆς εἶναι νά δρᾷ καταλυτικά μεταξύ τοῦ ΤΟΤΕ καί τοῦ ΤΩΡΑ. Βλέπει δηλαδή ἡ Ἀνιέσκα τή χθεσινή ἱστορία μέ σημερινά μάτια, καί μέσα ἀπό τά σύγχρονα πολιτικά προβλήματα. Ἐτσι, καί μόνον ἔτσι, ἐπικαιροποιεῖ τά ἱστορικά συμβάντα. Ἀλλά ἡ Ἀνιέσκα δέν «κάνει ἱστορία» ἐνῶ ζεῖ μέσα καί ἀπό αὐτήν. Πρέπει βέβαια νά ἐρευνήσει τήν ἱστορία, ἀλλά ποτέ αὐτή ἡ ἐρευνα δέν γίνεται αὐτοσκοπός. Κανέναν δέν «διάζει», ὅπως οἱ «δυτικοί» κνηγοῖ δημοσιογραφικῶν ἐπιτυχιῶν. Γι' αὐτό ἡ στάση τῆς εἶναι ἀνθρώπινη βέβαια, καθόλου νευρωτική. Θυμηθεῖτε πῶς ἐνῶ στήναι μιά ὁλόκληρη πλεκτάνη γιά νά ἀποσπάσει ἀπό τόν πρῶην μυστικό τήν κατάθεσή του, ὅταν αὐτός τό καταλαβαίνει καί τῆς ζητάει τό φίλμ, ἡ Ἀνιέσκα δέν ἀκούει τίς προτροπές τῶν συνεργατῶν τῆς. Παραδίδει τήν ταινία ΤΗΣ μέ καταπληκτική ἄνεση. Γιατί δέν

τήν ενδιαφέρει νά εκδιασει τή μνήμη κανενός. Ἡ στάση της αὐτή είναι πολύ δύσκολη, γιατί φαίνεται πώς ἡ στολιμική ἐμπειρία ἔχει μετατραπεί σέ *συλλογικό μνημονικό ἀποθημένο*. *Κανείς δέν θυμάται σ' αὐτή τήν ταινία*. Ἡ, πάντως, δέν θυμάται εὐκολα. Νά λοιπόν μιά κοινωνία πού προτιμᾶει τή λήθη ἀπό τή μνήμη. Τό φαινόμενο εἶναι τόσο γνώριμο καί σέ μᾶς τοὺς Ἕλληνες, ὅσο γνώριμος μᾶς εἶναι καί ὁ σταλινισμός. *Ὅλοι ξέχασαν*. Μάλιστα, ἐμεῖς ἐδῶ δέν ξεχάσαμε μόνο τὰ «ἐνδοαριστερά» ἀλλά εὐχαρίστως δεχόμαστε τή λήθη σάν μόνο «φάρμακο» ἐναντία στό «κακό» παρελθόν. Ἡ λήθη ὁμως δέν ἔχει ἱστορία. Καί δέν λύνει προβλήματα. Ἡ Ἀνιέσκα λοιπόν, ἀναλαμβάνει τὸ ρόλο τῆς «κοινωνικῆς νοσοκόμου». Μέθοδος: Ἡ ἐπιναφορὰ τῆς μνήμης, καί μάλιστα τῆς μνήμης τοῦ συγκεκριμένου γεγονότος κι ὄχι ἡ ἀνάμνηση τῆς γενικῆς κατάστασης. Αὐτὴ τῆς ἡ στάση, εἶναι βέβαια τελείως ἀντινευρωτική, πολεμᾷ τή «συλλογική νεύρωση» τῆς πολιτικῆς ἀμνησίας.

Σ' αὐτὴ τὴν πορεία τῆς σημαντικῆς ρόλο παίζουν τρεῖς συναντήσεις. (Δέχομαι πὼς ἡ συνάντησή της μὲ τὸν Μπίρκουτ, ἔμμεση πάντα, εἶναι συνεχῆς).

I. Συνάντηση μὲ τὸν φτασμένο σκηνοθέτη (προσωποποίηση τοῦ ἴδιου τοῦ Βάντα). Εἶναι ὁ «πατέρας» τῆς στήν τέχνη. Αὐτὸς τὴν βάζει στήν «πίστα» Μπίρκουτ, ὑποδεικνύοντάς της νά βρεῖ τὴ σκιά του, πού ἦταν ὁ μυστικὸς ἀστεινολογικός.

II. Συνάντηση μὲ τὸν πατέρα της. Ἄν καί ἡ σκηνὴ αὐτὴ μοῦ ἀφήνει ἀκόμα ἀρκετὰ ἐρωτηματικά ὡς πρὸς τὸ σαφές ἐρωτικό τῆς ὑπόδαθο, ἐντούτοις εἶναι ἐμφανῶς συμβολικὴ. Ἡ Ἀνιέσκα ὡς τὰ τώρα, τὰ ἐβγαξε πέρα μόνη της. Στὴ δυσκολία, γυρνᾷ στὸν πατέρα της (πατέρας-λαός;), «κουρνιαίνει» στὸν καναπέ καί ρουφᾷει τὸ πατρικὸ «μῆνυμα»: ὁ πατέρας δέν εἶναι τυχαῖα ταχυδρόμος.

Τὸ μῆνυμά του αὐτὸ εἶναι σημαντικό καί λέει πὼς 1) ποτέ κανείς δέν φοβάται τὰ γενικά καί ἀφηρημένα, μὰ τὰ *συγκεκριμένα* (ποτέ κανένας σταλινικός γραφειοκράτης δὲ φοβήθηκε τὴ γενικὴ καταγγελία) καί 2) ἡ ἱστορία δέν γράφεται μόνο σάν τὴν κοιτάξεις «πίσω ἀπὸ τὴν κάμερα», ἀλλά, καί κυρίως, ἀπὸ *συγκεκριμένους* ἀνθρώπους, ἀπὸ τὸ *συγκεκριμένο* Μπίρκουτ καί τὴ *συγκεκριμένη* Ἀνιέσκα, πέρα ἀπὸ κάμερες. (Αὐτὸ ἐξάλλου στοιχειοθετεῖ καί τὴν κύρια ἀδυναμία τῶν λογοκριτῶν, γιατί αὐτοὶ θὰ κατάσχουν τίς κάμερες).

Νομίζω πὼς αὐτὴ ἡ μικρὴ σκηνὴ μέσα στήν ταινία εἶναι πολιτικὰ καί δραματολογικὰ ἡ σημαντικότερη. Γιατί μετὰ, ὅλα ξεκαθαρίζονται καί ἐπιταχύνονται. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀποψη ἡ συνάντηση μὲ τὸν πατέρα

ἀποκτᾷ τὴ δυναμικὴ τῆς συμβολικῆς πράξης καί τὰ ὑποκείμενα μετατρέπονται σέ σύμβολα. Ἡ Ἀνιέσκα (ἄς τὸ διακινδυνεύσω) γίνεται ἡ πορεία τῆς πολιτικῆς σκέψης τοῦ Βάντα, ὁ δὲ πατέρας συμβολίζει τὸν Λαό, πού βρίσκει τὸν τρόπο νά δίνει νέα ὠθηση στήν ἱστορία του. Πρὶν προχωρήσουμε, μιά ὑφολογικὴ παρατήρηση: σ' ὅλη τὴν διάρκεια τῆς ταινίας, οἱ ρυθμοὶ εἶναι γρήγοροι σέ ἀντιστοιχία μὲ τὴ φαινομενικὴ – προκλητικὴ νευρικότητα τῆς κοπέλας καί σέ ἀντιστοιχία μὲ τὴν «ἀγωνιώδη» ἀναζήτησή της ἀλήθειας, πού ὁμως φανερώνεται σιγά σιγά. Ἐδῶ, πρὸς τὸ τέλος, ὅποτε ἡ «ἀλήθεια» ξεχνύεται ἀπότομα καί ἀπό παντοῦ, οἱ ρυθμοὶ τῆς ταινίας γίνονται πιο ἀργοί, καί ἡ κοπέλα, μετὰ ἀπὸ τὴ βουτιά στήν κολυμπήθρα τῆς πατρικῆς γνώσης ἀποβάλλει τελείως τὴ φαινομενικὴ τῆς νευρικότητα. Τοῦ Βάντα δέν τοῦ χρειάζεται μόνο νά πει καί νά δείξει. Ἡ Ἀνιέσκα πρέπει νά «σοβαρευτεῖ» γιὰ νά κάνει τὴν ἀποφασιστικὴ βουτιά στό ἱστορικὸ γίγνεσθαι, πού θὰ γίνει παρὸν.

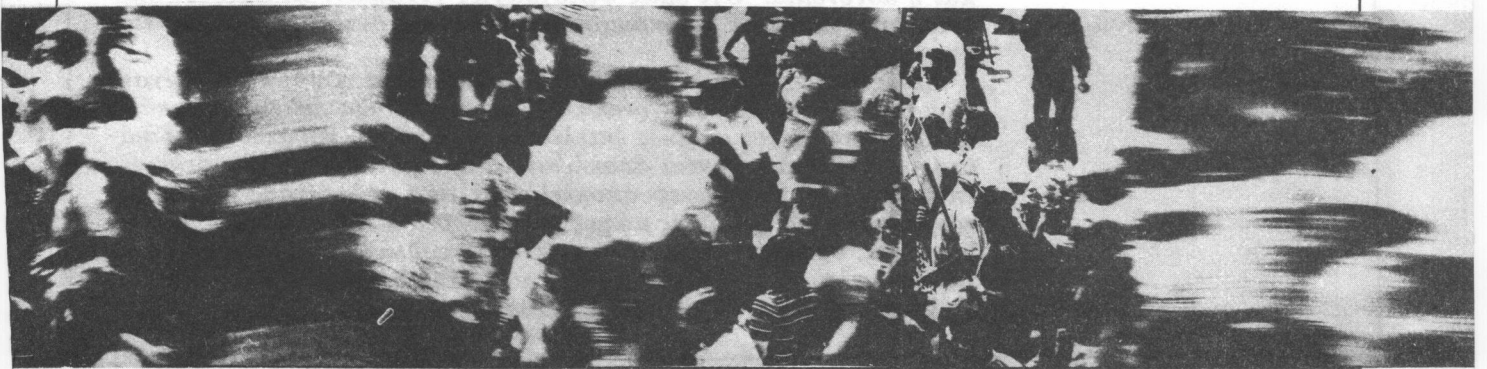
Ἀπὸ δῶ καί πέρα τελείωσαν τὰ ψέματα (ἡ τὸ φίλιμ ἂν προτιμᾶτε). Καμιὰ ἀγωνία γιὰ τὸ ἂν θὰ τῆς δώσουν κι ἄλλο φίλιμ ἢ ὄχι. (Τώρα, τίς ἀγωνίες θὰ τίς ἔχουν οἱ κλειδοκράτορες τῆς ἐξουσίας, καί οἱ παραχαράκτες τῆς ἱστορίας). Εἶναι ἔτοιμη (κι ὁ Βάντα μαζί της) νά συναντήσει τὸν ἄνθρωπο Μπίρκουτ.

III. Συνάντηση μὲ τὸν γιὸ τοῦ Μπίρκουτ. Ἡ συνάντηση αὐτὴ κωφορεῖται ἐπώδυνα καί ἡ διανοούμενη Ἀνιέσκα «δοκιμάζεται» μιά νύχτα ὀλόκληρη ἔξω ἀπὸ τὰ ναυπηγεῖα, χωρὶς κινηματογραφικὴ μηχανή, γιὰ νά ἄρει τὴν ἀρχικὴ ἀρνηση τοῦ ἐργάτη γιοῦ (τοῦ γιοῦ ἐκείνου πού ψήφισε ἀντὶ γιὰ τὸν πατέρα σάν ἦταν πιτσιρικᾶς, θυμάστε;) Ἡ συνάντηση αὐτὴ δέν μπορούσε παρὰ νά ἀρχίσει «δύσκολα»: τέτοιες «συναντήσεις» διάνοησης καί ἐργάτη εἶναι σπάνιες, ἀλλά ἄκρως ἐπικίνδυνες καί ἐκρηκτικῆς. Ἄν θυμηθοῦμε τὴν τελικὴ «ἐπέλαση» τῆς Ἀνιέσκας καί τοῦ γιοῦ στοὺς διαδρόμους τῆς Κρατικῆς Σχολῆς Κινηματογράφου – συμφιλιωμένων μὲ τὴ συμβολικὴ χειρονομία τοῦ γιοῦ – καί τὴν πανικόβλητη ὄψη τοῦ διευθυντῆ, θὰ καταλάβουμε ἀκριβῶς τί σήμαινε ἡ συμβολὴ τοῦ πατέρα: κανείς δέν φοβάται γενικῶς.

Ἐδῶ τὸ συγκεκριμένο φτιάχτηκε.

Οἱ δύο νέοι πηγαίνουν στό στούντιο γιὰ νά προβάλουν, νά δοῦν, νά συζητήσουν, νά κρίνουν, νά γράψουν ἱστορία καί νά φτιάξουν τὴν ἱστορία. Ἐπιτέλους.

Δέν ξέρω γιατί τὸ τέλος αὐτὸ τῆς ταινίας πρέπει νά ἐκληφθεῖ ὡς αἰσιόδοξο, θετικὸ. Κάτι δηλαδὴ σάν χάλπυ ἐντ.

ΜΕ ΤΙΣ ΠΕΡΣΙΔΕΣ ΟΠΩΣ ΜΕ ΤΟΥΣ ΝΑΥΤΕΣ ΤΗΣ ΚΡΟΣΤΑΝΔΗΣ

Τίς γυναίκες του Ιράν, πού πρόσφατα ξεσηκώθηκαν ενάντια στο τσαντόρ, αισθάνομαι την ανάγκη να τις συγκρίνω με τους ναύτες της Κροστάνδης πού, μετά την οκτωβριανή επανάσταση, άξιωναν «ελεύθερα σοδιέτ» ενάντια στην απόλυτη συγκέντρωση της εξουσίας στα χέρια των μπολσεβίκων. Ξέρουμε ότι τους χαρακτήρισαν άντεπαναστάτες. Έτσι, οι διαδηλώσεις γυναικών για ένα ένδυμα – σύμβολο ξεπερνούν τον ευρωπαϊκό ή αμερικανικό «φεμινισμό» για να γίνουν κιόλας αντίσταση στον αυταρχισμό.

Κατά τη γνώμη μου πρόκειται για επιτάχυνση της ιστορικής συνειδητοποίησης. Μερικές έβδομάδες μετά την ιρανική επανάσταση, επιτρέπει να κατανοήσουμε αυτό πού τά διάφορα άριστερά κινήματα για άλλες επαναστάσεις χρειάστηκαν μισό αιώνα να καταλάβουν. Γνωρίζουμε τη διαδικασία: χύνουμε κροκοδείλια δάκρυα κατόπιν έορτης («εάν τό ξέραμε...») και διαπιστώνουμε σχετικά με τίς γυναίκες ότι, αφού έξυπνέτησαν τό κίνημα της εξέγερσης, τίς προστάζουν στή συνέχεια να γυρίσουν στίτι τους, να τό βουλώσουν και να ύπακούσουν.

Είχα ύποστηρίξει την πρωτοβουλία να αποσταλεί μιά έξεταστική επιτροπή στό Ιράν πού θά μελετούσε την κατάσταση των γυναικών, διότι έκτιμώ ότι, στήν προκειμένη περίπτωση, έχουμε τό πρώτο καθαρό παράδειγμα εξέγερσης γυναικών στή διάρκεια μιās επαναστατικής κατάστασης.

Πήγαμε, λοιπόν, εκεί δεκαοκτώ γυναίκες, πολύ διαφορετικές ώς πρós τίς πολιτικές και φιλοσοφικές αντιλήψεις μας, την ιστορία μας, τίς τοποθετήσεις μας. Κατά τη διάρκεια του ταξιδιού αναρωτήθηκα πολλές φορές για τό έξής ζήτημα πού μέ βασάνιζε περισσότερο από κάθε άλλο: ή επανάσταση χωρίς την ύποστήριξη των γυναικών θά είχε πετύχει; Και σέ κάθε περίπτωση πού έθετα τό ερώτημα μου απαντούσαν: "Όχι! "Όπως πάντα στην ιστορία. Στίς 8 Σεπτεμβρίου, τή μαύρη Παρασκευή, από τούς τέσσερις χιλιάδες σκοτωμένους οί τετρακόσιες ήταν γυναίκες. Βάδιζαν επικεφαλής της πομπής, την οδηγούσαν. Από τούς εκατό χιλιάδες πολιτικούς κρατούμενους υπήρχαν τέσσερις χιλιάδες γυναίκες πού βασανίστηκαν ή δολοφονήθηκαν. Υπήρχουν τόσα και τόσα νεκροταφεία των θυμάτων στην Τεχεράνη, στό Κόμ κι άλλο. Σ' αυτή την άγια πόλη της αντίστασης, είδαμε στους τοίχους του τζαμιού τίς φωτογραφίες νέων άνδρων πού τούς δολοφόνησε ό στρατός και ή αστυνομία. "Όχι όμως φωτογραφίες γυναικών. Κι ωστόσο, στον τόπο αυτό από τούς τριακόσιους μάρτυρες της αντίστασης οί πενήντα ήταν γυναίκες.

Μόλις φτάσαμε στην Τεχεράνη, ή διαμαρτυρία των γυναικών έναντιον του τσαντόρ μās ύποχρέωσε να παρατηρήσουμε πιό προσεκτικά κι άλλα συμπτώματα: μαζικές εκτελέσεις χωρίς δίχη, θρησκευτικά δικαστήρια πού άπαρτίζονται αποκλειστικά από μονιάδες, επαναστατικές επιτροπές άποτελούμενες αποκλειστικά από ιερωμένους, κι αυτές, τρομοκρατημένος ό τύπος μήπως και φμωθει, πότες άλκοόλ να μαστιγώνονται, θρησκευτικές μειονότητες να καταδιώκονται, όμοφυλόφιλοι τό ίδιο, κλπ. κλπ. Στίς 30 Μαρτίου θά διεξαχθεί τό δημοψήφισμα: πράσινο ψηφοδέλτιο για την ισλαμική δημοκρατία, κόκκινο για τούς

έχθρους της. Ἡ ἀντιπολίτευση δέν ἔχει ἄλλη διέξοδο παρά νά ἀπόσχει, τουλάχιστον ἐκείνη ἢ ἀντιπολίτευση πού δέν θέλει νά τήν ταυτίσουν μέ τό τρομοκρατικό καθεστώς τοῦ Σάχη.

Στήν πραγματικότητα βρισκόμαστε μπροστά σέ μιά καταπληκτική ἰδεολογική καί συγκινησιακή ἀνασυγκρότηση μέ βάση τό θέμα τῆς «ἐπιστροφῆς στά θεῖα», ἀνασυγκρότηση πού δάλλει ἐναντίον τῆς Δύσης, ἐναντίον τῶν δημοκρατικῶν τῆς ἀρχῶν, τοῦ φιλελευθερισμοῦ τῆς, ἀλλά καί ἐναντίον τῶν σοσιαλιστικῶν ρευμάτων καί σχεδίων πού ἐπικρατοῦν σ' αὐτήν. Ἡ Εὐρώπη ἐμφανίζεται σάν ἡ περιφέρεια ἐνός κόσμου διεφθαρμένου καί παρακμασμένου, κάτι ἀνάλογο, κατά κάποιον τρόπο, μέ τό Βυζάντιο ἢ τή Ρωμαϊκή αὐτοκρατορία τῆς παρακμῆς.

Ὁ δικός μας ὀρθολογιστικός 19ος αἰώνας μοιάζει νά τινάχτηκε στόν ἄερα μαζί κι ὁ εἰκοστός αἰώνας μέ τή μαρξιστική του προοπτική καί τά κομμουνιστικά του κόμματα πού ἀμετάθετα συνδέονται μέ τό σοβιετικό μοντέλο. Ἐναντία στό Μάρξ ἀνεμίζουν τή σημαία τοῦ προφήτη Ἄλη.

«Τό "Κοράνι" εἶναι πιό σωστό ἀπό τό "Κεφάλαιο"», μού ἔλεγαν ἕνα σωρό φοιτητές πού κουβέντιαζα μαζί τους στό Πανεπιστήμιο. «Ὁ Μάρξ, ὁ Λένιν, ὁ Μάο, γιά μᾶς δέν ἔχουν καμιά σημασία. Ἡ ΕΣΣΔ γέννησε τά στρατόπεδα συγκέντρωσης καί ἕνα νέο ἱμπεριαλισμό, ἡ Κίνα εἶναι σύμμαχος τῶν ἐχθρῶν μας Ἀμερικανῶν... Ἡ Δύση ὑποστήριξε τό Σάχη. Μᾶς ἀφήσατε νά μᾶς σφάξουν μέσα στή σιωπή. Πού εἴσατε τότε λοιπόν; Γιατί ἡ Καίτη Μίλλετ δέν ἦρθε ἐδῶ ὅταν οἱ γυναῖκες βασανίζονταν καί διάζονταν ἀπό τήν ΣΑΒΑΚ; Εἴμαστε ἡ πιό προχωρημένη ἐπανάσταση τοῦ αἰῶνα, ἔχουμε τήν ὑποστήριξη τοῦ 90% τοῦ λαοῦ, ἐνῶ οἱ Ρῶσοι καί οἱ Κινέζοι λογάριάζαν μόνο σέ μιά μικρή πρωτοπορία. Ἡ ἰσλαμική θρησκεία εἶναι ἡ καλύτερη πού ὑπάρχει, ἡ πιό ἐπαναστατική, ἡ πιό ἀριστερή. Ἡ καθολική θρησκεία δέν εἶναι στέρεη, εἶναι ἀδύναμη. Ὁ Πάπας δέν μᾶς ἐνδιαφέρει...»

Ἡ πραγματικότητα μᾶς ἀποκαλύπτεται λίγο λίγο. Οἱ γυναῖκες πού διαδήλωσαν ἐναντία στό φερετζέ εἶναι μιά μειοψηφία. Ἐμεῖνα κατάπληκτη ἀπό τό πάθος καί τήν ἰδεολογική προπαρασκευή τῶν γυναικῶν πού ὀνομάζονται «μαυροφορεμένοι φρουροί». Μαζεμένες σ' ἕνα κτίριο, μέ τό σάκο τους στή ράχη, ἔτοιμες νά ξεκινήσουν μιά μεγάλη πορεία ἐπτά ἡμερῶν μέσα στήν ἔρημο γιά νά κηρύξουν τήν ἰσλαμική δημοκρατία. Γι' αὐτές τίς θεοφοβούμενες, οἱ γυναῖκες πού διαδήλωσαν ἐναντία στό φερετζέ εἶναι ἀντεπαναστάτριες πού τίς ποδηγετεῖ ἡ ΣΑΒΑΚ. Δίπλα στίς γυναῖκες αὐτές, ὁ Ρεζά, ἕνας τεράστιος ἄνδρας μέ χακί φορεσιά καί τό πιστόλι στή μέση, μᾶς λέει: «Σύμμαχοί μας εἶναι μόνο οἱ μουσουλμάνοι, ὅλοι οἱ μουσουλμάνοι ὅλων τῶν χωρῶν. Ἡ ἰσλαμική δημοκρατία μπορεῖ νά ἀπλωθεῖ πολύ πέρα ἀπό τό Ἰράν, νά ἐνώσει ὅλες τίς ἰσλαμικές χώρες. Οἱ μουσουλμάνοι εἶναι ἑπτακόσια ἑκατομμύρια ἄνθρωποι σ' ὅλο τόν κόσμο. Ἡ ἐπανάστασή μας εἶναι ἐπανάσταση πνευματική».

Χωρίς αὐτές τίς πανταχοῦ παρούσες σκέψεις εἶναι ἀδύνατο νά καταλάβουμε τήν ὑπόθεση τοῦ τσαντόρ. Ὅλοι εἶναι σύμφωνοι: ὁ ἀγιατολλάχ τῆς Τεχεράνης Τελεγκανί, ὁ πρωθυπουργός Μπαζαργκάν, ὁ διευθυντής τῆς τηλεόρασης Γκομπζντέχ, οἱ γυναῖκες τοῦ Συνδέσμου τῶν Μουσουλμάνων Γυναικῶν. «Τό καθεστώς τῶν γυναικῶν κατά τό Κοράνι εἶναι τό καλύτερό, τό δικαίτερο καί τό πιό ἐλεύθερο ἀπ' ὅσο τό καθεστώς τῶν γυναικῶν σέ σᾶς, Δυτικοί, γιατί ἡ γυναῖκα σέ μᾶς δέν εἶναι σεξουαλικό ἀντικείμενο ἀλλά πνεῦμα, κουλτούρα, διάνοια». Ὁ

Χορμίνι, τελικά, μοιάζει ο πιο συνετός και αρκείται να μās δεχτεί. Κάθεται απέναντί μας, απέναντι σε μās τίς άπιστες με τά φουλάρια, μās παρατηρεί με τά κατάμαυρα φλογερά του μάτια και μās ευχαριστεί πού πήγαμε να υποστηρίξουμε την επανάσταση. Άλλά οί Περσίδες θά δούν ποτέ στίς εφημερίδες τής Τεχεράνης τή φωτογραφία αυτή τών ξέσκεπων γυναικών πού κάθονται μαζί με τόν άγιατολλάχ; Μάλλον άπίθανο.

«Τό πρώτο καθήκον τής γυναίκας είναι να έχει ένα σύζυγο, να είναι μητέρα», μās δηλώνει ο πρωθυπουργός. «Υπάρχουν μόνο δυό ρόλοι πού είναι άπαρορευμένοι στίς γυναίκες να είναι δικαστές γιατί είναι πολύ συναισθηματικές και να είναι ιμάμηδες, να ιερουργούν. Άν δικαίωμα τής γυναίκας είναι να άποτελεί σεξουαλικό άντικείμενο, όπως συμβαίνει στίς δυτικοευρωπαϊκές χώρες, λοιπόν, αυτό δέν είναι παρά άρνηση τών δικαιωμάτων τής. Άλλωστε και σύμφωνα με τό νόμο τής φύσης δέν υπάρχει ισότητα άνάμεσα στα δύο φύλα, τόσο στον ανθρώπινο κόσμο όσο και στό βασίλειο τών φυτών και τών ζώων». Και σε σχέση με τήν άνισότητα άνδρών και γυναικών ο πρωθυπουργός ειρωνικά μās τσιτάρει κομμάτια από τό Μάρξ, τό Δαρβίνο, τό Ρουσσώ, τό Μοντεσκιέ... Ά διαφορετικά: σεις οί ίδιοι τά είπατε.

Ο διευθυντής τής τηλεόρασης δίνει εξηγήσεις για τό γεγονός ότι οί εκφωνήτριες (τίς είδαμε) στο εξής θά έχουν ένα κομμάτι πανί στο κεφάλι: «Ά τηλεόραση πρέπει να είναι εικόνα τής επανάστασης. Τό ένδυμα τής επανάστασης για τίς γυναίκες είναι ή καλύπτρα. Άρα για πρώτη φορά στην ιστορία τής τηλεόρασης θά εμφανιστούν με καλύπτρα».

Άλλά τί σκέφτονται οί ίδιες οί γυναίκες; Στο Ιράν υπάρχουν πεντακόσιες χιλιάδες υπάλληλοι και διανοούμενες γυναίκες, και δυό εκατομμύρια εργάτριες. Πολλά μάθαμε στή συνάντησή μας με τό Σύνδεσμο τών Γυναικών του Ιράν, (μόλις δημιουργήθηκε) όπου ηγούνται οί κόρες τών άνδρών τής νεάς εξουσίας: ή κόρη του Μπαζαργκάν, ή κόρη του άγιατολλάχ Τελεγκανί πού έμεινε έξι χρόνια φυλακή επί Σάχη. Μετέχουν επίσης γυναίκες πανεπιστημιακοί, μία φυσικός, μία ψυχολόγος. «Τό Ισλάμ είναι ή μόνη ιδεολογία όπου ο άνδρας και ή γυναίκα έχουν ίσα δικαιώματα. Ο Προφήτης δέν είλε τίποτε για τό τσαντόρ. Άπλά συνέστησε στίς γυναίκες να σκεπάζονται. Μόνο οί συνωμοσίες τών Δυτικών δημιούργησαν τό πρόβλημα. Έδώ δέν έχει καμιά σημασία. Ά Δύση θέλει ή επανάστασή μας να καταρρεύσει. Είχαμε εγκαταλείψει τούς Ισλαμικούς νόμους για να υιοθετήσουμε άλλους μοντέρνους, πού, όμως, στην πράξη δέν απέδωσαν. Θέλουμε να ξαναγυρίσουμε στους νόμους του Ισλάμ. Γιατί τό Ισλάμ δίνει τήν προτεραιότητα στίς πνευματικές σχέσεις αντί για τίς σωματικές. Ο άνδρας και ή γυναίκα είναι συμπληρωματικοί. Και σ' όλόκληρη τήν ιστορία του Ισλάμ τά πάντα έγιναν από ζευγάρια, όπως στην περίπτωση του ίδιου του Προφήτη».

Και με τήν πολυγαμία τί γίνεται; «Ο Προφήτης είλε: είναι καλύτερα να έχει κανείς μιά μοναχή γυναίκα, αλλά μπορεί να πάρει κανείς μέχρι τέσσερις, αν είναι δίκαιος. Και επειδή είναι δύσκολο να τίς αγαπά όλες με τήν ίδια ένταση καλύτερα είναι να μην έχει τέσσερις γυναίκες. Εν πάση περιπτώσει, είναι προτιμότερο να έχει κανείς πολλές γυναίκες παρά να υπάρχει πορνεία όπως στή Δύση».

Οί γυναίκες, λοιπόν, άπλούστατα παραπέμπονται στα τεκνοποιητικά τους καθήκοντα πού θεωρούνται ως πρωταρχικό τους δικαίωμα μαζί με τό δικαίωμά τους να έχουν σύζυγο έστω κι αν τόν μοιράζονται,

ένδεχόμενα, με μιάν άλλη. Ἡ ὁμοφυλοφιλία, σ' αὐτή τή «λογική», εἶναι ἔγκλημα πού πρέπει νά τιμωρεῖται μέ θάνατο.

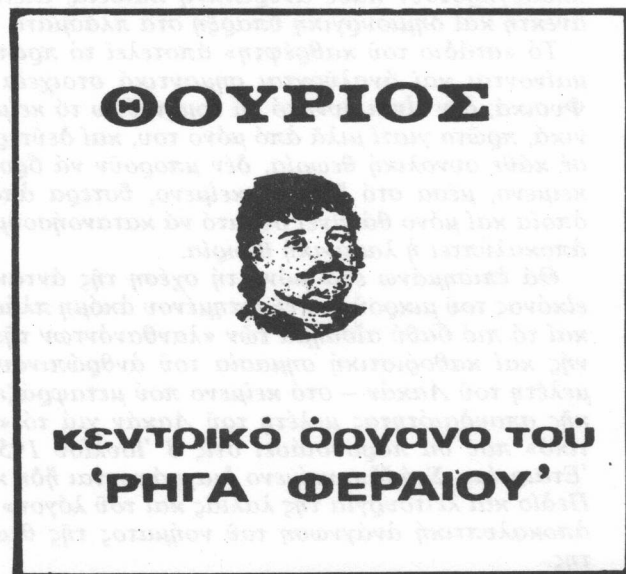
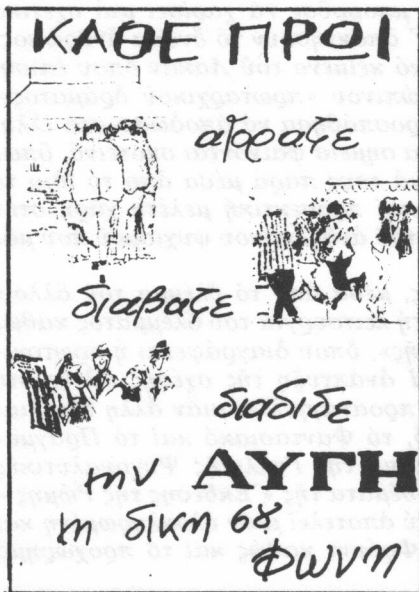
Στήν πόλη Κόμ, τίς πρώτες μέρες τοῦ νέου χρόνου, μιά τεράστια μαυροφορεμένη γυναικοθάλασσα, ἦλθε νά προσκυνήσει τόν ἀγιατολάχ. Τίς εὐλογοῦσε μέ τό χέρι, πάντα μετά τούς ἄνδρες. Ἦταν κυρίως ἀγρότισσες, γυναῖκες τοῦ λαοῦ, πού ἦλθαν ἀπό τά χωριά. Μιά ἀπ' αὐτές μέ πλησιάζει καί, εὐγενικά, μοῦ ξαναβάζει τά μαλλιά μέσα στό φουλάρι. Θεία καί ἀπόλυτη εὐτυχία στήν ἐνότητα Θεοῦ καί ἐγκοσμίων. Αὐτό τό τεράστιο πλῆθος (πάνω ἀπό ἑκατομμύριο) μέ ἀδρότητα μάς ἀφήνει νά περάσουμε: μερσί, μερσί, ἡ μόνη γαλλική λέξη πού κυκλοφορεῖ παντοῦ.

Τώρα, σχεδόν στήν παρανομία, θά συναντήσουμε καί τίς φεμινίστριες πού ὀργάνωσαν τίς διαδηλώσεις. Μᾶς λένε ὅτι ἡ πλειοψηφία τῶν γυναικῶν εἶναι πολύ συντηρητικές. Οἱ γυναῖκες στό Ἰράν, σκέπτονται ὅτι δέν μποροῦν νά ἄρουν ἄνδρα παρά μόνο χάρη στό Κοράνι. Πάνω σ' αὐτές στηρίζεται ὁ Χομείνι, κι ἀπ' αὐτές ἀντλεῖ τήν χαρισματική του ἐξουσία. Οἱ φίλες μας σ' αὐτήν τήν φτωχή αἶθουσα πού συζητοῦμε, αἰσθάνονται κιόλας ὅτι τίς ἀπειλοῦν καί τίς δακτυλοδεικτοῦν εἴτε σάν ἀντεπαρασάτριες εἴτε σάν ἀριστεριστριες.

Ἀφήνοντάς τες εἶχα τήν ἐντύπωση ὅτι θά ὑπερασπίσουν τόν ἑαυτό τους καί ταυτόχρονα θά ὑπερασπίσουν τίς ἐλευθερίες πού πάνε πολύ πύο μακριά ἀπ' αὐτές. Ἀλλά εἶχα ἀκόμη τήν ἐντύπωση ὅτι δέν θά ξανάβλεπα γυναῖκες νά διαδηλώνουν στήν Τεχεράνη...

Μαρία - Ἀντουανέττα Ματσιότσι

Μετάφραση Δ.Μ.
Le Monde, 30.3.79

Ο Jacques Lacan γεννήθηκε στις 13 Ἀπριλίου 1901 στο Παρίσι. Σπούδασε ιατρική και ψυχιατρική αλλά, στη συνέχεια, αφιερώθηκε αποκλειστικά στην ψυχανάλυση. Τό 1932 υποστηρίζει τή διδακτορική του διατριβή όπου επεξεργάστηκε τό θέμα τής «παρανοϊκής ψύχωσης σέ σχέση μέ τήν προσωπικότητα». Στο νοσοκομείο τής Sainte-Anne εργάζεται κλινικά ενώ παράλληλα παρουσιάζει δημόσια τίς ψυχαναλυτικές του έρευνες μέ τή μορφή σεμιναρίων (σήμερα δρίσκεται στό 26ο σεμινάριο). Μετέχει στην Ψυχαναλυτική Έταιρεία του Παρισιού αλλά τό 1964 άποχωρεί και ίδρύει τήν Ecole Freudienne de Paris.

Ο Ζάκ Λακάν, στό 14ο Διεθνές Συνέδριο Ψυχανάλυσης πού πραγματοποιήθηκε στις 31 Ἰουλίου 1936 στό Μαρίεμπαντ, παρουσιάζει γιά πρώτη φορά τήν εκπληκτική του ανακοίνωση γιά τό «Στάδιο τοῦ καθρέφτη». Αὐτή ἡ θεμελιακή γιά τίς ψυχαναλυτικές έρευνες ανακοίνωση τοῦ Λακάν θά αποτελέσει τό αντικείμενο μιᾶς δεύτερης ανακοίνωσης, στις 17 Ἰουλίου 1949, στό 16ο συνέδριο Ψυχανάλυσης, στή Ζυρίχη, ανακοίνωση πού δημοσιεύεται πιά κάτω.

Ο Λακάν αρχίζοντας τήν ανακοίνωσή του θά πει ὅτι, παρόλο πού ἡ σύλληψή του γιά τό στάδιο τοῦ καθρέφτη εἶχε βρεῖ ἀναπόκριση ἀνάμεσα στά μέλη τής γαλλικῆς ψυχαναλυτικῆς ομάδας, χρειάζεται και πάλι νά κρατήσει τήν προσοχή τῶν συνέδρων, «εἰδικά σήμερα». Σήμερα, δηλαδή τότε, 1949, τήν ἐπαύριο τοῦ παγκοσμίου πολέμου, μετά τά «ἀνεξήγητα» φαινόμενα φασιστικῶν κοινωνικῶν και διαπροσωπικῶν σχέσεων πού μᾶστιζαν, μαστίζουν και ἀποσυγκροτοῦν κάθε ἀνθρώπινη παιδεία, ἐκείνη πού θά μπορούσε νά χαρίσει μιᾶ σχετικά ἀνεκτή και δημιουργική ὑπαρξη στά πλάσματα τά ἱκανά ν' ἀποκτήσουν τό ὄνομα ἀνθρώπος.

Τό «στάδιο τοῦ καθρέφτη» ἀποτελεῖ τό πρῶτο θεμελιακό κείμενο τοῦ Λακάν ὅπου ἐπισημαίνονται και ἀναλύονται σημαντικά στοιχεῖα τοῦ ἀνθρώπινου «πρωταρχικοῦ δράματος». Φυσικά, δέν εἶναι δυνατό νά ἐρμηνεύσω τό κείμενο πού προσπάθησα νά ἀποδώσω στά ἑλληνικά, πρῶτο γιατί μιλά ἀπό μόνο του, και δεύτερο γιατί ὅσα σημεῖα φαίνονται σκοτεινά, ὅπως σέ κάθε συνολική θεωρία, δέν μπορούν νά βροῦν τό νόημά τους παρά μέσα ἀπό τό ἴδιο τό κείμενο, μέσα στό ἴδιο τό κείμενο, ὕστερα ἀπό σοβαρή και προσεκτική μελέτη χάρη στην ὁποία και μόνο θά γίνει δυνατό νά κατανοήσουμε τή δομή τοῦ ἀνθρώπινου ψυχισμοῦ πού μᾶς ἀποκαλύπτει ἡ λακανική θεωρία.

Θά ἐπισημάνω ἐδῶ μόνο τή σχέση τής ἀντανακλώμενης, μέσα ἀπό τό βλέμμα τοῦ ἄλλου, εἰκόνας τοῦ μικροῦ και ἐξαρτημένου ἀκόμη πλάσματος μέ τή λειτουργία τοῦ βλέμματος καθώς και τό πιά βαθύ αἶσθημα τῶν «λανθανόντων τής σημαντικῆς», ὅπου διαγράφεται ἡ πρωτογενῆς και καθοριστικῆς σημασία τοῦ ἀνθρώπινου λόγου. Ἡ ἀνάπτυξη τής σχέσης αὐτῆς στή μελέτη τοῦ Λακάν – στό κείμενο πού μεταφράζεται ἐδῶ – προαναγγέλλει μιάν ἄλλη θεμελιακῆς σπουδαιότητας μελέτη τοῦ Λακάν γιά τό «Συμβολικό, τό Φαντασιακό και τό Πραγματικό» πού θά παρουσιάσει στις 8 Ἰουλίου 1953 στό πλαίσιο τής Γαλλικῆς Ψυχαναλυτικῆς Ἑταιρείας. Στο ἴδιο κείμενο διαγράφονται ἤδη καθαρά τά θέματα τής «Ἐκθεσης τής Ρώμης – Πεδίο και λειτουργία τής λαλιάς και τοῦ λόγου» (1953) πού ἀποτελεῖ μιάν ὀλοκληρωμένη και ἀποκαλυπτική ἀνάγνωση τοῦ νοήματος τής θεωρίας τοῦ Φρόνντ καθώς και τό προχώρημά τής.

Τό στάδιο τοῦ καθρέφτη

ὡς διαμορφωτῆς τῆς λειτουργίας τοῦ πρώτου ἐνικοῦ προσώπου (Je)

ἔτσι ὅπως μᾶς ἀποκαλύπτεται στήν ψυχαναλυτική ἐμπειρία

Ἀνακοίνωση στό διεθνές Συνέδριο Ψυχανάλυσης, στή Ζυρίχη, 17 Ἰουλίου 1949

τοῦ Jacques Lacan

μετάφραση: Ἀνδρομάχη Σκαρπαλέζου

Ἡ σύλληψη τοῦ σταδίου τοῦ καθρέφτη πού παρουσίασα στό τελευταῖο μας συνέδριο, πρὶν ἀπό δεκατρία χρόνια,¹ παρόλο πού τώρα πιά χρησιμοποιεῖται ἀρκετά ἀπό τή γαλλική ομάδα, δέν μοῦ φάνηκε ἀνάξια νά κρατήσει καί πάλι τήν προσοχή σας: εἰδικά σήμερα, χάρις στό φῶς πού ρίχνει πάνω στή λειτουργία τοῦ πρώτου ἐνικοῦ προσώπου, μέσα ἀπό τήν ἐμπειρία πού μᾶς προσφέρει ἡ ψυχανάλυση. Ἡ ἐμπειρία αὐτή, πρέπει νά τονίσουμε ἀμέσως ὅτι μᾶς ὑποχρεώνει νά ἐρθοῦμε σέ ἀντίθεση πρὸς κάθε φιλοσοφία πού ἐκπηγάει ἀμεσα ἀπό τό Cogito.¹

Ἴσως ἀνάμεσά σας ὀρισμένοι θυμοῦνται τή συμπεριφορά ἀπό τήν ὁποία ξεκινᾶμε καί πού ἔχει φωτιστεῖ ἀπό ἕνα γεγονός συγκριτικῆς ψυχολογίας: τό γεννημένο ἀπό ἄνθρωπο μικρό, σέ μιά ἡλικία ὅπου, γιά ἕνα χρονικό διάστημα σύντομο, ἀλλά πάντως γιά ἕνα διάστημα, ξεπερνιέται σέ ἐνόργανη εὐφυΐα ἀπό τό χιμπατζή, ἀναγνωρίζει ὡστόσο ἤδη τήν εἰκόνα του στόν καθρέφτη, καί τήν ἀναγνωρίζει ὡς δική του εἰκόνα. Ἡ ἀναγνώριση αὐτή μᾶς ἐπισημαίνεται ἀπό τήν ἀποκαλυπτική μιμική τοῦ Aha! Erlebnis² ὅπου γιά τόν Kohler ἐκφράζεται ἡ συναίσθηση τῆς κατάστασης, οὐσιαστική χρονική στιγμή τῆς πράξης εὐφυΐας.

Πράγματι, ἡ πράξη αὐτή ἀντί νά ἐξαντλεῖται, ὅπως συμβαίνει μέ τόν πίθηκο, στόν ἔλεγχο – ὅταν ὁ ἔλεγχος ἔχει κατακτηθεῖ – τῆς ἀψυχίας τῆς εἰκόνας, στό παιδί μεταφράζεται ἀμέσως σέ μιά σειρά ἀπό χειρο-

νομίες ὅπου δοκιμάζει παιχιδιάρικα τή σχέση τῶν κινήσεων, πού ἀποτυπώνει ἀπό τήν εἰκόνα, πρὸς τό ἀντανακλώμενο περιβάλλον του, καί αὐτοῦ τοῦ δυνάμει συμπλέγματος πρὸς τήν πραγματικότητα πού ἀναδιπλασιάζει: δηλαδή, τή σχέση του πρὸς τό ἴδιο του τό σῶμα καί πρὸς τοὺς ἀνθρώπους, ἀλλά καί τά ἀντικείμενα, πού βρίσκονται πλάι του.

Τό γεγονός αὐτό, ὅπως ξέροῦμε ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Baldwin, μπορεῖ νά συμβεῖ ἀπό τήν ἡλικία τῶν ἔξι μηνῶν. Ἡ ἐπανάληψή του ἀπασχόλησε συχνά τό στοχασμό μας μέ τό συναρπαστικό θέαμα ἐνός βρέφους μπροστά στόν καθρέφτη πού, ἂν καί δέν ἔχει ἀκόμη τόν ἔλεγχο τοῦ βαδίσματος, οὔτε κἀν τῆς ὀρθιας στάσης, καί μολονότι ἀγκαλιασμένο ἀπό κάποιον ἄνθρωπο ἢ τεχνητό στήριγμα (αὐτό πού ὀνομάζουμε πάγκο), ὑπερπηδᾷ μέ ἀγαλλιακή δραστηριότητα τά ἐμπόδια αὐτοῦ τοῦ στηρίγματος καί στέκεται σέ μιά μᾶλλον σκυφτή στάση γιά νά ξαναφέρει μπροστά του καί νά τό ἀποτυπώσει ἕνα στιγμιότυπο τῆς εἰκόνας του.

Ἡ δραστηριότητα αὐτή διατηρεῖ γιά μᾶς, ὡς τήν ἡλικία τῶν δεκαοχτώ μηνῶν, τό νόημα πού τῆς δίνοῦμε – καί τό ὁποῖο δέν ἀποκαλύπτει μόνο ἕναν ἐρωτογενή (λιμπιντικό) δυναμισμό, πού παρέμενε προβληματικός, ἀλλά καί μίαν ὄντολογική δομή τοῦ ἀνθρώπινου κόσμου πού ἐντάσσεται στούς συλλογισμούς μας σχετικά μέ τήν παρανοϊκή γνώση.

Ἀρκεῖ γι' αὐτό νά καταλάβουμε τό στάδιο τοῦ καθρέφτη ὡς ταύτιση μέ τό πλήρες νόημα πού ἡ ἀνάλυση δίνει στόν ὄρο αὐτό: τή μεταμόρφωση δηλαδή πού παράγεται στό ὑποκείμενο ὅταν υἰοθετεῖ μιά εἰκόνα – τῆς ὁποίας ὁ προκαθορισμός, γι' αὐτήν τήν ἐπίπτωση φάσης, ὑπόδεικνύεται ἀρκετά ἀπό τή χρήση, μέσα στή θεωρία, τοῦ ἀρχαίου ὄρου Imago.³

Ἔτσι, ἡ ἀγαλλιακή υἰοθέτηση τῆς κατοπτρικῆς του εἰκόνας ἀπό τό ἀκόμα βουτηγμένο μέσα στήν κινή-

1. Cogito: Τό cogito ergo sum (σκέπτομαι ἄρα ὑπάρχω), δάση καί ἀφετηρία τῆς καρτεσιανῆς συλλογιστικῆς πού, χάρις στήν καθημερινή ἐμπειρία τοῦ ἀσυνείδητου, τίθεται σέ ἀμφισβήτηση ἀπό τήν ψυχανάλυση. Τό ἐγώ (moi), ἡ συνείδηση, δέν εἶναι παρὰ μιά παραγώγιση τῶν σημαινόντων ἐκείνων πού ἔχοντας ἐγγραφεῖ στή δομή τοῦ ὑποκειμένου (δίκτυο σημαινόντων) συγκροτοῦν καί ὑλοποιοῦν τήν ἐπιθυμία. Τό φροϋδικό cogito εἶναι τό desidero (Σ.τ.Μ.).

2. Aha Erlebnis: κατάσταση ἑξαρσης ἀγαλλιακῆς πού δίνει ἡ ἐμπειρία τῶν παραισθησιογόνων. Βλ. J. Lacan, *Écrits*, «Subversion du sujet et dialectique du desir» (Ἀνατροπή τοῦ ὑποκειμένου καί διαλεκτικῆ τῆς ἐπιθυμίας) (Σ.τ.Μ.).

3. Imago: ἀσυνείδητο πρότυπο προσώπου πού προσανατολίζει ἐκλεκτικά τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο τό ὑποκείμενο ἀντιλαμβάνεται τόν ἄλλο· ἡ διεργασία του γίνεται μέ ἀφετηρία τίς πρώτες δια-υποκειμενικές σχέσεις, πραγματικές ἢ φανταστικές, πρὸς τό οἰκογενειακό περιβάλλον (Σ.τ.Μ.).

τική του αδυναμία και την εξάρτηση του ταίματος όν, πού είναι ο μικρός άνθρωπάκος σ' αυτό το στάδιο, βλέπουμε ότι μ'ας φανερώνει, σε μία κατάσταση παραδειγματική, τή συμβολική μήτρα όπου σπεύδει, σε μορφή πρωταρχική, το πρώτο ενικό πρόσωπο, προτού αντικειμενοποιηθεί χάρη στη διαλεκτική τής ταύτισης προς τόν άλλο, και προτού ο λόγος του αποδώσει το καθολικό στοιχείο τής λειτουργίας του ως υποκειμένου.

Η μορφή αυτή, άλλωστε, θα μπορούσε μ'λλον να χαρακτηριστεί, αν θέλαμε να την τοποθετήσουμε μέσα σε μία γνώση μας ταξινόμηση, ως *ιδανικό πρώτο ενικό πρόσωπο*, με την έννοια ότι θα είναι επίσης η πηγή για τις δευτερεύουσες ταύτισεις, όρο με τόν όποιο αναγνωρίζουμε τις λειτουργίες λιμπντικής εξομάλυνσης. Άλλά τό σημαντικό σημείο είναι ότι η μορφή αυτή τοποθετεί τή διάσταση του *εγώ* (μοι), ήδη πριν από τόν κοινωνικό της προσδιορισμό, σε μία γραμμή μυθοπλασίας παντοτινά αναλλοίωτης για τό μόνο του άτομο ή - όρθότερα - σε μία γραμμή πού δέν θά ανταμώσει παρά άσυμπτωτικά τό γίνεσθαι του υποκειμένου, όποιαδήποτε κι άν είναι ή επίτευχία τών διαλεκτικών συνθέσεων με τις όποιες όφείλει ως *πρώτο ενικό πρόσωπο* να λύσει τή δυσαρμονία του με τήν ίδια του τήν πραγματικότητα.

Διότι τό συνολικό σχήμα του σώματος, με τό όποιο τό υποκείμενο, μέσα σ' έναν αντικατοπτρισμό, προορεύεται τής ώριμησης τής δύναμής του, δέν του έχει δοθεί παρά σάν Gestalt,⁴ δηλαδή με μία έξωτερικότητα όπου άσφαλώς ή μορφή αυτή είναι περισσότερο συνιστώσα παρά συνισταμένη αλλά όπου, κυρίως, του εμφανίζεται με ένα ανάγλυφο παράστημα πού τήν άκίνητοποιεί και με μία συμμετρία πού τήν αντίστρέφει, σε αντίθεση προς τήν άναταραχή τών κινήσεων με τις όποιες δοκιμάζεται έμψυχώνοντας τήν. Έτσι ή Gestalt αυτή, πού τή δεσμευτική επίρροή της πρέπει να θεωρούμε συνδεδεμένη με τό είδος - παρόλο πού ο κινητήριος χαρακτήρας της είναι άκόμη δυσδιάνωστος - με τις δύο αυτές όψεις τής εμφάνισής της, συμβολίζει τή νοητική μονιμότητα του *πρώτου ενικού προσώπου* και προαπεικονίζει ταυτόχρονα τόν άλλοτριωτικό του προορισμό: έγκυμονεί άκόμη τις αντίστοιχίες πού ένώνουν τό *πρώτο ενικό πρόσωπο* στο άγαλμα όπου ο άνθρωπος προβάλλει τόν έαυτό του καθώς και στα φαντάσματα πού τόν κυριαρχούν, στο αυτόματο τελικά όπου, μέσα σε μία διαφορούμενη σχέση, τείνει να τελειώσει ο κόσμος τής κατασκευής του.

Πράγματι, για τις Imago, πού - στην καθημερινή μας έμπειρία και στο ήμίφως τής συμβολικής άποτελεσματικότητας* - έχουμε τό προνόμιο να διακρίνουμε τήν κάτοψη τών καλυμμένων τους προσώπων, ή κατοπτρική εικόνα φαίνεται να είναι τό κατόφλι του όρατου κόσμου. Αυτό τό διαπιστώνουμε όταν έμπιστευθούμε τήν κατοπτρική διάταξη πού παρουσιάζει στην παραίσθηση και στο όνειρο ή Imago του

ιδίου του σώματος, είτε πρόκειται για τις αντικειμενώδεις προβολές του, ή όταν παρατηρήσουμε τό ρόλο του μηχανισμού του καθρέφτη στις εμφανίσεις του σωσία, όπου εκδηλώνονται ψυχικές πραγματικότητες, έτερογενείς άλλωστε.

Τό γεγονός ότι μία Gestalt είναι ικανή να έχει διαμορφωτικές επιπτώσεις στον οργανισμό, πιστοποιήθηκε από ένα βιολογικό πειραματισμό πού, ωστόσο, είναι τόσο ξένος προς τήν ιδέα τής ψυχικής αιτιότητας, ώστε δέν μπορεί ν' άποφασίσει να τή διατυπώσει σάν τέτοια. Όμως αυτό δέν τόν εμποδίζει να αναγνωρίζει ότι ή ώριμηση τής γονής στο θηλυκό περιόρι έχει για αναγκαία προϋπόθεση τή θέα ενός όμοειδούς, ανεξαρτήτως φύλου, προϋπόθεση τόσο έπαρκή πού ή επίπτωσή της φανερώνεται βάζοντας άπλως στή δυνατότητα του υποκειμένου τό άντανაკλαστικό πεδίο ενός καθρέφτη. Επίσης, τό πέρασμα του κόυκου στο γένος, από τή μοναχική ζωή στην όμαδική, επιτυγχάνεται εκθέτουσα τό υποκείμενο, σ' ένα όρισμένο στάδιο, στην αποκλειστικά όπτική ένέργεια μιας παρεμφερους εικόνας, φτάνει να τήν έμψυχώνουν κινήσεις πού τό ύφος τους να μοιάζει άρκετά με τις χαρακτηριστικές κινήσεις του είδους του. Γεγονότα πού έγγράφονται σε μία τάξη όμοιομορφικής ταύτισης πού περιέχει τό έρώτημα του νοήματος τής όμορφιάς ως διαμορφωτικής και έρωτογενοϋς.

Τά γεγονότα ωστόσο του μιμητισμού, πού έχουν συλληφθεί ως γεγονότα έτερομορφικής ταύτισης, έφόσον θέτουν τό πρόβλημα τής σημασίας του χώρου για τόν ζώντα οργανισμό, δέν μ'ας ενδιαφέρουν εδώ λιγότερο - δεδομένου ότι οι ψυχολογικές έννοιες δέν είναι φυσικά λιγότερο κατάλληλες για να τά φωτίσουν από τις γελοιές προσπάθειες πού έπιχειρήθηκαν με σκοπό να τά υπαγάγουν στον δήθεν κυρίαρχο νόμο τής προσαρμογής. Άς υπενθυμίσουμε μόνο τις άστραλές με τις όποιες έλαμψε ή σκέψη (νέα τότε και σε φρέσκια ρήξη με τό κοινωνιολογικό σώμα όπου είχε διαμορφωθεί) ένός Roger Caillois (Ροζέ Καγιουά) όταν με τόν όρο *θρυλική ψυχασθένεια* απέδιδε τό μορφολογικό μιμητισμό στην έμμομη ιδέα του χώρου με τήν άποπραματοποιούσα επίπτωσή της.

4. Gestalt: ή έξωτερική συνολική μορφή (Σ.τ.Μ.).

* Βλ. Claude Levi Strauss, «L'efficacité symbolique» (Η συμβολική άποτελεσματικότητα), in *Revue d'histoire des religions*, Ιαν. - Μαρ. 1949.

Έχουμε ήδη δείξει στην κοινωνική διαλεκτική, πού δομεί ως παρανοϊκή την ανθρώπινη γνώση,* τό λόγο πού την καθιστά περισσότερο αυτόνομη απ' αυτήν του ζώου, ως πρὸς τό πεδίο δυνάμεων τῆς ἐπιθυμίας, ἀλλά καί πού την καθορίζει μ' ἐκείνη τήν αἴσθηση «λίγης πραγματικότητας» πού τῆς καταμαρτυρεῖ ἡ ὑπερρεαλιστική ἀνικανοποίηση. Καί οἱ συλλογισμοί αὐτοί μᾶς ὑποκινοῦν νά ἀναγνωρίσουμε μέσα στή χωρική αἰχμαλωσία πού ἐκδηλώνει τό στάδιο τοῦ καθρέφτη τήν ἐπίπτωση στόν ἄνθρωπο, προϋπάρχουσα μάλιστα τῆς διαλεκτικῆς αὐτῆς, μιᾶς ὀργανικῆς ἀνεπάρκειας τῆς φυσικῆς του πραγματικότητας, ἂν εἶναι πάντα ἀλήθεια ὅτι μπορούμε νά δώσουμε κάποιο νόημα στόν ὄρο φύση.

Ἡ λειτουργία τοῦ σταδίου τοῦ καθρέφτη μᾶς ἀποδεικνύεται λοιπόν ως εἰδική περίπτωση τῆς λειτουργίας τῆς Imago πού ἐγκαθιστᾶ μιᾶ σχέση τοῦ ὀργανισμοῦ πρὸς τήν πραγματικότητά του, ἢ, ὅπως λέγεται, ἀπό τήν Innenwelt στήν Umwelt.⁶ Ἄλλά στόν ἄνθρωπο ἡ σχέση αὐτή μέ τή φύση εἶναι ἀλλοιωμένη ἀπό ἕνα ὀρισμένο σχίσμο τοῦ ὀργανισμοῦ μέσα του, ἀπό μιᾶ πρωταρχική Διχόνοια πού τήν προδίδουν τά σημάδια δυσφορίας καί ἡ κινητήρια ἀσυνταξία τῶν πρώτων βρεφικῶν μηνῶν. Ἡ ἀντικειμενική ἔννοια τῆς ἀνατομικῆς ἡμιτέλειας τοῦ πυραμοειδοῦς συστήματος καθὼς καί τῶν χυμοειδῶν κατάλοιπων τοῦ μητρικοῦ ὀργανισμοῦ, ἐπιβεβαιώνει αὐτή τήν ἀποψη πού διατυπώσαμε, ὅτι δηλαδή στόν ἄνθρωπο ὑπάρχει τό δεδομένο μιᾶς πραγματικῆς εἰδοποιῶν προϋμότητος τῆς γέννησης.

Ἄς παρατηρήσουμε, ἐξάλλου, ὅτι τό δεδομένο αὐτό ἔχει ἀναγνωριστῆ ἀπό τούς ἐμβρυολόγους μέ τόν ὄρο ἐμβρυοποίηση πού προσδιορίζει τήν ὑπερίσχυση τῶν συστημάτων τοῦ νευράξονος πού ἀποκαλοῦνται ἀνώτερα καί εἰδικά τοῦ φλοιοῦ, πού οἱ ψυχοχειρουργικές ἐπεμβάσεις θά μᾶς ὀδηγήσουν νά συλλάβουμε ως ἐνδοργανικό καθρέφτη.

Ἡ ἀνάπτυξη αὐτή διώνεται ως χρονική διαλεκτική πού ἀποφασιστικά προβάλλει σέ ἱστορία τῆς διαμόρφωσης τοῦ ἀτόμου. Τό στάδιο τοῦ καθρέφτη εἶναι ἕνα δράμα πού ἡ ἐσωτερική του ὄθηση σπεύδει ἀπό τήν ἀνεπάρχεια στό πρῶτο καί πού γιά τό ὑποκείμενο, αἰχμαλωτισμένο στήν πλάνη τῆς χωρικῆς ταύτισης, μηχανεύεται ἀλληλοδιαδεχόμενες φαντασιώσεις μιᾶς κομματιασμένης εἰκόνας τοῦ σώματός του καί μιᾶς μορφῆς πού θά ὀνομάσουμε ὀρθοπεδική τῆς ὀλότητάς του – τελικά, μιᾶς πανοπλίας υἱοθετημένης ἀλλοτριωτικῆς ταυτότητας πού μέ τήν ἀκαμπτῆ δομή τῆς θά σημαδεύει ὀλόκληρη τῆ νοητικῆ του ἀνάπτυξη. Ἔτσι, ἡ ρήξη τοῦ κύκλου ἀπό τήν Innenwelt στήν Umwelt γεννᾶ τόν ἀνεξάντλητο τετραγωνισμό τῶν ἐπανακολλήσεων τοῦ ἐγώ (μοί).

Αὐτό τό κομματιασμένο σῶμα, ὄρο πού ἔκανα ἐπίσης ἀποδεκτό στό σύστημά μας τῶν θεωρητικῶν ἀναφορῶν, ἐμφανίζεται τακτικά στό ὄνειρα, ὅταν ἡ κίνηση τῆς ἀνάλυσης ἀγγίζει ἕνα ὀρισμένο ἐπίπεδο ἐπιθετικῆς ἀποσύνθεσης τοῦ ἀτόμου. Ἐμφανίζεται τότε μέ τῆ μορφή ἀποχωρισμένων μελῶν κι ἐκείνων

τῶν ἐξωσκοπικά ἀπεικονισμένων ὀργάνων, πού παίρνουν φτερά καί ὀπλίζονται γιά τίς ἐντερικές καταδιώξεις, τίς ἀποθανατισμένες γιά πάντα μέ τῆ ζωγραφική τοῦ ὀραματιστῆ Jérôme Bosch κατά τήν ἀνοδό τους, τό 15ο αἶωνα, στό φανταστικό ζενίθ τοῦ μοντέρνου ἀνθρώπου.

Ἄλλά ἡ μορφή αὐτή ἀποκαλύπτεται ἀπτή στό ἴδιο τό ὀργανικό ἐπίπεδο μέ τίς γραμμές τῆς (ἐκδηλῆς στά συμπτώματα σχίσσης ἢ σπασμοῦ τῆς ὑστερίας) εὐθραυστοποίησης πού προσδιορίζουν τῆ φαντασματικῆ ἀνατομία.

Ἀντίστοιχα, ἡ διαμόρφωση τοῦ πρώτου ἐνικοῦ προσώπου συμβολίζεται ὀνειρικά μέ ἕνα περιχαρᾶ κομμένο στρατόπεδο, ἢ καλύτερα ἕνα στάδιο, πού ἀπό τήν ἐσωτερική ἀρένα διανέμει στόν περίβολό της, στήν περιφέρειά της μέ τά χαλάσματα καί τά ἔλη, δύο πεδία ἀγῶνα ἀντιτιθέμενα ὅπου τό ὑποκείμενο περιπλέκεται στήν ἀναζήτηση τοῦ ἀγέρωχου καί μακρινοῦ ἐσωτερικοῦ πύργου, πού ἡ μορφή του (μερικῆς φορῆς κι αὐτή στό ἴδιο σενάριο) συμβολίζει τό αὐτό μέ τρόπο συναρπαστικό. Καί κατά τόν ἴδιο τρόπο, στό νοητικό ἐπίπεδο βρισκόμε ἀπραγματοποιημένες αὐτές τίς δομές ὀχυρωμένου ἔργου πού ἡ μεταφορικῆ τους ἔκφραση ξεπηδᾶ αὐτόματα καί σάν βγαλμένη ἀπό τά ἴδια τά συμπτώματα τοῦ ὑποκειμένου γιά νά δηλώσει τούς μηχανισμούς ἀντιστροφῆς, ἀπομόνωσης, ἀναδιπλασιασμοῦ, ἀκύρωσης, μετατόπισης τῆς καταναγκαστικῆς (ἰδεοληπτικῆς) νευρώσεως.

Ἔστω, ἂν χτίζαμε μόνο πάνω σ' αὐτά τά ὑποκειμενικά δεδομένα καί ἂν τά χειραφετούσαμε ἐλάχιστα ἀπό τήν προϋπόθεση ἐμπειρίας πού μᾶς τά δίνει μέσω μιᾶς τεχνικῆς τοῦ λόγου, οἱ θεωρητικῆς μας προσπάθειες θά ἔμεναν ἐκτεθειμένες στή μομφή ὅτι προβάλλονται στό ἀδιανόητο ἐνός ἀπόλυτου ὑποκειμένου: γι' αὐτό ψάξαμε, στήν ὑπόθεση πού θεμελιώσαμε ἐδῶ μέ τῆ συνδρομή ἀντικειμενικῶν δεδομένων, τόν καθοδηγητικό πίνακα μιᾶς μεθόδου συμβολικῆς ἐπαγωγῆς. Ἡ μέθοδος αὐτή ἐγκαθιδρύει στίς ἄμνες τοῦ ἐγώ μιᾶ γενετική τάξη πού ἀνταποκρίνεται στήν εὐχή τῆς διατυπωμένη ἀπό τήν Ἄννα Φρόυντ στό πρῶτο μέρος τοῦ μεγάλου της ἔργου καί τοποθετεῖ (ἀντίθετα ἀπό μιᾶ συχνά διατυπωμένη πρόληψη) τήν ὑστερική

* J. Lacan, *Ecrits*, σελ. 111 καί 180.

5. Innenwelt: ὁ μέσα κόσμος (Σ.τ.Μ.).

6. Umwelt: ὁ ἔξω κόσμος (Σ.τ.Μ.).

απόθεση και τις επιστροφές της σε ένα στάδιο πιο αρχαϊκό από την καταναγκαστική αντιστροφή και τις απομονωτικές της διαδικασίες. Κι αυτές τις τελευταίες, τις τοποθετεί πριν από την παρανοϊκή αλλοτρίωση που χρονολογείται από τη στροφή του κατοπτρικού πρώτου ενικού προσώπου σε κοινωνικό πρώτο ενικό πρόσωπο.

Η στιγμή αυτή, όπου τελειώνει το στάδιο του καθρέφτη με την ταύτιση στην Imago του όμοιου και το δράμα της πρωταρχικής ζήλειας (της οποίας τη σημασία έδειξε τόσο καλά η Charlotte Bühler στα γεγονότα του παιδικού μεταβατισμού) εγκαινιάζει τη διαλεκτική που από τότε συνδέει το πρώτο ενικό πρόσωπο με καταστάσεις κοινωνικά επεξεργασμένες.

Πρόκειται για τη στιγμή που αποφασιστικά κάνει όλη την ανθρώπινη γνώση να γύρει προς το πέρασμα από τη μεσολάβηση της επιθυμίας του άλλου, που συγκροτεί τα αντικείμενα της σε μία αφηρημένη ισοτιμία μέσω του συναγωνισμού του άλλου, και κάνει το πρώτο ενικό πρόσωπο το όργανο εκείνο για το οποίο κάθε ώθηση των ενστικτών θα είναι κίνδυνος, ακόμη κι αν ανταποκρίνεται σε μία φυσική ώριμανση – ή ίδια άλλωστε ή εξομάλυνση της ώριμανσης αυτής θα εξαρτάται πλέον στον άνθρωπο από μία πολιτιστική διερμηνεία: όπως βλέπει τον εαυτό του για το σεξουαλικό αντικείμενο μέσα στο οιδιπόδειο σύμπλεγμα.

Ο όρος πρωτογενής ναρκισσισμός, με τον οποίο ή θεωρία δηλώνει τη λιμπιντική επένδυση που ανήκει χαρακτηριστικά στη στιγμή αυτή, αποκαλύπτει στους έφευρέτες της, στο φως της θεωρίας μας, το πιο βαθύ αίσθημα των λανθανόντων της σημαντικής. Άλλα φωτίζει επίσης τη δυναμική αντίθεση αυτής της λιμπιντο προς τη σεξουαλική λιμπιντο, αντίθεση που όρισμένοι έψαξαν να ορίσουν όταν επικαλέστηκαν ενστικτα καταστροφής και μάλιστα θανάτου, για να εξηγήσουν την προφανή σχέση της ναρκισσιστικής λιμπιντο με την αλλοτριωτική μορφή του πρώτου ενικού προσώπου, με την επιθετικότητα που αναδύεται απ' αυτήν σε κάθε σχέση προς τον άλλον, εστω κι αν πρόκειται για τη βοήθεια την πιο σαμαρειτική.

Επειδή άγγιξαν έτσι αυτήν την υπαρξιακή αρνητικότητα που ή πραγματικότητά της προβάλλεται τόσο έντονα από τη σύγχρονη φιλοσοφία του είναι και του ανύπαρκτου.

Άλλα ή φιλοσοφία αυτή δεν συλλαμβάνει δυστυχώς την υπαρξιακή αρνητικότητα παρά μέσα στα όρια μιας σελφ-αυτάρκειας της συνείδησης που, έχοντας καταγραφεί στα αξιώματά της, φυλακίζει στις συστατικές παραγωγώσεις του *εγώ* την ψευδαίσθηση αυτονομίας στην οποία επαφίεται. Παιχνίδι του πνεύματος που, με το να τρέφεται ιδιόρρυθμα με δάνεια από την αναλυτική εμπειρία, κορυφώνεται στην αξίωση ότι εξασφαλίζει μιάν υπαρξιακή ψυχανάλυση.

Στην άκρη της ιστορικής επιχείρησης μιας κοινωνίας φτιαγμένης για να μην αναγνωρίζει κανείς πιά στον εαυτό του άλλη λειτουργία παρά χρησιμοθηρική και με την άγωγία του άτομου μπροστά στη στρατοπεδευτική μορφή του κοινωνικού δεσμού, που ή ανάδυσή της φαίνεται να ανταμείβει αυτήν την προσπάθεια, ο υπαρξισμός μπορεί να κριθεί από τις δικαιολογίες που δίνει για τα υποκειμενικά αδιέξοδα που

πράγματι προκύπτουν απ' αυτόν: μία ελευθερία που δεν καταξιώνεται ποτέ τόσο αυθεντική όσο μέσα στους τοίχους μιας φυλακής, μία απαίτηση στράτευσης όπου εκφράζεται ή ανικανότητα της καθαρής συνείδησης να ξεπεράσει μία οποιαδήποτε κατάσταση, μία ήδονοβλεπτικο-σαδιστική εξιδανίκευση της σεξουαλικής σχέσης, μία συνείδηση του άλλου που δεν ικανοποιείται παρά με το χεγκελιανό φόνο.⁷

Σ' αυτά όλες μας οι εμπειρίες αντίτασσονται στο μέτρο που μας αποστρέφουν από το να συλλάβουμε το *εγώ* σαν επικεντρωμένο στο σύστημα *αντίληψη – συνείδηση*, σαν οργανωμένο από την «αρχή της πραγματικότητας» όπου διατυπώνεται ή επιστημονοειδής προκατάληψη, ή πλέον αντίθετη προς τη διαλεκτική της γνώσης – για να μας υποδείξει να ξεκινήσουμε από τη λειτουργία της παραγωγώσεως που το χαρακτηρίζει σε όλες τις δομές, που με τόση δύναμη διατύπωσε ή Άννα Φρόντ: γιατί αν ή Verneinung αντιπροσωπεύει την καταφανή του μορφή, λανθάνουσες για το μεγαλύτερο μέρος θα μείνουν οι επιπτώσεις του όσο δεν θα έχουν φωτιστεί από κάποιο αντανακλώμενο φως στο επίπεδο του μοιραίου όπου εκδηλώνεται το αυτό. Έτσι γίνεται κατανοητή αυτή ή αδράνεια ή χαρακτηριστική των διαμορφώσεων του πρώτου ενικού προσώπου, όπου μπορούμε να δούμε τον εκτενέστερο ορισμό της νεύρωσης: όπως ή άλωση του υποκειμένου από την κατάσταση μας δίνει το γενικότερο τύπο της τρέλας, αυτής που δριμοιητά μέσα από τους τοίχους των ασύλων, όπως κι εκείνης που ξεκουφαίνει τη γη από το θόρυβο και την παραφροσύνη της.

Οι δόυνες της νεύρωσης και της ψύχωσης αποτελούν για μας το σχολείο των παθών της ψυχής, όπως ή βελόνα της ψυχαναλυτικής πλάστιγγας – όταν μετράμε την κλίση της απειλής της επιθετικότητας πάνω σε όλόκληρες κοινότητες – μας δίνει το δείκτη απόσβεσης των παθών της πόλης.

Σ' αυτό το σημείο ζεύξης φύσης και πολιτισμού, που ή ανθρωπολογία στις μέρες μας διερευνά επίμονα, ή ψυχανάλυση μόνη αναγνωρίζει αυτόν τον κόμβο φανταστικής υποδούλωσης που ή αγάπη οφείλει πάντοτε να λύνει ή να κόβει. Για ένα τέτοιο έργο, το αλτρουϊστικό αίσθημα είναι δίχως έλλειδα για μας που αποκαλύπτουμε στο φως την επιθετικότητα που υπαγορεύει τη δράση του φιλάνθρωπου, του ιδεαλιστή, του παιδαγωγού, ακόμη και του ανανεωτή.

Με την προσφυγή που προφυλάσσουμε του υποκειμένου προς υποκειμένο, ή ψυχανάλυση μπορεί να οδηγήσει τον πάσχοντα ως το έκστατικό όριο του «*είσαι αυτό*», όπου του αποκαλύπτεται το σημείο του θνητού του προορισμού, αλλά δεν ανήκει μόνο στη δυνατότητα μας του ψυχαναλυτή να τον φέρουμε στη στιγμή εκείνη όπου αρχίζει το πραγματικό ταξίδι.

‘Ο μαρξισμός περνάει κρίση; *

του Νίκου Πουλιαντζά

Πρίν μιλήσουμε για τό καθαυτό θέμα μας, τήν κρίση του μαρξισμού, πρέπει νά πάρουμε υπόψη ότι σήμερα πολλοί μιλούν γι’ αυτήν τήν κρίση. Καί είναι φανερό ότι ανάλογα μέ τούς φορείς αυτής τής εκτίμησης τό πολιτικό, τό ιδεολογικό καί τό θεωρητικό νόημα τής κρίσης διαφέρει σημαντικά.

Φυσικά, για κρίση του μαρξισμού μιλούν πρώτοι καί καλύτεροι οί παλαιότεροι αλλά καί οί τωρινοί νεοφώτιστοι αντίπαλοι του πού, εκμεταλλεόμενοι όρισμένα σοβαρά προβλήματα του μαρξισμού, μέ τή μεγαλύτερη άνεση του κόσμου διακηρύσσουν σέ όλους τούς τόνους ότι ό Μάρξ πέθανε πιά, ότι ό μαρξισμός ξεπεράστηκε όριστικά. Τό φαινόμενο αυτό καθαυτό δέν είναι καινούριο. Από τότε πού ύπάρχει ό μαρξισμός, οί αντίπαλοί του, καί γενικότερα ή δεξιά διάνοηση, φρόντιζαν επιμελώς νά τόν παρουσιά- ζουν σάν μιά ήδη ξεφλημένη θεωρία.

‘Η πάγια καί παλιά αυτή τακτική παίρνει σήμερα νέες καί ιδιαίτερα έντονες μορφές σέ όρισμένες χώρες του δυτικού κόσμου. Πράγματι, μετά από μιά μακρο- χρόνια περίοδο σοβαρής υποχώρησης τής άρχουσας ιδεολογίας σέ όλους τούς τομείς (στά Πανεπιστήμια, στήν έρευνα καί γενικότερα στους διανοούμενους), υποχώρηση πού άρχισε μέ τήν άνοδο τών εργατικών καί πολιτιστικών κινήματων στήν Εύρώπη - Μάης 1968 - καί πού είχε ήδη έπισημανθεί στίς ΗΠΑ μέ τήν αντίσταση στόν πόλεμο του Βιετνάμ, διαπιστώ- νουμε ένα είδος ανασύνταξης τής μέ νέες μορφές. ‘Η προσπάθεια ανασύνταξης τής άρχουσας ιδεολογίας συμβαδίζει παράλληλα μέ μιά γενική επίθεση έναν- τίων του μαρξισμού σέ όλα τά μέτωπα. Τόσο ή νέα μορφοποίηση όσο καί ή αντίθεση τής άρχουσας ιδεολογίας παρουσιάζει αντιφατικά χαρακτηριστικά, πράγμα πού χαρακτηρίζει, βέβαια, κάθε ιδεολογικό μόρφωμα. Οί αντιφάσεις όμως αυτές είναι πολύ έντο- νότερες σήμερα γιατί ή αναπαραγωγή καί ή μετάδοση τής δέν πραγματοποιούνται συστηματοποιημένα αλλά

μέ τρόπο άποσπασματικό. Αυτό όφείλεται στό γεγο- νός ότι τό ειδικό βάρος τών ιδεολογικών μηχανισμών πού τήν αναπαράγουν τείνει νά μετατοπιστεί από τόν όργανωμένο θεσμικό Λόγο (Σχολείο, Πανεπιστήμιο, εκδόσεις κλπ) πρós τά μέσα μαζικής ενημέρωσης (ραδιόφωνο, τηλεόραση, μαζικός τύπος κλπ.)

Τά στοιχεία τής άρχουσας ιδεολογίας σήμερα

Πολύ σχηματικά βέβαια, μπορούμε νά έντοπίσουμε τρία καθοριστικά στοιχεία τής σημερινής άρχουσας ιδεολογίας. Πρώτα τόν *ιρρασιοναλισμό* πού εμφάνι- ζεται - στήν άκραία του μορφή - στή σκέψη τών «Νέων Φιλοσόφων» αλλά πού δέν περιορίζεται μόνο σ’ αυτούς. ‘Η επίθεση κατά του μαρξισμού συνοδεύ- εται μέ μιά γενικότερη επίθεση έναντια στόν όρθολο- γισμό καί συμπεριλαμβάνει άκόμη καί τή φιλοσοφία του εύρωπαϊκού Διαφωτισμού (πού θεωρείται πρό- δρομος του Μάρξ), στό όνομα του φαντασιακού καί του «έπιθυμητικού» στοιχείου ή μέ τήν αναβίωση στή Δ. Εύρώπη (Γαλλία, Άγγλία) του θρησκευτικού σπι- ριτουαλισμού μέ διάφορες μορφές.

Δεύτερο τόν *νεοφιλελευθερισμό*: πρόκειται εδώ για μιά έγχειρηματική εκμετάλλευση καί διαστρέβλωση, από μέρους τής άρχουσας ιδεολογίας, τής σωστής μά- χης για τά δικαιώματα του ανθρώπου καί για μιάν αναβίωση του μύθου του «δυτικού πολιτισμού» ως αποκλειστικού μέτρου κρίσης τής δημοκρατίας καί, γενικότερα, τής πολιτιστικής προόδου. Στό κοινωνι- κο-οικονομικό πεδίο, ό νεοφιλελευθερισμός προπα- γανδίζει τήν ανάγκη νά απελευθερωθεί ή οίκονομία από τίς μέχρι τώρα κρατικές παρεμβάσεις μέσα στίς συνθήκες τής σημερινής δομικής οικονομικής κρίσης. Έτσι όμως άποκαλύπτει τό τέλος τής κενυσιανής πο- λιτικής καί του Welfare State, άποκαλύπτει δηλαδή τήν όπισθοδρόμηση του ρόλου τής κοινωνικής πολι- τικής του κράτους (κοινωνικές ασφάλισεις, επιδό- ματα άνεργίας κλπ). Παρά ταύτα αυτός ό νεοφιλε- λευθερισμός αντιμάχεται τό μαρξισμό προσηπαθώντας νά κάνει πιστευτό ότι τό Γκουλάγκ έμπεριέχεται στόν ίδιο τό θεωρητικό του πυρήνα, όπως τό σύννεφο έμ- περιέχει τή βροχή.

Δέν είναι τάχα στήν ΕΣΣΔ, λένε, πού ό μαρξισμός βρισκεται στήν έξουσία καί δέν είναι ή ΕΣΣΔ καί οί άλλες «σοσιαλιστικές» χώρες καθαρές περιπτώσεις όλοκληρωτικών καθεστώτων, όπου παραδιάζονται

* Τό κείμενο πού ακολουθεί έχει παρουσιαστεί στήν εφημερίδα ΤΑ ΝΕΑ (19 καί 20 Μαρτίου 1979). ‘Η παρούσα δημοσίευση περιλαμ- βάνει όρισμένες προσθήκες καί διορθώσεις πού ήταν απαραίτητες.

ασύστολα τά δικαιώματα και οι πολιτικές ελευθερίες;

Τρίτο στοιχείο τόν **αυταρχισμό**: ο πατερναλιστικός Λόγος, που τονίζει την ανάγκη πειθαρχίας των πολιτών και περιορισμού από μέρους τους της «κατάχρησης» των δημοκρατικών ελευθεριών. Τά ιδεολογικά θέματα του αυταρχισμού εκφράζονται καθαρά στην περίφημη έκθεση της Τριμερούς Επιτροπής που συνήλθε τό 1975, της γνωστής επιτροπής ειδημόνων στην οποία συμμετείχε πριν από την εκλογή του ο Πρόεδρος Κάρτερ, ο σημερινός πρωθυπουργός της Γαλλίας Ρ. Μπάρ, ο Ιταλός μεγαλοβιομήχανος Τζοβάνι Ανιέλι και ο πρόεδρος του Ιαπωνικού τραπεζικού κοσμοδότη Μιτσουμπίσι. Η νέα έξαρση του αυταρχικού ιδεολογικού λόγου καλύπτει τή γενικότερη παρακμή των δημοκρατικών θεσμών στις σύγχρονες κοινωνίες, τόν αυξανόμενο ρόλο των γραφειοκρατικών διαύλων, καθώς και τή ιδιαίτερη σημασία των ιδεολογικών κρατικών μηχανισμών για μία καταπίεση ή όποια βασίζεται, ίσως, λιγότερο στην άσκηση άνοιχτης φυσικής βίας και περισσότερο στην έσωτερική της βίας στα έπιμέρους άτομα σαν συμβολική βία.

Τά προηγούμενα στοιχεία, όσο αντιφατικά κι αν μοιάζουν μεταξύ τους, παρουσιάζουν έσωτερική συνοχή που τά συγκροτεί σε κοσμοθεωρία. Ξέρουμε άλλωστε ότι ο φιλελευθερισμός συμβάδιζε συχνά, από ιδεολογική άποψη, με τόν αυταρχισμό ήδη από τις αρχές της άστικής πολιτικής φιλοσοφίας. Για τόν Ρουσσώ λόγου χάρη, ο φιλελευθερισμός στις κοινωνικές σχέσεις συνόδευε τή αντίληψη ότι «κάθε πολίτης πρέπει νά είναι όσο τό δυνατόν πιο ανεξάρτητος από τούς άλλους πολίτες και όσο τό δυνατόν πιο έξαρτημένος από τό Κράτος». Επίσης, οι Άγγλοι φυσιοκράτες, ενώ ήταν ένθερμοι θιασώτες του φιλελευθερισμού στό οικονομικό πεδίο, παρουσιάζονταν τανυτόχρονα όπαδοί του δεσποτισμού στό επίπεδο του Κράτους, ενός Κράτους που θά διαφύλαττε τή κοινωνική ειρήνη ώστε νά γίνεται δυνατή ή δράση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας.

Πρόβλημα παραμένει πάντα για ποιο λόγο ή ιδιόζουσα σύμπτωση φιλελευθερισμού και αυταρχισμού δέν συνδυάζεται σήμερα, σε αντίθεση με τό παρελθόν, με τόν όρθολογισμό αλλά με τόν ιερασιοναλισμό. Τό φαινόμενο, νομίζω, εξηγείται αν πάρουμε ύπόψη τό δεδομένο ότι στις μέρες μας υπάρχει μία μετατόπιση του ειδικού βάρους από τήν οργανωμένη φυσική βία στην έσωτερικευμένη καταπίεση, πράγμα που στό συμβολικό-ιδεολογικό επίπεδο μεταφράζεται με πολύπλοκο τρόπο. Ξηγείται επίσης με τό γεγονός ότι ή όλοένα έντεινόμενη τεχνοκρατική λογική στις κοινωνικοπολιτικές σχέσεις δημιουργεί στα έπιμέρους υποκείμενα μία ιδιαίτερη τάση φυγής από τήν κοινωνική πραγματικότητα που εκφράζεται, συμβολικά, με τόν ιερασιοναλισμό.

Θά πρέπει επίσης νά επισημάνουμε ότι ή άνασυγκρότηση της άρχουσας ιδεολογίας, της όποιας είμαστε μάρτυρες τά τελευταία χρόνια, συνδυάζεται με μία μεγάλη ήττα του εργατικού κινήματος, ιδιαίτερα μετά τις περυσινές βουλευτικές εκλογές στη Γαλλία, μετά τήν άποτελμάτωση της στρατηγικής του ιστορικού συμβιβασμού στην Ιταλία και, γενικότερα, τήν σχετική κάμψη του πολιτικού χαρακτήρα των εργατικών κινητοποιήσεων στη σημερινή Εύρώπη. Μία από

τις συνέπειες αυτής της ήττας ή της κάμψης του εργατικού κινήματος, είναι και ή σχετική υποχώρηση του μαρξισμού από τό ιδεολογικό προσκήνιο, ιδιαίτερα στις χώρες όπου ή ήττα διώθηκε έντονότερα, όπως στη Γαλλία και τήν Ιταλία αλλά και στη Γερμανία και τήν Ισπανία. Κατά κάποιο τρόπο, σήμερα ο μαρξισμός δέν θεωρείται πολύ «της μόδας», όπως ήταν πριν δυό-τρία χρόνια. Και κατά συνέπεια, αντιμετώπιζουμε μία λυσσαλέα άντιμαρξιστική άντεπίθεση από τή μία μεριά όλόκληρου του δεξιού και του «φιλελεύθερου» κατεστημένου σε όλα τά θεσμικά κυκλώματα. Υπάρχει δηλαδή ένα είδος άντιδραστικής ρεβάνς που διευκολύνεται από τήν πολιτική υποχώρηση των εργατικών κινήματων.

Η θεωρητική προβληματική της άντιμαρξιστικής άντεπίθεσης

Στόν τομέα των κοινωνικών έπιστημών ή άντιμαρξιστική άντεπίθεση δέν εμφανίζεται πάντα άνοιχτά και συχνά παίρνει μορφές πολύπλοκες και καλυμμένες. Πιο συγκεκριμένα, συναντάμε μία άναδίωση των άπολιθωμάτων του δεμπεριανού θεικισμού από τή μία μεριά και του άγγλοσαξονικού έμπειρισμού από τήν άλλη. Χαρακτηριστικό γνώρισμα των έπιθέσεων ένάντια στό μαρξισμό είναι ή άρνηση της καθοριστικής σημασίας που έχει για τις κοινωνικές έπιστήμες ή θεωρία και, κατά τούτο, έχουμε μία άναδίωση του

ή έπίθεση κατά του μαρξισμού σήμερα, βασίζεται στόν ιερασιοναλισμό, στό νεοφιλελευθερισμό και τόν αυταρχισμό (...) που καλύπτουν τήν παρακμή των δημοκρατικών θεσμών στις σύγχρονες κοινωνίες

έμπειρισμού, ενώ από άλλη μεριά προωθείται ή άρνηση της συστατικής σχέσης που υπάρχει ανάμεσα στις κοινωνικές έπιστήμες και τήν πολιτική: άποσυνδέονται δηλαδή οι άξιολογικές από τις πραγματολογικές κρίσεις, άποσύνδεση που χαρακτηρίζει τή σκέψη του Μάξ Βέμπερ, του μεγαλύτερου ίσως άστου κοινωνιολόγου.

Ξέρουμε όμως, ότι μία από τις βαθιές τομές που επέφερε ή μαρξιστική σκέψη στόν τομέα των κοινωνικών έπιστημών είναι ο στενός συσχετισμός που καθιερώνει ανάμεσα στην **ανάγκη για μία συγκροτημένη θεωρητική προβληματική**, γιατί μόνο έτσι μπορούμε νά όδηγηθούμε στην συγκεκριμένη άνάλυση των συγκεκριμένων καταστάσεων (θέμα στό όποιο συμφωνεί ή σοβαρότερη σύγχρονη έπιστημολογική σκέψη), και στόν τονισμό της συστατικής σχέσης πολιτικής κοσμοθεώρησης και έπιστημονικής σκέψης. Βλέπουμε, λοιπόν, ότι μολονότι τά στοιχεία του θεικισμού-έμπειρισμού από τή μία μεριά και του ιερασιοναλισμού

από την άλλη εμφανίζονται αντινομικά, ωστόσο, στο βαθμό που συμπύκνωση στην άρνηση της θεωρίας, αναδεικνύονται σε κοινά, αν και αντιφατικά, στοιχεία της ίδιας κοσμοθεωρίας: της σημερινής ανασυγκροτημένης άρχουσας ιδεολογίας που, για άλλη μιά φορά, αντιπαρατίθεται στο μαρξισμό.

Χαρακτηριστικό είναι επίσης, στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης, το ξέσπασμα του καιροσκοπισμού μεγάλης μερίδας διανοούμενων. Όσο ο μαρξισμός ήταν της μόδας, έσπευδαν να αυτοανακηρυχτούν αυθεντίες του μαρξισμού ή, σε άλλες περιπτώσεις, άποσιωπούσαν τις αντιρρήσεις και αντιθέσεις που είχαν προς το μαρξισμό. Σήμερα, οι ίδιοι συναγωνίζονται ποιός θα φανεί περισσότερο αντιμαρξιστής, ποιός κατηγορηματικότερα θα διακηρύξει το «ξεπέρασμα» του Μάρξ. Πολλοί μάλιστα επιδίδονται σε έπαισχυντες αυτοκριτικές για το «μαρξιστικό τους παρελθόν», — χαρακτηριστικό παράδειγμα οι «νέοι φιλόσοφοι», μιά κι όρισμένοι απ' αυτούς είχαν χρηματίσει παλιότερα μαοϊκοί, π.χ. ο Άντρέ Γκλυκτομάν.

Βέβαια στην Ελλάδα, νομίζω ότι η ιδεολογική συγκυρία είναι ακόμη διαφορετική. Μετά την πτώση της δικτατορίας οι μαρξιστικές ιδέες κατέκτησαν σημαντική επιρροή στη νέα διανοήση και τους φοιτητές. Νομίζω όμως ότι η ιδεολογική συγκυρία θα μεταβληθεί σύντομα και στη χώρα μας και επειδή η έξωτερική επιρροή είναι σε κάθε περίπτωση ισχυρή, ιδιαίτερα τώρα που από κάθε πλευρά προβάλλεται η ανάγκη του ξερωπαισμού μας και επειδή οι μαρξιστικές ιδέες δεν έχουν μολιάσει ικανοποιητικά τις κοινωνικές έπιστήμες στον τόπο μας. Γιατί πραγματικά, δεν μπορούμε να πούμε ότι έχουμε μιά σημαντική αυτόχθονη μαρξιστική παραγωγή έργων που θα μπορούσαν να αντισταθούν στις ιδεολογίες του ιρρασιοναλισμού, του εμπειρισμού και του νεοθετικισμού. Ήδη, άλλωστε, διαπιστώνονται όρισμένα πρόδρομα σημάδια. Ό νεοβεμπεριανός θετικισμός και, κυρίως, ο αγγλοσαξονικός εμπειρισμός αρχίζουν να αποκοτούν σταθερά έδαφος, αν και δεν αποτολμούν να εμφανιστούν με τό όνομά τους. Και επειδή στον τόπο μας είναι κανείς ό,τι δηλώσει, τά ρεύματα αυτά εμφανίζονται για την ώρα σαν «δημιουργικός» συνδυασμός και συνύπαρξη με το μαρξισμό.

Η ανάπτυξη αυτών των ρευμάτων θα είναι ιδιαίτερα έπιζήμια: όχι μόνο λόγω του βαθιά αντιμαρξιστικού τους χαρακτήρα αλλά, κυρίως, γιατί θα ανακόψουν τις δυνατότητες που δημιουργήθηκαν για την ανάπτυξη μιάς αυτόχθονης θεωρητικής σκέψης. Πραγματικά, μετά την πτώση της δικτατορίας, παρουσιάστηκε ένα φαινόμενο νέο και έξαιρετικά έλπιδοφόρο: άρχισε να κατανοείται η ανάγκη μιάς σοβαρής θεωρητικής προβληματικής που μόνο όταν υπάρχει είναι δυνατό να οδηγηθούμε σε έπιστημονικές αναλύσεις που να ξεφεύγουν από την «άληθοφάνεια της καθημερινότητας» και τό στενό όρίζοντα της εμπειρικής μερικότητας. Τά αντιμαρξιστικά ρεύματα που υπαινίσσομαι, αντίθετα, κολακεύουν δημαγωγικά τό από χρόνια καλλιεργημένο στον Νεοέλληνα πνεύμα της εύκολίας, παρόλο που ξέρουμε ότι δεν υπάρχει «βασιλική όδος» (της εύκολίας) προς την έπιστήμη, όπως έλεγε ο Μάρξ. Έτσι, για έναν όρισμένο αριθμό νέων Έλλήνων έπιστημόνων, στην Ελλάδα ή στο έξωτερικό, ο μαρξισμός καταντά μιά άπλή φραστική χρήση μαρξίζουσας όρολογίας, όταν δεν είναι άγοραίο και

ύπεραπλουστευμένο προπέτασμα. Στά έργα τους οι θεωρητικές έννοιες καταντούν εμπειρικές κατηγορίες, πράγμα που άνοίγει τό δρόμο σε μιά σειρά συμβιβασμούς με την άρχουσα ιδεολογία. Παράδειγμα όρισμένες σύγχρονες μελέτες της έλληνικής πραγματικότητας, που ενώ αναφέρονται λεκτικά και εκ προοιμίου στην ανάγκη αναφοράς σε μιά ταξική ανάλυση, είναι άνικανες να προσφέρουν στις έπιμέρους αναλύσεις τους την παραμικρή σοβαρή μελέτη της πάλης των τάξεων στην Ελλάδα.

Άκόμη περισσότερο, όλο και πιο συχνά βλέπουμε να εκδηλώνεται ένα είδος αντιμαρξισμού που δεν είναι συνειδητοποιημένος σαν τέτοιος από τά άτομα που τον προβάλλουν. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση άπόψεων που προβάλλονται σε διβλία, περιοδικά ή και στις έφημερίδες που κινούνται στα νερά των παριζιάνων «Νέων Φιλοσόφων». Τό ενδιαφέρον και τό επικίνδυνο συνάμα είναι ότι οι άπόψεις αυτές άντικειμενικά διευκολύνουν τό έργο της έπίσημης ιδεολογίας και τον ιδιότυπο τρόπο με τον όποιο ο νεοφιλελευθερισμός μιάς μερίδας της «έκσυγχρονισμένης προοδευτικής» διανοήσης στηρίζει και προωθεί τό άυταρχικό κράτος της Δεξιάς.

Ύπάρχει, λοιπόν, κρίση του μαρξισμού;

Η έξαρση των ιδεολογικών θεμάτων του ιρρασιοναλισμού, του εμπειρισμού και του άυταρχισμού δεν

για όρισμένους Έλληνες
έπιστήμονες ο μαρξισμός είναι
άπλή φραστική χρήση
μαρξίζουσας όρολογίας
ή ύπεραπλουστευμένο προκάλυμμα

άποτελούν αυτά καθαυτά σύμπτωμα της κρίσης του μαρξισμού. Νομίζω μάλιστα ότι τό ιδεολογικό ξεκαθάρισμα ανάμεσα στη μαρξιστική και αντιμαρξιστική σκέψη είναι θετικότερο γεγονός στο βαθμό που ύπάρχει. Γιατί ή μέχρι τώρα παρατηρούμενη έπισημοποίηση του μαρξισμού στο προσκήνιο της ιδεολογικής συγκυρίας και, κυρίως, ή υπό μορφή σύγχυσης συνύπαρξη του με αντιμαρξιστικά ρεύματα, έσήμειναν, κατά τή γνώμη μου, μιά κάπως άνθυγεινή κατάσταση και για τον ίδιο τό μαρξισμό: έμπειρειχαν τον κίνδυνο της άκαδημοποίησης του μαρξισμού και της άνέλιξης του σε άπό καθέδρας ιδεολογία.

Έξάλλου, δεν πρέπει να μάς διαφεύγουν τά φαινόμενα που παρατηρούνται σε παγκόσμιο έπίπεδο και να κλεινόμαστε έτσι σε εύρωπαιοκεντρικές θεωρήσεις. Γιατί ο μαρξισμός, ανεξάρτητα από τό τί συμβαίνει σήμερα σε όρισμένες χώρες της Δυτικής Ευρώπης, έχει βαθιά σημαδέψει τή σύγχρονη σκέψη (ο μαρξισμός, έλεγε ο Σάρτρ, άποτελεί τον άξεπέραστο όρι-

ζοντα της εποχής μας), και όχι μόνο προχωρεί σταθερά στις εξαρτημένες χώρες (χαρακτηριστικό παράδειγμα ή Λατινική Αμερική), αλλά αναπτύσσεται άκομη και στις ίδιες τις αγγλοσαξονικές χώρες, όπως η Αγγλία και οι ΗΠΑ. Είναι μάλιστα παράδοξο το ότι ο αγγλοσαξονικός εμπειρισμός εμφανίζεται σε όρισμένα κράτη της Δ. Ευρώπης τη στιγμή που, στην ίδια την κοιτίδα του, η προοδευτική διάνοηση αρχίζει να στρέφεται μαζικά προς το μαρξισμό. Ωστόσο, υπάρχει σήμερα κρίση του μαρξισμού που όμως δεν έχει τίποτε το κοινό με την κρίση που του κατονομάζουν οι αντίπαλοί του. Ειδικά σ' αυτό το σημείο, παρ' όλες τις άλλες διαφορές όσον αφορά το χαρακτήρα της κρίσης, συμφωνώ με τον Άλτουσερ που πρόσφατα μίλησε για μία *δημιουργική και έλπιδοφόρα κρίση* του μαρξισμού.

Τό ότι η κρίση του μαρξισμού ένχει δημιουργικά στοιχεία δεν σημαίνει, βέβαια, ότι οι γενεσιουργές αιτίες της είναι κι αυτές έλπιδοφόρες. Τό αντίθετο: Θά έλεγα, συνοπτικά, ότι τά σημαντικά άρνητικά στοιχεία που εμφανίζονται στις χώρες του όνομαζόμενου «ύπαρκτου σοσιαλισμού», όπου μία όρισμένη άνα-

τά σημαντικά άρνητικά στοιχεία που εμφανίζονται στις χώρες του όνομαζόμενου ύπαρκτου σοσιαλισμού, όπου μία όρισμένη άναφορά στο μαρξισμό άποτελεί έπίσημο, κρατικό δόγμα, προκάλεσαν συγκλονισμό στή μαρξιστική σκέψη

φορά στο μαρξισμό άποτελεί τό έπίσημο, τό κρατικό δόγμα, προκάλεσαν συγκλονισμό - που σοδούσε άπό καιρό - στή μαρξιστική σκέψη. Όμως ό συγκλονισμός αυτός μπορεί νά άποδει σωτήριος για τό μαρξισμό, στο μέτρο που μπορεί νά ξεπεράσει τό δογματικό έφηρηχασμό και τήν άποστέωση στήν όποία έχει όδηγηθεί.

Η βασική αίτία της κρίσης του μαρξισμού πρέπει πρώτιστα νά άναχθεί στή γενικευμένη πιά έπίγνωση, στήν όποία όδηγηθήκαμε άπό τήν ίδια τήν ιστορία, ότι στις χώρες του «ύπαρκτου σοσιαλισμού» έπικρατεί ένα καθεστώς άναιρετικό των δημοκρατικών έλευθεριών. Και ξέρουμε ότι η έπίγνωση αυτή όδηγησε τό σύνολο σχεδόν των δυτικοευρωπαϊκών κομμουνιστικών κομμάτων σε μία κριτική στάση και διαφοροποίηση σε σχέση με τή Σοβιετική Ένωση.

Ό δεύτερος λόγος της κρίσης, συνφασμένος με τον πρώτο, σχετίζεται με τό βαθύτατο διχασμό του παγκόσμιου εργατικού κινήματος, που ήδη είχε αρχί-

σει τήν εποχή της πρώτης σοβιετοκινεζικής ρήξης.

Οι καταστάσεις αυτές προκάλεσαν τον πρώτο ισχυρό κλονισμό σε μία μορφή «μαρξισμού» που δεν ήταν άποστεωμένο δόγμα και έπίσημη κρατική ιδεολογία. Έξαιτίας του όμως συνειδητοποιήσαμε, μεταξύ άλλων, ότι δεν διαθέτουμε μία ίκανοποιητική μαρξιστική εξήγηση, μέ σοβαρό θεωρητικό ύπόβαθρο και έπιστημονική τεκμηρίωση, για τήν κατάσταση που έπικρατεί στις χώρες του «ύπαρκτου σοσιαλισμού» και του μεταξύ τους, και ένοπλου πλέον, ανταγωνισμού. Πραγματικά, αν και ύπάρχουν πολλοί μαρξιστές έρευνητές της πραγματικότητας των Άνατολικών χωρών, από τους κλασικούς τροτσκιστές ως τον Έλενστάιν και τον Μπετελέμ, ώστόσο δεν διαθέτουμε μία ίκανοποιητική εξήγηση των καθεστώτων αυτών. Κι αυτό είναι κάτι που, κοντά στα άλλα, επιτρέπει στή Δεξιά και τους ειδικούς του Γκουλάγκ νά εκμεταλλεύονται τήν κατάσταση και νά μεγαλώνουν τή σύγχυση και τήν άφερεγγυότητα του μαρξισμού.

Τή δραστηκότητα των λόγων που άνεφερα πρέπει νά τή δούμε μέσα στήν ιστορική συγκυρία σε όρισμένες χώρες της Δυτικής Ευρώπης. Ότι δηλαδή, ενώ μέχρι πριν μερικά χρόνια τά κομμουνιστικά κόμματα και τά άριστερά σοσιαλιστικά (όπως τό Γαλλικό Σοσιαλιστικό Κόμμα που διαφέρει άπό τήν κλασική σοσιαλδημοκρατία) περιορίζονταν σ' ένα άντιπολιτευτικό ρόλο μέσα στο πολιτικό σύστημα των χωρών τους, για πρώτη φορά, και παρ' όλες τις πρόσφατες άποτυχίες τους, τίθεται σαν σοβαρό ένδεχόμενο τό ζήτημα της συμμετοχής τους στήν έξουσία. Στή συγκυρία αυτή, έγινε πασιφανές ότι ό δογματικός μαρξισμός όχι μόνο ήταν άνίκανος νά έπεξεργαστεί μία νέα στρατηγική για τήν κατάληψη ή τήν συμμετοχή στήν έξουσία μέ βάση τά σημερινά δεδομένα, δηλαδή νά έρευνησει τά μέσα και τους δρόμους για τή δημοκρατική μετάβαση στο δημοκρατικό σοσιαλισμό, αλλά και έπιπλέον ήταν έντελώς άνίκανος νά δημιουργήσει νέες γνώσεις για νά συλλάβουμε τή σημερινή πραγματικότητα.

Η κρίση του μαρξισμού θά μπορούσε νά συνοψιστεί στο γεγονός ότι η καθιερωμένη, η άρχουσα μορφή μαρξισμού έγινε άφερέγγυα και άπό θεωρητική και άπό πολιτική και άπό ιδεολογική άποψη: άνίκανη νά ξεπεράσει τά άδιέξοδα της.

Πιο συγκεκριμένα:

Πρώτα άπ' όλα ξεέπασαν όρισμένες κυρίαρχες άντιλήψεις για τον ίδιο τό μαρξισμό. Και πρώτιστα η άντίληψη που θεωρεί τό μαρξισμό ολοκληρωμένο και τελειωμένο σύστημα έρμηνείας του συνόλου των άνθρωπίνων φαινομένων, ολοκληρωμένο με τή μορφή «νόμων» και «νομοτελειών» (που έν πολλοίς περιέχονται στους διαβόητους νόμους του «διαλεκτικού ύλισμού» που θεσμοθετήθηκαν επί Στάλιν) και που, σε τελευταία άνάλυση, δεν είναι παρά δόγματα διατυπωμένα χονδροειδέστατα με τήν έπικουρία άποφθεγμάτων των άποκαλούμενων «κλασικών» του μαρξισμού. Πρόκειται δηλαδή για τό μαρξισμό που βαπτίστηκε «μαρξισμός - λενινισμός» και που χρησιμοποιήθηκε, όπως ξέρουμε, άπό τό σταλινισμό και μάλιστα άπό τον Στάλιν τον ίδιο.

Στό σημείο αυτό έχω κατ' επανάληψη άναφερθεί, μάλιστα τή τελευταία φορά σε συνέντευξή μου στήν έφημερίδα ΤΑ ΝΕΑ (17-18 Αύγουστου). Παρόλο

δμως πού ή τοποθέτησή μου δέν άφηγε, νομίζω, καμιά άμφιβολία ό φίλος Γ. Κατηφόρης θεώρησε άναγκαίο νά μέ άντικρούσει (στήν ίδια έφημερίδα) τονίζοντας ότι ό Μάρξ και ό Έγγκελς ούδέποτε παρουσίασαν τίς άναλύσεις τους ως ολοκληρωμένη θεωρία. Η παρατήρηση είναι άπόλυτα σωστή, αλλά δέν νομίζω ότι είπα ποτέ τό αντίθετο. Αναμφισβήτητο όμως είναι, και πρέπει νά τονιστεί, ότι οί σταλινικοί έπίγονοι θεώρησαν ότι ό μαρξισμός άποτελούσε τελειωτικό δόγμα πού όνομάζοντάς το «μαρξισμό - λενινισμό», κωδικοποιώντας και θεοποιώντας τον, για δεκαετίες ολοκληρες τόν επέβαλαν στό παγκόσμιο εργατικό κίνημα, άναθεματίζοντας κάθε άλλη φωνή, άντίρρηση ή προβληματισμό.

Ο «μαρξισμός» αυτός, είναι σίγουρο, περιήλθε σέ κρίση. Σάν ένδειξη άναφέρω ότι άκόμη και τό Γαλλικό Κομμουνιστικό Κόμμα, πού μεταξύ τών δυτικοευρωπαϊκών κομμουνιστικών κομμάτων είναι άπό τά πιο καθυστερημένα στό δρόμο του εύρωκομμουνισμού και του όποιου οί πρόσφατα δημοσιευμένες θέσεις για τό προσεχές συνέδριό του άποτελούν, άπ' αυτή τήν άποψη, πραγματική όπισθοδρόμηση σέ σχέση μέ παλιότερες έπεξεργασίες του, εγκαταλείπει τήν έκφραση «μαρξισμός - λενινισμός» ως έπίσημη θεωρία του και τήν αντικαθιστά μέ τήν έκφραση «έπιστημονικός σοσιαλισμός».

Αρχίζει λοιπόν νά έπικρατεί ή άποψη, άκόμη και στα κομμουνιστικά κόμματα, ότι ό μαρξισμός όχι μόνο δέν άποτελεί ένα ολοκληρωμένο τελειωτικό σύστημα, αλλά ότι δέν μπορεί νά λειτουργήσει παρά μόνο δημιουργικά. Αυτό δέν σημαίνει ότι οί μαρξιστές πρέπει, απλά και μόνο, νά «προσαρμόζονται», μέ νέο τρόπο, στις καινούριες συνθήκες ίδιες και άπαράλλακτες τίς παλιές θεωρητικές έννοιες. Δημιουργικός μαρξισμός είναι εκείνος πού πετυχαίνει νά μεταβάλλει ή και νά εγκαταλείπει, σέ σχέση μέ τήν ιστορική και θεωρητική άνέλιξη και μέσα στα όρια πάντα τής δικής του έπιστημονικής συστηματικότητας, όρισμένες έννοιές του (τή δικτατορία του προλεταριάτου λόγω χάρη) και νά δημιουργεί νέες.

Δεύτερο σημείο, πιο λεπτό άπό τό προηγούμενο: ή κρίση του μαρξισμού σάν ολοκληρωτική θεώρηση και έρμηνεία τών άνθρωπίνων φαινομένων επιβάλλει νά δούμε ότι τόσο στό θεωρητικό του έννοιολογικό όπλοστάσιο όσο και στις έπιστημονικές του έπεξεργασίες υπάρχουν έλλείψεις, χάσματα και άντιφάσεις. Ότι δέν υπάρχει κάποια έπιστήμη τών έπιστημών, ό «διαλεκτικός υλισμός», πού ύπαγορεύει τά θέσφατά του στό σύνολο τών κοινωνικών έπιστημών και άπέναντι στον όποιο ό ιστορικός υλισμός είναι φόρου ύποτελής, πράγμα πού, όπως ξέρουμε, επί σταλινισμού επεκτάθηκε και στις φυσικές έπιστήμες (ύπόθεση Λυσένκο). Επιβάλλεται επομένως, ό μαρξισμός, άν θέλει νά είναι δημιουργικός και όχι δογματικός, νά άνοιχτεί στις άλλες έπιστήμες: «άνοιγμα» στις άλλες κοινωνικές έπιστήμες και παραδοχή άπό μέρους του τών καθοριστικών όρων πού συνιστούν και ταυτόχρονα περιορίζουν τόν ίδιο ως έπιστήμη.

Τό άνοιγμα όμως αυτό δημιουργεί σοβαρά θεωρητικά προβλήματα. Τό ζήτημα είναι νά μήν καταλήξουμε σέ μία έκλεκτική άντίληψη, σέ μία άντίληψη πού θεωρεί συμπληρωματικές τίς διάφορες έπιστήμες, μεταξύ τών όποιων «και» ό μαρξισμός. Άς πούμε

**ή κρίση του μαρξισμού
συνοψίζεται στο γεγονός ότι
ή καθιερωμένη, ή άρχουσα
μορφή μαρξισμού έγινε
άφερέγγυα άπό θεωρητική,
άπό πολιτική και άπό
ιδεολογική άποψη**

λίγη ψυχαναλυτική θεωρία, λίγη γλωσσολογία και κάπως περισσότερος μαρξισμός. Αυτό είναι άπό τά μεγάλα λάθη του όνομαζόμενου «φροϋδομαρξισμού»: Τό ότι θεωρεί δηλαδή τίς διάφορες έπιστήμες ως διαφορετικές θεωρήσεις, ως διαφορετικούς φωτισμούς του ίδιου αντικειμένου. Όμως, δέν μπορούμε νά μιλούμε για έπιστήμη παρά μόνο στό μέτρο πού μία θεωρία δημιουργεί μία όρισμένη προβληματική συνιστώντας θεωρητικά τό ιδιαίτερο και άναντικατάστατο αντικείμενό της.

Τό ιδιαίτερο αντικείμενο του μαρξισμού είναι ή πάλη τών τάξεων σέ όλα τά επίπεδα: τό οικονομικό (οικονομική θεωρία), τό πολιτικο-κρατικό (πολιτική θεωρία), τό ιδεολογικό (θεωρία τής ιδεολογίας). Τό αντικείμενο αυτό προϋποθέτει άπό τή μεριά του μαρξισμού τή θεωρητική έπεξεργασία μιας νέας έννοιας τής ιστορίας τών κοινωνικών σχηματισμών. Αντίστοιχα, τό ιδιαίτερο αντικείμενο τής ψυχαναλυτικής θεωρίας είναι τά άτομικά ύποκειμενα. Η ψυχανάλυση δέν συμπληρώνει τό μαρξισμό έρευνώντας μία διαφορετική όψη του ίδιου αντικειμένου, δηλαδή τά άτομα πού άποτελούν τήν κοινωνία, γιατί έτσι διαμορφώνεται ένα έκλεκτικιστικό μεθοδολογικό σύνολο, όφροϋδομαρξισμός: ό μαρξισμός για τήν κοινωνία, ή ψυχανάλυση για τά άτομα πού τήν άποτελούν. Τό ιδιαίτερο αντικείμενο τής ψυχαναλυτικής θεωρίας και έπιστήμης, είναι τό άσυνείδητο σάν τέτοιο. Τό ίδιο μπορούμε νά πούμε για τή γλωσσολογία πού φτιάχνεται σάν έπιστήμη σέ σχέση μέ τό δικό της αντικείμενο, πού είναι ή γλώσσα και ό Λόγος. Μπορούμε, συνεπώς, νά πούμε ότι δέν είναι δυνατή ή άμεση παρέμβαση μιας έπιστήμης στη θεωρητική έπεξεργασία του αντικειμένου μιας άλλης. Οί θεματικές λόγω χάρη «μαρξισμός και ψυχανάλυση», «μαρξισμός και γλωσσολογία», άπ' αυτή τήν άποψη πού θέτουμε τό ζήτημα, είναι θεμελιακά λαθεμένες. Αυτά βέβαια δέν σημαίνουν ότι κάθε έπιμέρους έπιστήμη πρέπει νά κλειστεί στον έαυτό της παραγνωρίζοντας τίς άλλες. Αντίθετα, τόσο ό μή δογματικός και δημιουργικός μαρξισμός όσο και οί άλλες έπιστήμες, πρέπει νά άναφέρονται σέ πολλές έπιστήμες για τή

γνώση τής καθολικότητας και πολυπλοκότητας τών ανθρωπίνων φαινομένων. Ἡ ἀναφορά ὅμως αὐτή πρέπει νά διατηρεῖ τὰ ὄρια τών ειδεικῶν γιά τήν καθεμίαν ἀντικείμενον, γιατί ἀκριβῶς τὰ ἀντικείμενα τίς συνιστοῦν ὡς ἐπιστήμες. Κι ἂν θεωροῦμε, οἱ μαρξιστές, τό μαρξισμό σάν βασική καί καθοριστική ἐπιστήμη τῆς ἐποχῆς μας, δέν εἶναι γιατί προσδιορίζει κυριαρχικά τό σύνολο τών ἐπιστημονικῶν ἀντικειμένων καί ὅτι οἱ ἄλλες ἐπιστήμες εἶναι ἀπλῶς βοηθητικές, ἀλλά γιατί πιστεύουμε ὅτι ἡ πάλῃ τών τάξεων, τό ἰδιαιτερο δηλαδή ἀντικείμενο τοῦ μαρξισμοῦ, εἶναι καθοριστικός παράγοντας τῆς ἱστορίας καί τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητας.

**ὁ μαρξισμός, μέσα ἀπό
τά ἐρωτηματικά του, τίς ἀπορρίπτει
ἀλλά καί τίς κατακτῆσει του
μπορεῖ νά μετατρέψει
τήν κρίση του
σέ δημιουργική καί σωτήρια**

Τό ἴδιο ζήτημα παρουσιάζεται διαφορετικά ὅταν ἔχουμε νά κάνουμε μέ θεωρίες σχετιζόμενες μέ τό ἴδιο ἀντικείμενο πού συγκροτεῖ τό μαρξισμό, δηλαδή τήν κοινωνική πραγματικότητα στήν ἱστορική τῆς διάστασης, θεωρίες ὅμως πού τό ἐξετάζουν μέσα ἀπό μιά διαφορετική προβληματική. Σέ ποιό βαθμό, γιά παράδειγμα, μπορεῖ ἡ μαρξιστική πολιτική ἐπιστήμη νά «δανειστεῖ» στοιχεία ἀπό τή συστηματική πολιτική θεωρία ἢ ἡ μαρξιστική οικονομική ἐπιστήμη νά δανειστεῖ στοιχεία ἀπό τόν κεῖνσιανισμό;

Τό πρόβλημα, πού ἐπίσης ἀνακύπτει μέ τήν κρίση τοῦ δογματικοῦ μαρξισμοῦ, εἶναι πολύπλοκο. Καί πάλι τό ζήτημα εἶναι πῶς ὁ μαρξισμός, χωρίς νά παραμείνει δογματικός, νά μήν καταντήσῃ ἐκλεκτικισμός. Τό φαινόμενο ἐμφανίζεται στήν Ἑλλάδα μέ μιά ἀνησυχητική συχνότητα. Πολλοί αὐτοανακηρυσσόμενοι μαρξιστές στίς ἀναλύσεις τους δέχονται ἀκριτά τὰ θεωρητικά στοιχεία καί τίς βασικές παραμέτρους τοῦ νεοδεμπεριανοῦ θετικισμοῦ καί τοῦ ἀγγλοσαξονικοῦ ἐμπειρισμοῦ καί ἄλλοι πού, ἐνώ κινοῦνται ἀποκλειστικά μέσα στό πλαίσιο καί τήν προβληματική αὐτῶν τών ρευμάτων, προσθέτουν στίς ἀναλύσεις τους, μέ μεγαλύτερη ἢ μικρότερη ἐπιδεξιότητα, καί ὀλίγη μαρξιστική σάλτσα γιά νά παρακολουθοῦν τό συρμό.

Τό ζήτημα πού μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ, ὅπως εἶχα τινίσει καί σέ μιά ἀντιδικία μου μέ τόν Ρ. Μπίλμπαντ (ἔχει πρόσφατα ἐκδοθεῖ στό ἑλληνικά μέ τίτλο *Προβλήματα τοῦ σύγχρονου κράτους καί τό φασιστικό φαινόμενο*) εἶναι τό ἀκόλουθο: Νά μή λησμονοῦμε ὅτι οἱ διάφορες ἔννοιες, τὰ διάφορα μεθοδολογικά εργαλεῖα δέν ὑπάρχουν μεμονωμένα ἀλλά ἐνυφαίνονται οὐσιαστικά μέσα σέ μιά ἰδιότυπη ἐπιστημολογική

προβληματική, εἴτε ἡ προβληματική αὐτή παρουσιάζεται στίς ἀναλύσεις τών διαφόρων ἐρευνητῶν συνειδητά ἢ ἀσυνείδητα, εἴτε εἶναι παρούσα ἢ ἀπούσα ἀπό τά ἔργα τους. Κι αὐτός ἀκόμη ὁ ἀγγλοσαξονικός ἐμπειρισμός ἔχει τή δική του ἐπιστημολογική προβληματική πού ἐγκεῖται ἀκριβῶς στήν ἀρνηση κάθε θεωρητικῆς συνέπειας καί συστηματικότητας ἐν ὀνόματι τῆς ἄμεσης ἐμπειρικῆς ἀλήθειας.

Ὁ μαρξισμός, εἶναι φανερό, δέν μπορεῖ νά δανειστεῖ ἀπό ἄλλες ἐπιστήμες μεμονωμένες ἔννοιες καί νά τίς θέσει σέ λειτουργία στό πλαίσιο τῆς δικῆς του προβληματικῆς, ἂν δέν ἐξετάσει προκαταρκτικά σέ ποιό βαθμό ταιριάζει ἡ προβληματική πού θεμελιώνει καί ὑποβαστάζει τίς ἔννοιες αὐτές μέ τή δική του. Χωρίς αὐτή τήν προϋπόθεση καταλήγουμε ἀκριβῶς στόν ἐκλεκτικισμό καί σέ ἐπιστημονικοφανή φληναφήματα ὅπου οἱ δανειζόμενες ἔννοιες ὄχι μόνο δέν ἐμπλουτίζουν τό μαρξισμό ἀλλά λειτουργοῦν μέσα του σάν γλωσσικοί φραγμοί, ἂν ὄχι σάν ἀποπροσανατολιστικές πιέσεις.

Συχνά, ὅμως, συναντᾶμε μιά ὀρισμένη δυνατότητα ἐναρμονισμοῦ ἄλλων θεωρητικῶν προβληματικῶν μέ τή μαρξιστική, μέ τό βασικό δηλαδή ἐννοιολογικό σύστημα τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ. Τό φαινόμενο παρουσιάζεται μέ πολλές μορφές. Οἱ σπουδαιότερες:

α) Ἡ ἀνοιχτή ἔκθεση, ἀπό μέρους διαφόρων μελετητῶν, μᾶς προβληματικῆς πού συμπίπτει σέ βασικά σημεῖα μέ τή μαρξιστική, ὅπως συμβαίνει λόγου χάρις μέ τήν περίφημη ἱστορική σχολή τών Annales στή Γαλλία. Στήν περίπτωση αὐτή, ὀρισμένες ἔννοιες καί ἐπεξεργασίες κάλλιστα μποροῦν νά ἐνσωματωθοῦν στό ἐννοιολογικό ὄπλοσάσιο τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ.

β) Περιπτώσεις ὅπου δέν ἀναπτύσσεται μιά ἰδιαιτέρη θεωρητική προβληματική ἀλλά πού οἱ ἐπεξεργασίες καί τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐρευνας δέν μποροῦν νά ἐξηγηθοῦν παρά μόνο μέ τῆς συνδρομῆς μῆς λανθάνουσας, ἐνῦπαρχτης, ἀλλά συμβιβαστῆς μέ τό μαρξισμό, προβληματικῆς.

γ) Περιπτώσεις ὅπου προβάλλεται ἀνοιχτά μιά ἀντιμαρξιστική θεωρητική προβληματική ἀλλά ὅπου ὁ μαρξισμός πού βάλλεται δέν εἶναι παρά μιά καρικοκατούρα του, π.χ. ὁ σταλινικός οικονομισμός, ἐνώ ἡ ἀφετηριακή προβληματική μπορεῖ κάλλιστα νά συμπίπτει μέ μιά ἀθθεντική μαρξιστική προβληματική.

δ) Περιπτώσεις, τέλος, ὅπου ὀρισμένοι μελετητές ἀναπτύσσουν πάλι μιά ἀντιμαρξιστική προβληματική ἀλλά, κατά κάποιον τρόπο, ἐκ τῶν ὑστέρων ἢ ὡς ἐκ τοῦ περισσοῦ, ἐνώ οἱ ἐρευνητές τους στήν πραγματικότητα δέν στηρίζονται στήν ἀντιμαρξιστική τους προβληματική ἀλλά σέ μίαν ἄλλη, καλυμμένη κάτω ἀπό τόν ἐμφανή τους λόγο, πού συμπίπτει σέ βασικά σημεῖα μέ τή μαρξιστική.

Αὐτές οἱ τελευταῖες περιπτώσεις (γ καί δ) ἰσχύουν, ὅπως ἔδειξα στό τελευταῖο μου βιβλίο (*Τό κράτος, ἡ ἔξουσία, ὁ σοσιαλισμός*), γιά τό ἔργο τοῦ Μισέλ Φουκῶ. Πράγματι, ὀρισμένες ἀναλύσεις τοῦ Φουκῶ ἐμπλουτίζουν σημαντικά τό μαρξισμό, παρόλο πού ὁ ἴδιος στό τελευταῖο του βιβλίο (*Ἡ θέληση τῆς γνώσης*), ἀναπτύσσει μιά ἀνοιχτή ἀντιμαρξιστική προβληματική ἔχοντας ὅμως στόχο μιά καρικοκατούρα τοῦ μαρξισμοῦ. Ἄλλωστε ὁ ἀντιμαρξισμός τοῦ Φουκῶ, σέ μεγάλο βαθμό, δέν εἶναι ὀργανικά δεμένος μέ τά ἀπο-

τελέσματα της επιστημονικής του έρευνας και παρουσιάζεται ως πρόσθετο στοιχείο.

Μ' αυτές λοιπόν τις προϋποθέσεις, μπορεί πράγματι να εμπλουτιστεί ο μαρξισμός ακόμη και με στοιχεία θεωριών που αναφέρονται στο δικό του τό αντικείμενο. Έτσι, η επίγνωση των κενών, των χασμάτων και των αντιφάσεων του μαρξισμού ή, διαφορετικά, η συνειδητοποίηση της κρίσης του είναι όντως έλπιδοφόρα και μπορεί να ξεελιχθεί σε δημιουργική.

Ο ανανεωτικός μαρξισμός

Η κρίση δεν περιορίζεται, βέβαια, μόνο στο δογματικό μαρξισμό. Προσβάλλει και τον ανανεωτικό μαρξισμό, παρόλο που η κρίση του τελευταίου δεν έχει την ίδια σημασία με την κρίση του δογματικού μαρξισμού. Όπως έχει δείξει η σύγχρονη επιστημολογία, μία επιστήμη δεν προχωράει παρά με κρίσεις, που επιφέρουν τομές και ρήξεις. Κάτι παρόμοιο συμβαίνει και με τον ανανεωτικό μαρξισμό. Η κρίση της άρχουσας μέχρι πρό όλιγου μορφής μαρξισμού άφορά τό μαρξισμό στό σύνολό του. Αρχίζουμε δηλαδή να έχουμε επίγνωση της τροχοπέδης του δογματισμού ακόμη και πάνω σε μās που τον έχουμε καταπολεμήσει, και τον έχουμε απορρίψει από καιρό.

Τό βάρος του δογματισμού εκδηλώνεται ακόμη και σήμερα με την καθυστέρηση και τις έλλείψεις που παρουσιάζονται σε μία σειρά από βασικά θέματα, καθυστέρηση και έλλείψεις που έπαιξαν τό ρόλο τους στη σημερινή άνασυγκρότηση της άρχουσας ιδεολογίας στό βαθμό που είχαμε εγκαταλείψει άκάλυπτο ένα μέρος του θεωρητικο-ιδεολογικού πεδίου. Δεν θά διατάσω να πώ, ότι η κρίση του δογματικού μαρξισμού, ή κρίση δηλαδή όρισμένων δογματικών άρχετύπων, κατά κάποιον τρόπο, άποκάλυψε τή γυμνότητα όλων μας πάνω σε θεμελιακά προβλήματα. Πράγματι, τό να καταπολεμήσεις και ν' άπορρίψεις ένα δόγμα είναι ένα πράγμα αλλά τό ποιά επιστημονική άνάλυση θά πάρει τή θέση του είναι κάτι διαφορετικό και πολύ πιο δύσκολο.

Θά αναφέρω μερικά από τά θέματα στα όποια ακόμη δεν υπάρχουν έπαρκεις άπαντήσεις.

Όσον άφορά τό πρόβλημα των κοινωνικών τάξεων και του κράτους, νομίζω ότι ό δημιουργικός μαρξισμός έχει προχωρήσει ίκανοποιητικά. Δεν συμβαίνει όμως τό ίδιο σε άλλους τομείς, λόγω χάρη στον τόμέα της μελέτης της ιδεολογίας ενγένει και των ιδεολογικών μορφωμάτων. Δεν νομίζω δηλαδή ότι ό δημιουργικός μαρξισμός έχει πετύχει να διαμορφώσει μία πραγματική θεωρία της ιδεολογίας, ενώ έχει πετύχει στην κριτική της παραδοσιακής δογματικής αντίληψης της ιδεολογίας ως «κίβδηλης συνείδησης». Σ' αυτή τή καθυστέρηση όφείλεται, μεταξύ άλλων, ή δυσχέρεια που διακρίνει τό μαρξισμό να συλλάβει, σε όλη της τήν έκταση, τήν ιδιοτυπία πολλών πολιτιστικών κινημάτων της έποχής μας και πολιτισμικών προβλημάτων, π.χ. τό κίνημα της νεολαίας, τό κίνημα των γυναικών, τό οικολογικό κλπ. Τά αντίστοιχα επίσης ισχύουν για τό Δίκαιο και, γενικότερα, για τό Νόμο, όπου επίσης, ενώ έχουμε κατακρίνει και άπορ-

ρίψει τά παραδοσιακά δόγματα όσον άφορά τον άπλά «τυπικό» χαρακτήρα των δημοκρατικών έλευθεριών, δεν διαθέτουμε ακόμη μία πραγματική θεωρία για τό κράτος δικαίου. Γεγονός που έχει ως αποτέλεσμα τήν άδυναμία να διαμορφώσουμε μία θετική αντίληψη των έλευθεριών και των δικαιωμάτων του άνθρώπου, αντίληψη θεωρητική που να διακρίνεται, βέβαια, με σαφήνεια από τή νεοφιλελεύθερη ιδεολογία. Δεν έχει δηλαδή θεμελιωθεί θεωρητικά ή άνάγκη για τήν έμβάθυνση και μεταλλαγή των θεσμών της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας συνδυασμένης με τήν έγκαθίδρυση νέων θεσμών αυτοδιαχείρισης και άμεσης δημοκρατίας στη βάση.

Τά ίδια θά μπορούσαμε να πούμε για τό πρόβλημα του Έθνους, πραγματικό αίγνιμα ακόμη για τό μαρξισμό. Και εδώ ενώ έχουμε άπορρίψει τις δογματικές οικονομιστικές αντιλήψεις για τό έθνος, αντιλήψεις που καταλήγουν στό να παραμελείται ό ειδικός του ρόλος στη διαμόρφωση της κοινωνικής πραγματικότητας και στη δημοκρατική μετάβαση στό σοσιαλισμό, μόλις τώρα αρχίζουμε να ύποψιαζόμαστε τις κατευθύνσεις που θά 'πρεπε να πάρει μία άυθεντική μαρξιστική έρευνα του θέματος. Και δεν θίγω καν τό ζήτημα των τεράστιων έλλείψεων που ύπάρχουν ως προς τή διαμόρφωση μιας νέας επαναστατικής στρατηγικής που να παίρνει τις άποστάσεις της και από τό σταλινισμό και από τήν παραδοσιακή σοσιαλδημοκρατία.

Τόνισα ιδιαίτερα τις έλλείψεις και τις άδυναμίες του δημιουργικού μαρξισμού. Θέλω να συμπληρώσω ότι τά κενά αυτά πρέπει να θεωρηθούν ως νέοι όρίζοντες, που, με τήν κρίση του δογματικού μαρξισμού, άνοιγονται στον ανανεωτικό μαρξισμό. Μέσα από τά έρωτηματικά του, τις άπορρίψεις αλλά και τις κατακτήσεις του ό μαρξισμός μπορεί να μετατρέψει σε δημιουργική και σωτήρια τήν κρίση του.

ΛΟΥΙ ΑΛΤΟΥΣΕΡ
τί πρέπει ν' αλλάξει
στό κομμουνιστικό
κόμμα

ΜΟΝΤΥ ΤΖΟΝΣΤΟΥΝ

Σοσιαλισμός
Δημοκρατία
και μονοκομματικό σύστημα

σειρά: ΣΗΜΕΡΑ

στις εκδόσεις «Αγώνας», τηλ. 324.53.32

Ήταν φεουδαρχικό το Βυζάντιο;

του Νίκου Βαρδίκη

Τό άρθρο πού ακολουθεῖ ἐπιχειρεῖ νά περιγράψει ἕνα σοβαρό ἱστορικό πρόβλημα καί νά δείξει μέ ποιούς ὁρους προσεγγίζεται ἀπό τούς ἱστορικούς: μπορεῖ νά πει κανείς, καί γιά ποιά ἐποχή, ὅτι στό χώρο τοῦ βυζαντινοῦ κράτους κυριαρχεῖ ὁ «φεουδαρχικός τρόπος παραγωγῆς»;

Τό πρόβλημα, ἐκτός ἀπό αὐστηρά ἐπιστημονικό, εἶναι καί ἰδεολογικό. Ἀφορᾶ τά γενικά θεωρητικά σχήματα καί τό κατά πόσο στά σχήματα αὐτά ἐντάσσονται οἱ πραγματικότητες τοῦ χώρου πού μέρος του εἶναι καί ἡ σημερινή Ἑλλάδα. Καί δέν θά ἦταν δύσκολο νά διαπιστώσει κανείς ὅτι στά ἔργα πολλῶν Ἑλλήνων ἱστορικών προέχει ἡ ἀπριόρι δικαίωση τοῦ θεωρητικοῦ σχήματος σύμφωνα μέ τό ὅποιο ἡ συνολική ἱστορική ἐξέλιξη τῆς ἀνθρωπότητας – ἄρα καί τῆς κάθε κοινωνίας χωριστά – «νομοτελειακά», μετά τήν ἀρχαία δουλοκτητική κοινωνία, περνᾶ στή φεουδαρχία, ἀπό κει στόν καπιταλισμό (ἀστική κοινωνία) γιά νά καταλήξει, πάλι «νομοτελειακά», στό σοσιαλισμό καί τήν ἀταξική κοινωνία.

Φεουδαρχική θέση γιά τό Βυζάντιο διεκδικοῦν οἱ περισσότεροι ἐρευνητές τῆς ἀριστερᾶς. Χαρακτηριστικά ὁ Τάσος Βουρνᾶς, ἀναφερόμενος στήν ὑστερή βυζαντινή περίοδο, γράφει: «... ἡ φεουδαρχία δέ λείπει νά ἐγκαταλείψει τόν ὑπερεθνικό χαρακτήρα της καί ρίχνει συνθήματα πού στρέφονται κατά τοῦ λαοῦ, ὅπως τό περιδόητο «κριτότερόν ἐστιν ἰδένα ἐν μέση πόλει φακιδόλιον βασιλεῦον Τούρκου ἢ τιάραν λατινικήν» (...) ἡ προοδευτική μερίδα τῶν ἐνωτικῶν πού ζητοῦσαν συνένωση μέ τή Δύση γιά νά σωθεῖ ἡ αὐ-

τοκρατορία...».¹ Τήν ἴδια γραμμὴ ὑποστηρίζει καί ὁ Γ. Κορδάτος. Γι' αὐτόν, ἡ φεουδαρχία στό Βυζάντιο εἶναι ἤδη τόσο ὄριμη, τόν 14 αἰ., ὥστε ἔχουμε «τίς πρώτες ἀστικές ἐπαναστάσεις» ἐναντίον της.²

Λίγο πιο προσεκτικά, ἀλλά κατά βάση ὑποστηρίζοντας τήν ἴδια ἄποψη,³ εἶναι καί τά ἔργα τῶν Σερ. Μάξιμου, Βασ. Φίλια, Β. Κρεμμυδά στό θαμνοῦ πού ἀναφέρονται καί στό Βυζάντιο. Ὅσο γιά τόν Κωστή Μοσχάφ, δέν τοῦ μένει καμιά ἀμφιβολία: τό Βυζάντιο ἦταν φεουδαρχία.

Ἀντίθετα, ἄλλοι συγγραφεῖς ἀρνοῦνται τή φεουδαρχική κατάταξη τοῦ Βυζαντίου. Ἐδῶ θά πρέπει νά σημειώσω τήν πρόσφατη ἐργασία τοῦ Κ. Βεργόπουλου γιά τό Ἀγροτικό ζήτημα στήν Ἑλλάδα, ἀπό τήν ὁποία ὅμως λείπει ἡ σοβαρή τεκμηρίωση καί ἐρευνητική θεμελίωση ὡς πρὸς τό θέμα πού μᾶς ἀπασχολεῖ, γιατί βασίζεται σέ ἔργα γραμμένα γενικά γιά τό Βυζάντιο ἢ ξεπερασμένα (Runciman, L. Brehier, Θ. Καλλιγιάς). Γι' αὐτό καί ἡ ἄποψη τοῦ Κ. Βεργόπουλου δέν προσφέρει σημαντικά στή συζήτηση καί τήν ἔρευνα τοῦ θέματος.

Πάντως, στούς πολέμιους τῆς φεουδαρχικῆς κατάταξης τοῦ Βυζαντίου θά πρέπει νά ἐπισημάνουμε τόν Δ. Ζακυνθό, μ' ἕνα ἄρθρο του γραμμένο γαλλικά τό 1948, ἐνῶ τά ἔργα τῶν Ν. Σβορώνου καί Σπ. Ἀσδραχᾶ, ἐλληνικά καί γαλλικά, μόνο ἔμμεσα ἀναφέρονται στό θέμα.⁴

1. Τάσου Βουρνᾶ, «Εἰσαγωγή» στήν *Ἱστορία τῆς Τουρκοκρατίας καί τῆς Ἐνετοκρατίας στήν Ἑλλάδα* τοῦ Γ. Φινλεῦ, ἐκδ. Τολίδη, Ἀθήνα 1958, 1972.

2. Γ. Κορδάτου, *Ἡ Κομμούνια τῆς Θεσσαλονίκης*, Ἀθήνα 1928, 1974. Βλέπε ἀκόμη τοῦ ἴδιου *Ἀκμή καί παρακμή τοῦ Βυζαντίου καί Τά τελευταῖα χρόνια τῆς βυζαντινῆς Αυτοκρατορίας*.

3. Βλέπε Σερ. Μάξιμου. *Ἡ αὐγή τοῦ ἑλληνικοῦ καπιταλισμοῦ*, Ἀθήνα 1973, Βασίλη Φίλια, *Κοινωνία καί ἐξουσία στήν Ἑλλάδα – ἡ νόθα ἀστικοποίηση 1800 - 1864*, Ἀθήνα 1974, Βασ. Κρεμμυδά, *Εἰσαγωγή στήν Ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας, 1700 - 1821*, Ἀθήνα 1976 καί Κ. Μοσχάφ, *Ἐθνική καί κοινωνική συνείδηση στήν Ἑλλάδα, 1830 - 1909*, Θεσ/κη 1972.

4. Ν. Σβορώνου, *Ἐπισκόπηση τῆς νεοελληνικῆς ἱστορίας*, Ἀθήνα 1976, ἐκδ. Θεμέλιο καί Σπ. Ἀσδραχᾶ, *Μηχανισμοί τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας στήν Τουρκοκρατία, 15ος - 16ος αἰ.*, Ἀθήνα 1978, Θεμέλιο.

* Μιά ὀλοκληρωμένη ἐπισήμανση τῶν προβλημάτων πού σχετίζονται μέ τό φεουδαρχικό ἢ μὴ χαρακτηριστικά τοῦ Βυζαντίου θά πρέπει νά λάβει ὑπόψη καί τῆ ἀκόλουθα:

α) Τό ἂν καί κατά πόσο ὑπάρχουν φεουδαρχικοῦ χαρακτήρα θεσμοί καί δημιουργήματα στό μεσαιωνικό ἑλληνικό πολιτισμό. β) Τίς μὴ ἀγροτικές πλευρές τῆς βυζαντινῆς οἰκονομίας καί κοινωνικῆς οργάνωσης καί γ) Τούς λόγους πού τό Βυζάντιο δέν ἀκολούθησε φεουδαρχική πορεία. Τό ἄρθρο πού ἀκολουθεῖ, πολύ συνοπτικό ἀναγκαστικά ἀκόμη καί γιά τό θέμα πού διαπραγματεύεται, ἦταν ἀδύνατο νά ἐπεκταθεῖ καί στά προβλήματα αὐτά.

Στόν τόπο μας πάντως, κι ενώ δέν ἔχει ἀναπτυχθεῖ ἡ σχετική συζήτηση καί ἔρευνα, κυριαρχεῖ ἡ ἀντίληψη ὅτι τό Βυζάντιο ἦταν φεουδαρχικός κοινωνικός σχηματισμός.

Ἀπό τούς ξένους ἱστορικούς ὁ Γκ. Ὀστρογκόρσκι ἦταν ἐκεῖνος πού κυρίως θεμελίωσε τήν ἀποψη γιά τή φεουδαρχική κατάταξη τοῦ Βυζαντίου.⁵ Τόν Ὀστρογκόρσκι ἀντέκρουσε ὁ Π. Λεμέρλ⁶ μ' ἓνα μακροσκελές ἄρθρο, ὑπερβολικά μετριοπαθές στά συμπεράσματά του, τό ὁποῖο ὅμως δέν προχωράει πέρα ἀπό τόν 12ο αἰώνα.

Ὑστερα ἀπ' αὐτή τήν σύντομη καί ἀναγκαστική σχηματική περιδιάβαση τῶν ἀπόψεων σχετικά μέ τή φεουδαρχία στό Βυζάντιο, θά προσπαθήσω νά ρίξω μιά ματιά στόν ἴδιο τόν βυζαντινὸ κοινωνικό σχηματισμό πού ἴσως εἶναι περισσότερο διαφωτιστικός.

A. 7ος αἰ. – 1204

Καταρχήν, ἄς ξεκαθαριστεῖ τό ἐξής: στό Βυζάντιο συνυπήρχαν «ἀνέκαθεν» δούλοι, μικροῖδιοκτῆτες, γεωργοί, ἐξαρτημένοι γεωργοί, περιπλανώμενοι ἀκτῆμονες (ὀνομάζονταν ἐλεύθεροι), αὐτοκρατορική ἰδιοκτησία, νόμισμα, ἔμποροι, βιοτέχνες καί δούλοι. Ἀλλά τό κυρίαρχο σύστημα οἰκονομίας δέν καθορίζεται μόνο ἀπό τό βαθμὸ ἐπικράτησης ἑνός ἀπό τά στοιχεία πού ἀναφέραμε ἀλλά καί ἀπό τό γενικό συσχετισμό δυνάμεων καί σχέσεων ἐξουσίας πού εὐνοοῦν, ἐπιτρέπουν ἢ ἐμποδίζουν ὀρισμένες ἐξελίξεις.⁷ Γιά νά ἐρευνηθεῖ ὅμως τό ζήτημα δέν ἀρκεῖ, φυσικά, ἡ ἐπιλεκτική χρησιμοποίηση στοιχείων παρμένων ἀπό

μιά ἱστορία ἔντεκα αἰώνων· ἀντίθετα, χρειάζεται τά στοιχεία πού διαθέτουμε νά ἐνταχθοῦν σέ μιά ὀρισμένη θεωρητική ὀπτική τῆς ἱστορικής περιόδου, μιά θεωρητική προβληματική, πού νά βασίζεται στίς συγκεκριμένες βυζαντινές ἐξελίξεις.

Ἐάν τά μεμονωμένα στοιχεία, ἡ ὑπαρξη π.χ. μεγάλης ἀφορολόγητης ἰδιοκτησίας γῆς μέ ἐξαρτημένους γεωργούς, δέν ἐντάσσονται στήν ἴδια δυναμική ἀνάπτυξης πού παρατηρήθηκε στά μέρη ὅπου γεννήθηκε «αὐθόρμητα» τό φεουδαρχικό σύστημα (π.χ. Γαλλία, Ἰαπωνία κλπ.) ἡ φεουδαρχική γενίκευση δέν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπό προβολή τῶν ἰδεολογικῶν προκαταλήψεων στό παρελθόν, κοίτάγμα πού ἱστορικοῦ ὕλικου μέσα ἀπό τό παραμορφωτικό πρίσμα μῆς ὀρισμένης ἰδεολογίας πού θέλει ὅπωςδῆποτε νά βλέπει σέ κάθε περίπτωση νά ἐπαληθεύεται ἡ «νομοτέλεια» τῶν ἱστορικῶν σταδίων καί, ἐπομένως, νά κατασκευάζει μέ ὕλικά πού μοιάζουν ἀλλά δέν εἶναι φεουδαρχικά κοινωνίες φεουδαρχικές. Ὁ Ὀστρογκόρσκι γιά παράδειγμα, στόν ὁποῖο ὀφείλουμε μνημειώδεις συνθετικές μελέτες γιά τό Βυζάντιο, παρά ταῦτα, θεωρεῖ ὡς «φεουδαρχοποίηση» τό γεγονός ὅτι μετά τόν 11ο αἰ. εὐνοεῖται ἡ ἀπονομή μεγάλων κτημάτων σέ ὑψηλοῦς ἀξιοματούχους τοῦ κράτους. Στά γραφτά του ἡ πορεία τῆς μεγάλης ἰδιοκτησίας παρουσιάζεται λίγο πολύ συνεχῆ καί ὁμοίμορφη ἀπό τόν 10 αἰ. μέχρι τή λατινική κατάκτηση. Καί γενικότερα, τόσο ὁ ἐρευνητής τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας ὅσο καί ὁ ἀναγνώστης τοῦ Ὀστρογκόρσκι, βρίσκονται μπροστά σέ μιά εἰκόνα ἐνότητας καί συνέχειας τῆς κρατικῆς κυριαρχίας σ' ὅλη τή ζωή τοῦ Βυζαντίου.

Ὅστόσο, παρόλο πού τό κράτος εἶναι ὁ παράγοντας πού, τελικά, καθορίζει καί ἐλέγχει τήν τύχη τῶν μεγάλων κτημάτων, πού ὄντως μποροῦν νά χαρακτηριστοῦν ὡς φεουδαρχικά, ἡ ὑπαρξη ἀπλῶς τῶν φεουδαρχῶν, ἂν ἀρκεῖ γιά νά τεκμηριώσει πάλι μέ τήν κεντρική ἐξουσία, δέν ἀρκεῖ νά χαρακτηρίσει ἓνα κοινωνικό σχηματισμό ὡς φεουδαρχικό!

Δέν εἶναι τυχαῖο ὅτι τήν πρώτη ἐμφάνιση τῆς βυζαντινῆς ἔγγραφης μεγαλοῖδιοκτησίας, πού τά συμφέροντά της συγκρούονται μέ τά συμφέροντα τοῦ κράτους, τῆ συμπεραίνουμε στόν 10αἰ., κυρίως ἀπό νόμους αὐτοκρατόρων πού ἀντιτίθενται στήν μεγάλη ἰδιοκτησία. Πράγματι, πολλοί νόμοι τοῦ αἰῶνα αὐτοῦ δείχνουν ὅτι οἱ στρατηγοί, – γεννήματα τοῦ συστήματος τῶν θεμάτων καί τῶν ἀγροτικῶν κοινοτήτων, πού πάνω τους στηριζόταν φορολογικά τό κράτος ἀπό τόν 6ο αἰώνα – μονοπωλοῦσαν πολλά ἀξιώματα καί ὅτι εἶχε δημιουργηθεῖ μιά κάστα μέ κληρονομικές γαῖες μεγάλης ἔκτασης. Στήν ἐξέλιξη αὐτή, πού πρῶτος εἶχε ἐπιτρέψει ὁ Λέων 6ος ὁ Σοφός (ταυτόχρονα φιλικός πρὸς τούς πλούσιους καί μέγας συγκεντρωτιστής – δές τίς Νεαρές⁸ του, 84 καί 114) δέν ἀντιτέθηκαν οἱ γεωργοί ἀλλά τό κράτος. Ἐτσι, μέ ἐξαίρεση τόν στρατιωτικό Φωκά (963 - 969), οἱ αὐτοκράτορες τοῦ 10ου αἰῶν. θά πάρουν, διαδοχικά, ὅλο

5. G. Ostrogorskii, *Pour la Féodalité Byzantine*, Βρυξέλλες, 1954 (μεταφρασμένη συλλογή ἄρθρων)· «La Commune Rurale Byzantine», περιοδικό *Byzantion*, τ. 32 (1962), σελ. 139 - 166 (πρώτη δημοσίευση σεβδοκρατικά: περ. *Zbornik Radova Vizantoloskog Instituta*, 1960)· «Observations on byzantine Aristocracy», περ. *Dumbarton Oaks Papers*, τ. 25 (1971), σελ. 3 - 32.

6. P. Lemerle, «Esquisse pour une histoire agraire le Byzance», περ. *Revue Historique*, τ. 219 καί 220 (1958), σελ. 32 - 74 καί 43 - 94, ἀντίστοιχα.

7. «Μιά ὥραῖα πρωῖα, βρέθηκαν ἀπ' τή μιά μεριά οἱ ἐλεύθεροι γεωργοί, στερημένοι ἀπ' τά πάντα ἐκτός ἀπ' τήν ἐργατική τους δύναμη, κι ἀπ' τήν ἄλλη, γιά νά ἐκμεταλλεῖτοῦν αὐτήν τή δύναμη, οἱ πλούσιοι γαιοκτήμονες. Τί ἔγινε; Οἱ Ρωμαῖοι προλετάριοι δέν ἔγιναν μισθωτοί ἐργάτες ἀλλά ἓνας τεμπέλικος ὄχλος, πιό φτωχός κι ἀπ' τούς poor whites τοῦ νότου τῶν ΗΠΑ. Παράλληλα, ἀναπτύχθηκε ἓνας τρόπος παραγωγῆς ὄχι καπιταλιστικός ἀλλά δουλοκτητικός. Ἄρα, ἀνάλογα γεγονότα, σέ διαφορετικό ἱστορικό πλαίσιο, καταλήγουν σέ πολύ διαφορετικά ἀποτελέσματα. Μπορεῖ κανεῖς νά βρεῖ τό κλειδί τοῦ φαινομένου μελετώντας κάθε ἐξέλιξη χωριστά καί συγκρίνοντας μετά, ἀλλά δέν θά τό βρεῖ ποτέ μέ τήν πανάκεια μῆς γενικῆς ἱστορικο-φιλοσοφικῆς θεωρίας...» Κ. Μάρξ, Γράμμα στό περιοδικό *Οτετσέστβενιε Ζάπσκι*, 1877 (γερμ. ἐκδοσις: Ἐκλ. ἔργα Μάρξ - Ἐγγελς, Βερολίνο 1953, σελ. 365 - 368 – δική μου ὑπογράμμιση).

8. Ἐκδοσις Α. Noaille - Α. Dain, *Les nouvelles de Léon VI*, Παρίσι 1944.

καί αυστηρότερα μέτρα κατά τῶν νέων εὐγενῶν. Ἀπό τὴν ἀπλή ἐπιβεβαίωση σὲ ἰσχύ τοῦ «δικαιώματος προτιμήσεως» τῶν γεωργῶν σὲ περίπτωση πού ἕνας συγγενής, συντάξιμος ἢ γείτονας του ἀναγκαζόταν νὰ πουλήσει ἕνα κτῆμα (νόμος⁹ τοῦ Ρωμανοῦ Λεκαπηνοῦ τὸ 922) μέχρι τὴν κατάργηση ὅλων τῶν προνομίων τῶν πλουσίων, ἀπὸ τὴν ἐπιστροφή ὅλων τῶν παράνομα ἀρπαγμένων κτημάτων μετὰ τὸ 922 πού διέταξε ὁ Βασίλειος Β΄ ὁ Βουλγαροκτόνος¹⁰ τὸ 966, ἡ πάλαι κρᾶτος καὶ μεγαλοϊδιοκτετῶν εἶναι ὀλοκάθηρη. Τὸ κρᾶτος, μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Βουλγαροκτόνου, ἀδυνατώντας νὰ ἐλέγξει τὴν ἐξέλιξη τῆς μεγάλης ιδιοκτησίας, ἔδωσε μιά συμβιβαστική λύση: ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 11ου αἰ., μοιράζει τὶς φεουδαρχικὲς γαῖες «εἰς πρόνοιαν», ἐφ' ὅρου ζωῆς ἀλλὰ χωρὶς κληρονομικὸ δικαίωμα.

Ἡ φυσικὴ ἢ «αὐθόρμητη» πορεία τῶν φεουδαρχῶν πρὸς τὴν κληρονομικὴ ιδιοκτησία, χωρὶς κρατικὴ ρύθμιση ἀλλὰ μέσα ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ καὶ στρατιωτικὴ πραγματικότητα τῆς ἐποχῆς, κράτησε μόνο τὸν 10ο αἰῶνα, (ὅν καὶ μᾶλλον εἶχε ἀρχίσει λίγο νωρίτερα, ἐφόσον δεχτοῦμε ὅτι οἱ νόμοι ἀκολουθοῦν τὴν κοινωνικὴ πραγματικότητα μὲ κάποια καθυστέρηση). Ἡ πρόνοια, δηλαδή, πού ὁ Ὀστρογκόρσκι θεωρεῖ τελειωτικὴ φεουδαρχοποίηση, δέν εἶναι παρὰ μιά σύνθεση ἀνάμεσα σὲ τετελεσμένο γεγονός τῆς στρατιωτικῆς σημασίας πού εἶχαν ἀποκτήσει οἱ φεουδάρχες καὶ στὴν ἀντίδραση τοῦ κράτους, πού φροντίζει ν' ἀποφύγει τὴ μελλοντικὴ ἀντικατάσταση τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας ἀπὸ κάποια ντε-φάκτο ἀντι-ἐξουσία. Ἦδη, τὸ 966, ὁ Βασίλειος Β΄ φαίνεται ν' ἀνησυχεῖ ἰδιαίτερα ἀπὸ τὴν προοπτικὴ τῆς διπλῆς ἐξουσίας: «ὁ νόμος ἐμποδίζει τοὺς τωρινούς καὶ τοὺς κατοπινούς δυνατοὺς νὰ κάνουν τὰ ἴδια... /ἀλλῶς/ πῶς θὰ φοβηθοῦν οἱ μεταγενέστεροι¹¹;» Ἀκόμη κι οἱ στρατιωτικοί, ὅταν ἔρχονταν στὴν ἐξουσία, δέν παράβλεπαν τὴν κρατικὴ ἀποψη: ὁ Νικηφόρος Φωκάς, πού σάν ὑπεύθυνος τοῦ κράτους εἶχε ἀνάγκη τῆ μικρῆς ιδιοκτησίας (κοινοτήτες καὶ στρατιωτικὰ κτήματα) γιὰ τοὺς φόρους καὶ τὸ στρατό, περιορίστηκε νὰ διατηρήσει τὸ ταξικὸ σχῆμα πού εἶχε ἀρχίσει νὰ διαγράφεται. Δέν ἀφαίρεσε τὶς παράνομες κτήσεις τῶν πλουσίων στὰ χωριά, ἀπλῶς ἀπαγόρευσε τὴν παραπέρα αὔξησίν τους: «Θέλουμε οἱ πλούσιοι ν' ἀγοράζουν μόνο ἀπὸ πλούσιους κι οἱ στρατιῶτες καὶ πένητες (φτωχοὶ ἀλλὰ φορολογήσιμοι) ἀπὸ κείνους πού εἶναι στὴν ἴδια θέση μ' αὐτούς».¹²

Παρ' ὅλα αὐτὰ, ἡ καθιέρωση τοῦ συστήματος τῆς πρόνοιαι, πού τὸν 13ο αἰῶνα, μόλις, ἀρχισε νὰ γίνεται κληρονομικὴ, συμπίπτει μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς μοιραίας οἰκονομικῆς, νομισματικῆς καὶ κοινωνικῆς κρίσεως πού, ἀπ' τὸ 12ο αἰῶνα κι ὕστερα, μαστίζει τὸ Βυζάντιο.

Ἐδῶ πρέπει νὰ ἀναφερθοῦμε στὸ βασικὸ βυζαντινὸ σύστημα πού ἡ ἀρχὴ τῆς ἀποσύνθεσής του ἐπέτρεψε τὴν ἀνοδο τῶν φεουδαρχῶν. Στὸ σύστημα αὐτό, παρόλο πού ὑπῆρξαν πολλὰ σκαμπανεβάσματα, στηρίχθηκε ἡ βυζαντινὴ κοινωνία ἀπ' τὰ τέλη τοῦ 8ου αἰ. μέχρι τὴν κατάκτηση ἀπὸ τοὺς Φράγκους. Μιά βασικὴ πηγὴ γι' αὐτὸ εἶναι ὁ Ἀγροτικός Νόμος.¹³

Γεωργοί. Οἱ γεωργοὶ αὐτοδιοικοῦνται, σὲ μιά κοινότητα πού περιλαμβάνει κοινὲς γαῖες («μέρος χωρίου») πού τὶς μοιράζει στὰ μέλη τῆς κατὰ καιροὺς ἢ τὶς δίνει γιὰ καλλιέργεια μὲ κλῆρο (μερίδες). Οἱ γεωργοὶ ἔχουν ἀναφαίρετη ιδιοκτησία πλᾶι στὴν κοινὴ (ἀναφέρονται «πάλαι φραγμών»), χωρὶς ὅμως ν' ἀναφέρεται στὸ Νόμο τίποτε γιὰ τὴν κληρονομικότητα τῶν κτημάτων. Ἐξέρουμε βέβαια, ἀπ' τοὺς κατοπινούς νόμους τοῦ 10ου αἰ., ὅτι τὰ πολυούσαν, ἀλλὰ αὐτὸ κάτω ἀπὸ πολλοὺς ὄρους καὶ περιορισμούς, πού καθόριζε τὸ κρᾶτος (προτίμηση, 40χρονη ὑποθήκη κλπ.). Τὰ χωράφια τοὺς ἦταν, πάντως, ἀναφαίρετα δικὰ τους: ὅσοι ἐγκατέλειπαν τὴν κοινότητα, μὴ μπορώντας νὰ πληρώσουν τοὺς φόρους, δέ ἔχαναν τὸ δικαίωμα τοὺς πάνω στὴ γῆ· οἱ γείτονές τους, συννομόλογοι στὸ φόρο πού εἰσπραττόταν συλλογικὰ ἀπ' τὴν κοινότητα, ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ φροντίσουν γιὰ τὰ χωράφια τοὺς καὶ νὰ μοιραστοῦν τοὺς φόρους τοὺς. Ἐξἄλλου, οἱ «ἀπορρήσαντες» μποροῦσαν νὰ γίνουν «χωροδότες»: νὰ πάρουν στὸ κτῆμα τοὺς γεωργὸ πού τὸ νοίκιαζε, ἀγροτικὸ ἐργάτη («ἐργατεία» – τούρκικα Ergadiya), μορτιτῆ (καλλιεργητῆ πού ἔδινε στὸν ιδιοκτήτη 1/10 τῆς παραγωγῆς) ἢ «ἡμισιάτη» (μισακάρη, ὅποτε τὰ ἔξοδα καὶ τὰ ἐργαλεῖα ἦταν τοῦ ιδιοκτήτη).

Στρατιῶτες. Στὸν Ἀγροτικὸ Νόμο δέν γίνεται καμιά νύξη γιὰ τὰ στρατιωτικὰ κτήματα: τὰ κτήματα δηλαδή πού μοίραζε τὸ κρᾶτος μὲ ἀντάλλαγμα στρατιωτικῆς θητείας. Δέν εἶναι δηλαδή ἀπόλυτα σίγουρο ὅτι «γεωργός» κοινότητας καὶ «στρατιῶτης» ταυτίζονται, ὅπως ὑποθέτει ὁ Ὀστρογκόρσκι. Σχέση μεταξύ τοὺς πάντως ὑπάρχει. Οἱ νόμοι τοῦ 10ου αἰ. πού ἀναφέραμε, διαφοροποιοῦν τὰ στρατιωτικὰ κτήματα ἀπὸ τὰ ἄλλα· μιά «κέλευσις» τοῦ Ρωμανοῦ Β΄, τὸ 962, ἀναφέρει ἤδη τὴν πρόσληψη στρατιωτῶν ἀπὸ πλούσιους δανειστὲς τοὺς σὲ ιδιωτικὲς «ὑπηρεσίες», πράγμα πού «ὅπως εἶναι φανερό κάνει μεγάλη ζημιὰ στὰ στρατεύματα».¹⁴ Ἡ νομικὴ διαφορὰ στρατιωτῶν καὶ κοινοτικῶν γεωργῶν ἀντιστοιχεῖ ἴσως σὲ γεωγραφικὲς διαφορὲς πού δέν εἴμαστε σὲ θέση νὰ ξέρουμε. Πάντως, οἱ κοινότητες φαίνεται νὰ ἔχουν πολὺ λιγότερο ἄμεση σχέση μὲ τὸ κρᾶτος, ἐνῶ τὰ στρατιωτικὰ κτήματα ρυθμίζονται συνεχῶς ἀπ' αὐτό. Ἐκεῖ πού σίγουρα ταυτίζονται οἱ τύχες στρατιωτῶν (μέχρι τὰ μέσα τοῦ 11ου αἰ. ἀποκλειστικὰ ἀγροτῶν) καὶ κοινοτικῶν γεωργῶν, εἶναι μπροστὰ στὴν πρόοδο τῶν «δυνατῶν». Φαίνεται ἐπίσης ὅτι τὰ στρατιωτικὰ κτήματα ἀντιστάθηκαν πιὸ πολὺ στὴν ἀπορρόφηση

9. I. καὶ Π. Ζέπος, *Jus Graecoromanum*, τ. 1, σελ. 214 καὶ πέρα.

10. Στὸ ἴδιο, σελ. 265. Σημειώνουμε ὅτι ἡ ἀρπαγὴ γινόταν μὲ ὑποθήκη στὸ δανειστή, πού μετὰ ἀπὸ 40 χρόνια ἀποκτοῦσε δικαίωμα κατοχῆς τοῦ ὑποθηκωμένου κτήματος, χρόνος πού στὴν πράξη μίκραινε μὲ διάφορες καταστρατηγῆσεις ὅπως «δωρεές» ἢ ἀγορὲς «κακῆ πίστει».

11. Στὸ ἴδιο, ὅπου παραπάνω.

12. Στὸ ἴδιο, σελ. 255 - 6.

13. Ἀνατύπωση τῆς ἐκδόσεως Ashbuvner (1910), στὸ ἴδιο, τ. 2, σελ. 65 - 71.

14. Στὸ ἴδιο, τ. 1, σελ. 244.

και παροικοποίηση των δικαιούχων τους, μία κι έχουν αφήσει ίχνη μέχρι και το 1345, στο κείμενο της Έξαδίθλου (βασισμένης στο Στρατ. Νόμο του 10ου αι.¹⁵ γι' αυτό το θέμα). Τά ίχνη αυτά, όσο μικρής σημασίας κι αν είναι, δέν είναι αγνοητέα, γιατί τό ίδιο κείμενο πού απαγορεύει οί στρατιώτες νά γίνονται πάροικοι (έξαρτημένοι γεωργοί) αναφέρει χωρίς σχόλια τή σχεδόν ολοκληρωτική παροικοποίηση των άλλων γεωργών.

Ή πρόνοια. Οί πρώτοι μεγαλοκτηματίες ήταν στρατιωτικοί (Φωκάδες, Δούκες, Σκληροί, Άργυροί).¹⁶ Καί ο στρατός είναι τό κλειδί πού έξηγει πώς άλλαξαν στην πράξη οί δυζαντινές δομές. Μετά από 56 χρόνια έλέγχου τής εξουσίας άπ' τούς γραφειοκράτες τής Κωσταντινούπολης (1025-1081), πού πρώτοι έφάρμοσαν τήν πρόνοια, έλέγχοντας πλέον σέ ποιόν παραχωρούνταν τά κτήματα, και δέκα χρόνια μετά τή μάχη του Μαντζικέρτ (1071: τήν τελευταία, μάλλον, μάχη όπου χρησιμοποιήθηκε στρατός γεωργών), τό 1081, οί στρατιωτικοί παίρνουν τήν εξουσία. Μέχρι τό 1204, τό σύστημα τής πρόνοιας έξελίχτηκε, στά χέρια τους, πρós περισσότερο φεουδαρχική μορφή: τό κράτος, παρ' όλ' αυτά, παρέμεινε κυρίαρχο: ή διοίκηση διαφόρων ιδρυμάτων (και οί φόροι τους) ανατέθηκαν σέ ιδιώτες άξιωματούχους («χαριστίκιον»), οί φορολογικές άτέλειες («έξκουσσειά») και τό νοίκιασμα των άξιωμάτων (κυρίως του φοροεισπράκτορα) έφτασαν σέ πρωτοφανές σημείο. Αυτά τά στοιχεία, βέβαια, μαρτυρούν και κάτι άλλο: τήν άπεγνωσμένη πολιτική δημιουργία δικτύων ύποστηρίξης, δηλαδή τή συνέχιση τής πάλης μεταξύ κεντρικής εξουσίας και δυνάμει αντίπαλων ομάδων συμφερόντων. Μολαταύτα, ή σχετική πληθώρα στοιχείων γι' αυτήν τήν περίοδο είναι διασπαρμένη σέ μία ακόμη πληθωρικότερη ποσότητα πηγών πού δέν προμηθεύουν παρά ύπονοούμενα. Ό μεγαλύτερος αριθμός διατηρημένων πηγών είναι τά χρυσόβουλλα πού κρατούσαν τά μοναστήρια του Άθω.¹⁷ Δέν λείπουν όμως και γνωστές περιπτώσεις λαϊκών, όπως ο περιφημος Άτταλειάτης.¹⁸

Γεγονός πάντως παραμένει τό έξης: δέν ύπάρχει συνάχεια, ανάμεσα στην πορεία τής μεγάλης ιδιοκτησίας τόν 10 αι. και τήν πρόνοια. Οί νόμοι του Βασιλείου Β' δέν καταργήθηκαν: ένώ, μέχρι τό 1025, οί μεγαλοϊδιοκτήτες πού τούς θεωρούμε ως δυνάμει φεουδάρχες, άποκτούσαν παράνομα κληρονομική ιδιοκτησία, τήν εποχή τής πρόνοιας ή μεγαλοϊδιοκτησία γίνεται μέν βάση τής κρατικής οργάνωσης, αλλά χωρίς κληρονομικό δικαίωμα, και έπιπλέον τό κράτος έλέγχει ποιός θ' άποκτήσει τή γή και πόση! Ή «φεουδαρχοποίηση» λοιπόν, «αυθόρμητη» μέχρι τό 1025, έλέγχεται άπ' τήν κρατική έξουσία. Οί «φεουδάρχες» είναι πάντοτε και ύψηλοί ύπάλληλοι του κράτους. Ή αυτοκρατορική αυτή «φεουδαρχία»(!) είχε μάλλον «κλανικά» (clan) παρά «ταξικά» κριτήρια!

Ή θέση λοιπόν του Όστρογκόρσκι γιά τήν ουσιαστική ταύτιση πρόνοιας και δυτικού φέουδου δέν ύσταθει, παρά μέ τήν έξης μετατροπή: ύπάρχει κάποια αναλογία μεταξύ πρόνοιας (11ος - 13ος αι.) και πρωτόγονου φέουδου (8ος-9ος αι.). Ή «καθυστέρηση» αυτή τής δυζαντινής μορφής δέν σημαίνει ότι τό Βυζάντιο θ' άκολουθούσε τή δυτική πορεία, άπλώς λίγο άργότερα. Είναι άποτέλεσμα τής άπ' τά πάνω και άπ' τίς κρατικές ανάγκες ύπαγορευμένης «φεουδαρχοποίησης», παραχώρησης του κράτους πρós τοπικούς μεγιστάνες: τά χρυσόβουλλα δίνονται σαν «έπιβράβευσεις» στους προνοιάριους.

15. Στο ίδιο.

16. Χαρακτηριστικός είναι ο τρόπος πού αναφέρεται σέ μία πηγή τό οίκογενειακό όνομα του Ευστάθιου, ύποστράτηγου των ανατολικών θεμάτων του 10ου αι.: «ός τής καλλίστης και άγαθής γενεάς των Άργυρών εκπεφώνηται» (Συν. Θεοφάνη, έκδ. Migne, Patr. Gr., τ. 109, στήλη 385).

17. Έκδ. *Les Archives le l'Athos*, διεύθυνση P. Lemerle, Παρίσι, άπό τό 1937, 8 τ. ως τώρα.

18. Διάταξις Άτταλειάτου: Miklosich-Müller, *Acta et Diplomata Graeca*, τ. 5, σελ. 135 - 46· Κ. Σάθας, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τ. 1, σελ. 3-76.

B. 1204 (1261) – 1372 (1453)

Ἡ λατινική κατάκτηση δημιούργησε μερικές τοπικές καὶ αὐτόνομες πιά δυναστείες μεγαλοϊδιοκτητῶν γῆς, στὴν Ἠπειρο - Θεσσαλία, στὸ Μοριά καὶ στὴ Μ. Ἀσία (Ἄγγελοι, Μεγαλοκομνηνοί, Λαοσκάρηδες, Διπλοδατάτζηδες, Σπανοί, Σοφιανοί, Μελισσηνοί, Γαβριηλόπουλοι). Αὐτόνομες ὅμως, σὲ σχέση μὲ τί; Τὸ βυζαντινὸ κράτος δὲν ὑπῆρχε, μέχρι τὴν ἀνακατάληψη τῆς Κωνσταντινούπολης, τὸ 1261. Οἱ πηγές τῆς ἐποχῆς δὲν ξεκαθαρίζουν ἂν οἱ τοπικοὶ αὐτοὶ ἄρχοντες δὲν ἐπιζητούσαν ἀπλῶς ν' ἀντιγράψουν τοὺς συγκεντρωτικὸς αὐτοκρατορικοὺς θεσμοὺς.

Μὲ τὴν πρώτη ἐμφάνιση κληρονομικῆς πρόνοιας, πού ἐγίνε μὲ τὴν ἀνοδο στὸ θρόνο τοῦ Μιχαήλ 8ου Παλαιολόγου, καὶ φυσικά μὲ τὴν γενικευσὴ τῆς ἀργότερα, τέθηκαν οἱ βάσεις, πάντα ντε-φάκτο, χωρὶς ἐπίσημη ἢ ἀπλῶς λεπτομερῆ κωδικοποίηση, γιὰ τὴ δημιουργία μιᾶς τάξης ἢ κάστας φεουδαρχῶν μὲ δικά τοὺς ὀργανικά συμφέροντα. Ἡ δυναμικὴ ἐμφάνιση αὐτῶν τῶν νέου τύπου φεουδαρχῶν στὴν πολιτικὴ σκηνὴ τοῦ Βυζαντίου, πράξη συστατικὴ ντε-γιούρε τῆς τάξης τους, ὑπῆρξε ἢ ὑφαρπαγὴ τῆς ἐξουσίας, τὸ 1341, ἀπ' τὸν Ἰωάννη Καντακουζηνό. Δεκάδες πόλεις ξεσηκώθηκαν ἐναντία σ' αὐτὴν τὴν ἀντικατάσταση τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐξουσίας, πού ὑποτίθεται πὺς εἶχε κάποιο συμφέρον ἀπὸ ὑποστήριξη τῶν γεωργῶν καὶ τοῦ λαοῦ, καθὼς οἱ ἐξεγερμένοι ἔρχονταν σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς ἄμεσους ἐκμεταλλευτὲς τους, τοὺς φεουδάρχες. Παρόμοιες ἐξελλίξεις εἶχαν γίνε στὴ Βουλγαρία (Ἰβάν Ἀλεξάντρο) καὶ τὴ Σερβία (Στέφανος Ντουσάν), δέκα χρόνια πρὶν. Σὲ μερικές ἀπ' αὐτὲς τίς πόλεις, οἱ ἐξεγερμένοι (δούλοι, γεωργοί, πάροικοι, «ἐλεύθεροι», ναῦτες, σκαφτιάδες, μικροκλέφτες, ἀγύρτες κλπ.) ἐγκατέστησαν ἕνα εἶδος αὐτοδιεύθυνσης πού ἦρθε σὲ ρῆξη καὶ μὲ τοὺς ἀπλῶς φιλαντοκρατορικοὺς Παλαιολόγους «ἡγέτες» τῶν ταραχῶν (Θεσσαλονίκη 1342 - 9, Ἀδριανούπολη 1341 - 5). Ἡ κίνηση τῶν φεουδαρχῶν νέου τύπου δὲν ἦρθε σὲ τυχαία στιγμή:

– ἀπὸ πλευρᾶς «ὑποδομῆς»: 80 χρόνια μετὰ τὴν πρώτη μνεία ἀπονομῆς κληρονομικῆς πρόνοιας, 20 χρόνια μετὰ τὴ ρῆξη Ἀνδρόνικου Β' καὶ Ἀνδρόνικου Γ'.

– ἀπὸ πλευρᾶς συγκυρίας: τὴ στιγμή τῆς μεγαλύτερης κρίσης ἐξουσίας πού γνώρισε ποτὲ τὸ Βυζάντιο, στὸ θάνατο τοῦ Ἀνδρόνικου Γ'. Ἡ ἀντίδραση τοῦ λαοῦ, τὸ ἴδιο. Οἱ γεωργοί, μετὰ ἀπὸ κάποια ἀγροτικὴ ἔξοδο πού πρέπει ν' ἀκολούθησε τὴ φράγκικη κατάκτηση, τίς μάχες καὶ τοὺς ἐμφύλιους μεταξὺ κεντρικῆς ἐξουσίας καὶ τοπικῶν ἀρχόντων πρὶν καὶ κατὰ τὸν 14ον αἰ., ἦταν συγκεντρωμένοι, σὲ ἐξαθλιωμένη κατάσταση, γύρω ἀπ' τίς πόλεις ὅπου, ἀντίθετα ἀπ' τὴ Δύση, κατοικοῦσαν καὶ οἱ φεουδάρχες. Ἡ ἦττα τῶν ἀντιφεουδαρχικῶν αὐτῶν ἐξεγέρσεων εἶναι τὸ σημεῖο πού κορυφώνεται ἢ ἀποσύνθεση τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκρατορικοῦ συστήματος (πού ὑποστήριξε, ἐναντία στοὺς φεουδάρχες, ὁ λαός). Ἡ λιγόχρονη βυζαντινὴ φεουδαρχία (1341-1373, τὸ διάστημα πού τὸ

Βυζάντιο ἦταν φόρου ὑποτελὲς στοὺς ὀσμανλίδες) ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ τὸ μὴ-φεουδαρχικὸ τιμαριωτικὸ σύστημα.

Παρ' ὅλ' αὐτὰ, οἱ πηγές τῆς ἐποχῆς 1261-1373 (1453) δίνουν τὰ πιὸ συγκεκριμένα «φεουδαρχικά» στοιχεῖα στὴ βυζαντινὴ ἱστορία, ἀλλὰ παραμένουν πάντα ἀσαφεῖς ὥστε δὲν ἐπιτρέπουν τὴν ἀνεπιφύλακτη φεουδαρχικὴ κατάταξη.

Ἡ περίοδος 1261-1373 (1453), λοιπόν, εἶναι ἢ καθεαυτὸ περίοδος «φεουδαρχοποίησης» τοῦ Βυζαντίου (μὲ στενὴ ἔννοια, ἢ περίοδος 1341 - 1373). Ἡ «προφεουδαρχικὴ» ἐποχὴ, εἶναι ἢ περίοδος τῆς πρόνοιας, καὶ ὄχι, ὅπως θεώρησαν μερικοί, ἢ περίοδος τῆς λειτουργίας τοῦ αὐτοκρατορικοῦ συστήματος. Ἡ περίοδος τῆς πρόνοιας εἶναι ἢ κατεξοχὴν περίοδος ἀποσύνθεσης τῶν βυζαντινῶν θεσμῶν.

Πιὸ συγκεκριμένα:

I. Σὲ ὀρισμένα χρυσόβουλλα, ὅπου προνοιάριοι ζητᾶνε νὰ γίνε κληρονομικά δικὸ τους μέρος τῆς πρόνοιας, ἢ διατύπωση, ἐπιτρέποντας αὐτὰ πού ἐπιτρέπει, ἀφήνει νὰ ἐννοηθεῖ τί περιορισμοὺς ἀντιμετώπιζαν, κανονικά, οἱ δικαιοῦχοι προνοϊῶν: περιορισμοὺς στὸν ἀριθμὸ τῶν παροίκων, μοίρασμα τῶν φόρων αὐτῶν τῶν τελευταίων ἀνάμεσα στὸν προνοιάριο καὶ τὸ κράτος,¹⁹ περιορισμοὺς στὴ «βελτίωση» (χτίσιμο) τοῦ κτήματος, πιθανὴ ἀνάκληση τῆς πρόνοιας, κλπ. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ἢ χρῆση, στὰ χρυσόβουλλα αὐτὰ,²⁰ τοῦ ὄρου «οἰκείος ἀνθρώπος τῆς βασιλείας μου», πού πιθανόν νὰ ὑπονοεῖ κάποιο ὄρο πίστης (serment de fidelité), τυπικὸ φεουδαρχικὸ θεσμὸ· πάντως ὑπονοεῖ σίγουρα κάποια προσωπικὴ ἐξάρτηση. Γενικά τὰ χρυσόβουλλα αὐτὰ παραλείπουν κάθε λεπτομέρεια πάνω στὰ δικαιώματα τῶν χρυσόβουλλᾶτων.

II. Ὑπάρχουν δύο παραδείγματα ὄρκου πίστης: τὸ ἕνα εἶναι ὄρκος τοῦ ἀρχοντα τῆς Θεσσαλίας Μιχαήλ Γαβριηλόπουλου,²¹ λίγο πρὶν τὰ μέσα τοῦ 14ου αἰ., πρὸς τοὺς ἀρχόντες τοῦ φρούριου Φανάρι. Τὸ δεύτερο, τοῦ ἴδιου αἰῶνα, εἶναι ἕνα δεῖγμα «ὄρκωμοτικοῦ εἰς βασιλέα».²²

Τὸ κείμενο τοῦ Γαβριηλόπουλου δὲν ὑπονοεῖ μιᾶ ἀληθινὴ μεσολάβηση ἐξουσίας: ὁ αὐτοκράτορες ἢ ὁ ἐπαρχὸς του εἶναι ἢ ἐξουσία πού χορηγεῖ κτήματα καὶ δικαιώματα στοὺς «χρυσόβουλλᾶτους καὶ ἐξκουσσάτους»· ὁ Γαβριηλόπουλος μόνον ἐπιβεβαιώνει, σὲ στιγμὲς αὐτοκρατορικῆς κρίσης. Φαίνεται ὅτι ἢ ὑπαρξὴ του θεωρεῖται κάποια ἐγγύηση, μπροστὰ στοὺς Φράγκους, μιᾶς συγκεντρωτικῆς ἐξουσίας πού δὲν ἀνακατεύεται στὰ ἐσωτερικὰ ἀρχόντων καὶ γεωργῶν τοῦ Φαναρίου, ἀλλὰ μόνον δέχεται τὴ στρατιωτικὴ ὑποχρέωση.

Ἡ σχέση αὐτὴ θὰ μπορούσε νὰ χαρακτηριστεῖ ὡς φεουδαρχικὴ. Ἐλλείπει ὅμως λεπτομερειῶν, δὲν διαφέρει καὶ πολὺ ἀπ' τὸ αὐτοκρατορικὸ σύστημα. Βέβαια ἀνάμεσα στὸν Γαβριηλόπουλο καὶ τὸ λαὸ μεσολαβοῦν ἀρχόντες. Ὅμως δὲν πρόκειται γιὰ σχέση ἀφέντη καὶ «λίτζιων» (vassaux, lehns - anennen)· οἱ ἀρχόντες αὐτοὶ ζητᾶνε συλλογικά προνόμια, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ νὰ μὴ μεταφέ-

ρονται οί κάτοικοι άλλου γιά δουλειά (νά μήν ύφιστανται άγγαρεία, δηλαδή). Η σχέση αυτή θυμίζει σέ πολλά τή σχέση τών Τούρκων μέ προνομίους κοινότητες τής Πελοποννήσου, άργότερα, όπου ύπήρχε ισχυρή τοπική κάστα, άπ' τόν καιρό ήδη του Δεσποτάτου του Μοριά (1348, ίδρυσή του - τό Φανάρι αυτό βρίσκεται επίσης στό Μοριά). Ο περιορισμός στην κληρονομικότητα τών προνομίων, γελοίος μέν (μέχρι πεντηκοστής γενεάς), ύπάρχει παρ' όλ' αυτά.

III. Τό υπόδειγμα «ορκωμοτικού εϊς βασιλέα» θέτει ως βάση του φεουδαρχικού συστήματος τόν ορκο πίστης. Περιέχει τή φράση «έχθρός τών έχθρών και φίλος τών φίλων», πού τή συναντάμε και στην περιγραφή πού κάνει ο Καντακουζηνός στην Ιστορία του του χρυσόβουλλου μέ τό οποίο ανάθεσε στόν ξάδελφό του Ιωάννη Άγγελο τό κεφαλατίκι τής Θεσσαλίας, τό 1341. Τό γεγονός αυτό δείχνει μιά κάποια θεσμοποίηση του ορκου πίστης, αλλά, πάλι, κάθε λεπτομέρεια γιά τ' ανταλλάγματα πού έχει ο ορκιζόμενος παραλείπεται.

IV. Τό 1341, μόλις είχε προσαρτηθεί στην Αυτοκρατορία ή Ήπειρος κι ή Θεσσαλία, μέ πολλές δυσκολίες, ο Καντακουζηνός διόρισε διοικητή τόν ξάδελφό του. Τυπική περίπτωση φεουδαρχοποίησης: οί περιοχές αυτές είχαν παρελθόν αυτόνομο, υπό τούς Άγγέλους, κι ο κυβερνήτης της διοριζόταν τώρα άπ' τόν εκπρόσωπο τών φεουδαρχών. Τί λέει λοιπόν τό χρυσόβουλλο του διορισμού του;²³

Τό βάρος πέφτει στό γεγονός τής συγγένειας του Άγγελου μέ τόν αυτοκράτορα: στίς φλέβες του τρέχει βασιλικό αίμα. Τή θέση του τή παίρνει σάν ανταμοιβή γιά τή βοήθεια πού πρόσφερε στόν Καντακουζηνό, «καθώς είναι δικαιοτάτο». Κληρονομικό δικαίωμα στόν τίτλο δέν έχει, και τό υπενθυμίζεται ότι κύριός του είναι ο αυτοκράτορας. Οί δέ Θεσσαλοί τόν δέχτηκαν «προθύμως», επειδή τόν έστειλε ο αυτοκράτορας. Ο Καντακουζηνός τίποτα δέν πρόσθεσε στό χρυσόβουλλό του, σέ σύγκριση μέ τά υπόδειγματα συμβολαίων γιά τή θέση του κεφαλατικού πού δημοσίευσε ο Κ. Σάθας²⁴ και πού δέν αφήνουν άμφιβολίες γιά τόν κρατικό έλεγχο.

V. Τέλος, τό 1449, ο τελευταίος αυτοκράτορας, ύποτελής τών Σουλτάνων και περιορισμένος στην Κωνσταντινούπολη, παραχώρησε ένα χρυσόβουλλο στόν Γεώργιο Γεμιστό («Πλήθωνα») και τούς δικούς του, στό Μοριά, πού άποτελεί μοναδικής ακρίβειας παράδειγμα φεουδαρχικών προνομίων.²⁵

Σημαίνει άραγε αυτό (τό γεγονός ότι είναι μοναδικό) ότι πρέπει νά υποθέσουμε πώς αυτά πού παραχωρούνται στους Γεμιστούς ύπονοούνται και σ' άλλα χρυσόβουλλα πού δέν τ' αναφέρουν; Πρόκειται γιά εξέλιξη; Η βρισκόμαστε μπροστά σέ μιά ιδιαιτερότητα του Μοριά, χώρο του Φράγκικου πειραματισμού στην Άνατολή;

Τό χρυσόβουλλο αναφέρει ότι οί δικαιούχοι θά «καρπώνονται δεσποτικά» τά χωριά τους κι ότι

θά εισπράττουν «μέ λίγα λόγια, όλες τίς δόσεις πού παίρνουν οί άφέντες, κάθε είδους». Τά φέουδα θά περιέλθουν σ' άρσενικά παιδιά τών δικαιούχων, και «έξ άρρενογονίας κατά διαδοχήν», σύμφωνα μέ τ' αυθεντικότερα γερμανικά έθιμα, μέχρι νά εκλείψουν τ' άρσενικά παιδιά τών Γεμιστών.

Συνοψίζοντας: μετά τήν κατάληψη τής έξουσίας από τούς Καντακουζηνούς και, γενικότερα, από τήν ανακατάληψη τής Πόλης τό 1261 και μετά, βλέπουμε ν' αναγνωρίζεται ένας περιορισμός τής κεντρικής έξουσίας και νά εμφανίζεται κάποια τοπική μεσολάβηση, χωρίς άλλα στοιχεία στα χέρια μας εκτός άπ' τόν τόνο ντοκουμέντων σάν τό παραπάνω, πού αφήνουν νά έννοηθεί ότι οί κάθε είδους «αυθεντικές δόσεις» είχαν γίνει καθεστώς.

Τά πενιχρά αυτά στοιχεία, όμως, άφορούν κυρίως δύο πολύ ιδιαίτερες περιοχές, τή Θεσσαλία και τό Μοριά, πού άπ' τό 1204 είχαν ξεκοπεί άπ' τόν κορμό του βυζαντινού κράτους. Γιά τήν καλύτερη περιγραφή πού πάντα έμεινε βυζαντινή, τή Μακεδονία - Θράκη, τά στοιχεία είναι λιγότερο διαφωτιστικά.

Σ' αυτά πρέπει νά προστεθεί ή άμφίβολη άξία πληροφορία πού βρίσκουμε στην *Εξάδιβλο*,²⁶ τό 1345: ή άπαγόρευση τής άρπαγής στρατιωτικών κτημάτων έξακολουθεί, πράγμα πού όσο λίγο κι άν αντικατοπτρίζει τήν πραγματικότητα σημαίνει ότι κάποια πάλι έξακολουθεί, ότι τίποτε δέν είναι καθιερωμένο. Δίνεται, επίσης, κάποια προσοχή στη δημιουργία προσωπικών στρατών τών φεουδαρχών. Τά στρατιωτικά κτήματα είναι κληρονομικά και επιτρέπεται ή άγοραπωλησία τους, καλή πίστει. Ο νομοθέτης Άρμενόπουλος δέν έχει άπλώς αντίγραψει παλιότερο νόμο: στην περίπτωση τής «προτίμησης», αντί νά έπαναλάβει τήν άχρηστη πιά διάταξη του 10ου αϊ. σχολιάζει: «αυτό μάς φαίνεται ότι από παλιά δέν ισχύει».

Τελικά, οί βυζαντινές πηγές παρουσιάζουν μιά χαρακτηριστική άσάφεια στό θέμα τών φεουδαρχικών θεσμών, σέ σύγκριση μέ άνάλογες δυτικές, είτε γιά φέουδα στην Γαλλία πρόκειται, είτε γιά καταλόγους φέουδων στην Άνατολή.

19. Χαρακτηριστικό παράδειγμα παροίκων πού τούς έχει μοναστήρι «επικοινων» μέ τό κράτος, σ' ένα χρυσόβουλλο του Δεσπότη του Μοριά Δημητρίου Παλαιολόγου. Έκδ. Α. Σιγάλα, περ. *Έλληνικά*, τ.3 (1930).

20. Δές δειγματοληπτικά τά χρυσόβουλλα του Άνδρόνικου Β' στόν Γεώργιο Τρουληνό και στόν Άλέξιο Διπλοδάτζη, έκδ. Κ. Σάθα, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τ. 6.

21. *Acta et Diplomata Graeca*, τ. 6, σελ. 78 - 84.

22. Έκδ. Σάθα, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τ. 6, σελ. 652 - 3.

23. Καντακουζηνού, *Ιστοριών λόγοι δ'*, έκδ. Βόννης, τ. 2, σελ. 312 - 22.

24. Ο. π.

25. Έκδ. Σ. Κουζέα, *Έλληνικά*, τ.1 (1928), σελ. 375 - 6.

26. Έκδ. Κ. Πιτσάκη, *Άθήνα (Δωδώνη)*, 1971.

Ἡ διαφορὰ πολιτισμοῦ πού κρύβεται πίσω ἀπ' αὐτήν τή διαφορὰ ἔκφρασης (ρασιοναλιστική καί συμβολική) εἶναι, φυσικά, καί διαφορὰ κοινωνίας. Τελικά, παρ' ὅλη τήν πληθώρα ντοκουμέντων μέ κάθε εἶδους ὑπονοούμενα (χρυσόβουλλα τοῦ Ἄθω, ἐπιστολογραφία, συμφωνητικά, βίους ἀγίων, νομικές συλλογές καί συμπλήματα, χρονικά, ἀπομνημονεύματα, διαθήκες, ἀπογραφές περιουσίας), παραμένει ἀσαφές ἂν μπορεῖ νά θεωρηθεῖ φεουδαρχία, ἀκόμα καί γιά τήν τελευταία βυζαντινὴ ἐποχὴ, ὁ συνδυασμός τῶν παρακάτω θεσμῶν:

- χαριστικίον (ἀπ' τόν 10ο αἰ.: μεταβίβαση τῶν ἐσόδων καί φόρων ἐκκλησιαστικῶν ἀγαθῶν ἢ εὐαγῶν ἰδρυμάτων σέ ἰδιώτες, γιά διεύθυνση - πρόνοια: διαχείριση καί κάρπωση γῆς, πού ἐμφανίζεται ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 11ου αἰ., θεσμός πού μετὰ τὸ 1260 μετατρέπεται σέ κληρονομικὸ δικαίωμα μέ ἀντάλλαγμα διάφορες ὑπηρεσίες στὸν αὐτοκράτορα.

- ἔξκουσεῖα: ἀπαλλαγὴ ἀπὸ φόρους, καί δεφένδευσις: ἀπαγόρευση ἐλέγχου καί ἀπογραφῆς ἀπὸ κρατικὰ ὄργανα τῆς περιουσίας τοῦ δικαιοῦχου. Ἡ ταῦτίσή τους μέ τούς δυτικούς θεσμούς *beneficium*, *feudum*, *immunitas* καί *patrocinium*, καθώς κι ἡ ταῦτιση «ὀρκωμοτικοῦ» καί *serment de fidelité* εἶναι πολὺ προβληματική.

Γ. Ἡ Δύση καί ἡ Ἀνατολή

Ἡ φεουδαρχία, κατὰ τούς πιὸ ἐγκυρους μελετητές της, δέν χαρακτηρίζεται στατικά, ἀπ' τήν ὑπαρξὴ κυρίων καί παροίκων, ἀλλὰ δυναμικά, ἀπ' τήν πολλαπλότητα καί τὸν προσωπικὸ - ἰδιωτικὸ χαρακτήρα τῶν δεσμῶν ἐξάρτησης. Καί μάλιστα, τὸ κύριο χαρακτηριστικὸ της εἶναι οἱ βαθμίδες: τοπικός ἀφέντης κι ἐξαρτημένοι ἀπ' αὐτὸν μικρότεροι ἀφέντες (γνωστὴ ἢ διαβάθμιση: δοῦκες, κόμητες, μαρκήσιοι, βαρώνοι). Ἡ βασιλικὴ ἐξουσία, πάνω ἀπ' αὐτές τὶς βαθμίδες, κι ἡ δουλοπαροικία κάτω ἀπ' αὐτές, εἶναι στοιχεῖα ἐλάσσονα ὅσον ἀφορᾷ τήν εἰδοποιὸν διαφορὰ τῆς φεουδαρχίας ἀπὸ ἄλλους κοινωνικοὺς σχηματισμούς.

Ἡ ὑπαρξὴ γαιοκτημόνων καί ἀκτημόνων γεωργῶν εἶναι ἀναγκαῖα ἀλλὰ ὄχι ἱκανὴ συνθήκη γιά μιὰ φεουδαρχικὴ ἐξέλιξη. Ἀλλιῶς χωρὶς πολλὴ ὑπερβολὴ θά μπορούσε κανεὶς νά χαρακτηρίσει «φεουδαρχία» τήν κοινωνικὴ δομὴ πού διαφαίνεται στὴν Ἰλιάδα!

Παράδειγμα ὀλοκληρωμένου κι ἐμπεριστατωμένου ὀρισμοῦ τῆς φεουδαρχίας εἶναι τὸ παρακάτω, τοῦ Φ.Λ. Γκάνοχοφ²⁷:

α. Ἀνάπτυξη στὸ ἔπακρο τῶν δεσμῶν ἐξάρτησης μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων, μέ μιὰ τάξη εἰδικευμένων πολεμιστῶν στὴν κορυφὴ τῆς ἱεραρχίας.

β. Κατακερματισμός στὸ ἔπακρο τοῦ δικαιώματος ἰδιοκτησίας. Μιὰ ἱεραρχία ἔδαφικῶν δικαιωμάτων γεννιέται ἀπ' αὐτὸ τὸ κομμάτισμα, πού ἀντιστοιχεῖ σέ μεγάλο βαθμὸ στὴν ἱεράρχηση τῶν δεσμῶν ἐξάρτησης.

γ. Κατάτμηση τῆς ἐξουσίας πού καταλήγει στή

δημιουργία τοπικῶν αὐτόνομων δομῶν πού ἀσκοῦν, πρὸς δικό τους συμφέρον, ἐξουσία πού παλιότερα ἀσκοῦσε τὸ σύνολο κράτος.

Φεουδαρχία ὀνομάζεται, λοιπόν, ἡ κοινωνία πού ἐκπληρώνει καί τὰ τρία σημεῖα τοῦ ὀρισμοῦ: ἡ κοινωνία αὐτὴ γεννήθηκε στὸ δυτικὸ μεσαίωνα, στὰ κράτη πού δημιουργήθηκαν μετὰ τὴ διάλυση τῆς αὐτοκρατορίας τοῦ Καρλομάγνου. Ἄλλες συνθήκες, σέ ἄλλα μέρη κι ἄλλες ἐποχές, εἶναι δυνατόν νά παρουσιάζουν μακρινές ἢ κοντινές ἀναλογίες μ' αὐτὸ τὸ μοντέλο (π.χ. ἡ Ἰαπωνία).

Ἰσχύει ὅμως καί τὸ συμμετρικὸ αὐτῆς τῆς πρότασης: ἀνάλογες συνθήκες σέ διαφορετικὸ πλαίσιο, δέν εἶναι ἀνάγκη νά παρουσιάζουν ἀναλογίες. Ἡ ἀνάγκη πού φαίνεται νά νιώθουν πολλοὶ ἱστορικοὶ νά τσουβαλιάσουν κάθε προκαπιταλιστικὴ κοινωνία κάτω ἀπ' τὴ σύνοψη «φεουδαρχία», τσουβάλιασμα πού γίνεται μέ βάση σύγκρισης τῆς δυτικῆς κοινωνίας, κρύβει μᾶλλον τὶς διαφορὲς παρά τονίζει τὶς τυχόν πραγματικὲς ὁμοιότητες.

Τί ὄφελος μπορούμε νά ἔχουμε ἀπ' τήν ἐγκατάλειψη τῶν εὐρωπαϊοκεντρικῶν σχημάτων στὴν περίπτωση τοῦ Βυζαντίου;

Πρῶτα - πρῶτα, νά ἐξεταστεῖ ἡ βυζαντινὴ πραγματικότητα συγκεκριμένα, ἔτσι πού πραγματῶς ἦταν. Ἐπειτα, ὅσον ἀφορᾷ τὶς συγκρίσεις, νά πάψουν νά θεωροῦνται ξένες ἀπ' τὴν ἱστορία μας οἱ πραγματικότητες γειτονικῶν βαλκανικῶν κρατῶν καί τῆς Ἀνατολῆς.

Σέ πρῶτο ἐπίπεδο, γίνεται ἄμεσα κατανοητὴ ἡ σημασία τῆς ἀλυσίδας τῶν λαϊκῶν ἀντιδράσεων

του 14ου αιώνα, ή πολιτικο-στρατιωτική ήττα του βυζαντινού κράτους απ' τους Τούρκους, ή οικονομική του ήττα απ' τους δυτικούς κι ή ουσιαστική επίδραση πού άσκησε στο όθωμανικό σύστημα μέχρι, περίπου, τό τέλος τής βασιλείας του Σουλειμάν του Μεγαλοπρεπή (άρχές 17ου αι.). Οί δύο πρώτοι αιώνες τής Τουρκοκρατίας όχι μόνο δέν αποτελοϋν τόσο τεράστια αλλαγή όσο τή φανταζόμαστε, αλλά βασίζονται σ' ένα μή - φεουδαρχικό αυτοκρατορικό σύστημα, παραδοσιακό στα Βαλκάνια. Δέν ξαναεμφανίστηκε, βέβαια, ή ελεύθερη άγροτιά του 7ου - 10ου αι., αλλά τερματίστηκε ή σύντομη φεουδαρχική περιπέτεια του Βυζαντίου, μέ πρώτο γνωστό αποτέλεσμα τή μείωση των φόρων και τά προνόμια. Η εφαρμογή του τιμαριωτικού συστήματος προκάλεσε αντιδράσεις ανάλογες μέ κείνες των Θεσσαλοηπειρωτών αρχόντων μπροστά στο βυζαντινό αυτοκράτορα, τό 1340: «ή υποχρέωση νά παρατήσουν τά φεουδαρχικά τους προνόμια προκάλεσε κάποια αντίδραση ανάμεσα στους χριστιανούς τιμαριούχους, πού άφέθηκαν στα κτήματά τους· ή αντίσταση των Άλβανών του Σκεντέρμπεη όφείλεται, προφανώς, σε τέτοιους λόγους».²⁸

Τά έργα των ιστορικών πού κατατάσσουν τό Βυζάντιο στις φεουδαρχικές κοινωνίες είναι, γενικά, πολύ λεπτομερειακά στο περιγραφικό τους μέρος και, απ' αυτή τήν άποψη, μάς προσφέρουν μία ακριβή εικόνα. Ωστόσο, τά στοιχεία πού φέρουν στο φώς συνήθως άναιρούν τά συμπεράσματα στα όποια καταλήγουν. Τό άλμα αυτό, ανάμεσα στην περιγραφή και τό συμπέρασμα, δέν μπορεί παρά νά άποδοθει σε μία ιδεολογική προκατάληψη, άνάλογη μ' εκείνην πού υπέθεσε ό Μάρξ ότι βασάνιζε τόν κριτικό του περιοδικού

Ότεσέσθβενιε Ζάπισκι τής Πετρούπολης τό 1877 (βλ. σημ. 7). Έκατό χρόνια μετά, ή τάση νά παραγνωρίζεται ή συγκεκριμένη ιστορική πραγματικότητα, όπως μάς άποκαλύπτεται μέσα από τά στοιχεία, και νά άνάγεται σε προκατασκευασμένα μοντέλα έξακολουθει νά παραμένει ισχυρή και, ταυτόχρονα, ν' άποτελεί τροχοπέδη για τήν ιστορική έρευνα.

Η αυθαίρετη ύπαγωγή τής ιστορικής πραγματικότητας στο «μοντέλο» των ιστορικών σταδίων, έκτός από τό γεγονός ότι άνοίγει τό δρόμο στην ιδεολογικοποίηση τής ιστορίας, υποβάλλει ταυτόχρονα σε πολιτικές και ιδεολογικές αυθαιρεσίες. Γιατί άφού τά στάδια θεωρούνται «ιστορικά αναγκαία», «νόμοι» κοινωνικοί, τότε κάθε κοινωνία πρέπει αναγκαστικά νά έχει τή φεουδαρχία της, και νά περιμένει τό πέραςμα, κατά τό δυτικοευρωπαϊκό πρότυπο, στην αστική - καπιταλιστική κοινωνία πού, άφού ώριμάσει, θά μετατραπεί σε σοσιαλιστική. Κάπως έτσι και στον τόπο μας, μέ βάση τήν «ιστορικά αναγκαία» φάση πού έμπεριεχόταν σε πολιτικές συλλήψεις δέσμιες τής θεωρίας των «ιστορικών σταδίων», για όλόκληρες δεκαετίες επικρατούσε ή άποψη για τά «αστικοτσιφλικάδικα, φεουδαρχικά υπολείμματα» πού θά πρεπε πρώτα νά έξαλειφθούν για νά άνοίξει ύστερα ό δρόμος για τό μέλλον.

Όμως, όπως λέει και μία μαροκινή παροιμία, ό «κόσμος δέν υποσχέθηκε τίποτε σε κανέναν».

27. F.L. Ganshoff, *Qu' est-ce que la féodalité*, Βρυξέλλες, 1968, σελ. 11 - 12.

28. M. Inalcik, «Ottoman methods of Conquest», *Περ. Studia islamica*, τ. 2 (1954), σελ. 103 - 29.

ΣΥΖΗΤΗΣΗ

'Ανανέωση τής 'Αριστεράς:
δεκαετία πρώτη...

'Η μηδενική στάθμη

του 'Αριστείδη Μπαλτᾶ

Όρισμένα άρθρα που δημοσιεύτηκαν στο τεύχος 23 του *Πολίτη* συγχίζον η καλύτερα, ανοίγουν μιά συζήτηση γύρω από τὰ προβλήματα τής «ανανεωτικής αριστεράς». Πρώτο, δέβαια, πρόβλημα αποτελεί ο ίδιος ο όρος «ανανέωση». Καί αυτό γιατί, πέρα από τὸ ἐπίμονο (καί ἀναπόφευκτο) ἀδιευκρίνιστο περιεχόμενό του, πέρα καί σέ βάρος τής κραυγής «φτάνει πιά» που θέλησε νά ἀρθρώσει, ο όρος αὐτός, μαζί μέ τὸ ρόδινο μύθο που ὑπαινίσσεται, ἐπινοήθηκε, πολύ πεζά, γιά νά συγκαλύψει, πίσω ἀπό τήν οὐτοπική ὑπόσχεση μιάς ἀγνῆς δευτέρης νεότητος, πολύ ἀπτες καί συγκεκριμένες ὀλιγορίες καί εὐθύνες. Ὁ όρος ἀπό κεί καί πέρα, μαζί μέ τὸ δίδυμό του «δογματισμός» ἀκολουθεῖ τήν πορεία που τοῦ ἐμελλε. Τὸ ἄγισμα τής «ανανέωσης» ξόρκισε μέν τούς δογματικούς δαίμονες του παρελθόντος ἀλλά οὔτε τὰ ξόρκια οὔτε ἡ ἐπίκληση κάποιας νεάζουσας ἠθοπλασίας (τὰ κομμουνιστικά ἤθη που εὐαγγελίστηκε ἡ «ανανέωση» μόνον ἡ ἄγνοια ἢ ἡ προσπάθεια νά συγκαλυφθοῦν οἱ αἰτίες καί οἱ εὐθύνες γιά τήν πλήρη διαστρέβλωση κάθε κομμουνιστικής ἀρχῆς καί ιδέας μπορούσε νά ἐκλάβει, μέ τόν ἕνα ἢ τόν ἄλλο τρόπο, ὡς νέα) ἦταν δυνατό νά ἀναχαιτίσουν τήν προέλαση ἑνός ἄλλου μύθου μέ πολύ ὑπαρκτά, αὐτός, θεμέλια - μνήμες ἀταπάρνησης καί ἠρωισμού ζυμωμένες μέ ὅλες τίς πληγές καί ὅλες τίς προδοσίες ἀλλά ταυτισμένους μέ σύμβολα τόσο ἰσχυρά που μπροστά τους ἀκόμη καί τὰ ἐκτελεστικά ἀποσπάσματα λύγιζαν. Ἔτσι ἡ «ανανέωση», ἐκχωρώντας ὀλόκληρο τὸ παρελθόν στόν ἰσχυρό που τόλμησε νά τὸ ἀναγνωρίσει γιά νά τὸ ἐκμεταλλευτεῖ, ἀποσιώπησε τὰ πραγματικά προβλήματα, μετέτρεψε τήν ἱστορική κόπωση τῶν ἡγετῶν τῆς

σέ πολιτική προσαρμοσμένη στίς νέες συνθήκες καί προσέγγισε τελικά τὰ ὄρια τῆς πολιτικῆς τῆς ἐξαφάνισης.

Ὅμως στίς σημερινές συνθήκες, ἡ ἐκκρεμῆς διερεύνηση καί κριτική τῆς «ανανέωσης», σίγουρα δέν ἀποτελεῖ κύριο πολιτικό πρόβλημα. Τὸ σημερινό πολιτικό στίγμα ἐπιτάσσει ἀναγκαιότητες ἀντίστασης, ἀνάμεσα σ' ἄλλα καί, ἀπέναντι σέ μιά ἰδιαίτερα βίαιη ἐπίθεση σέ διεθνές, καί ἑλληνικό ἐπίπεδο, ἑνός «ἀριστεροῦ» ρεύματος ἰδεολογικοῦ κυνισμοῦ καί πολιτικῆς βαρβαρότητας. Καί εἶναι ἡ θέληση ἀντίστασης σ' αὐτὸ τὸ ρεῦμα που χαράζει τήν κύρια διαχωριστική γραμμῆ. Ὅμως ταυτόχρονα, ἐπειδή αὐτή ἡ ἀντίσταση προϋποθέτει ἀρχές καί ιδέες που τὸ ρεῦμα αὐτὸ καθιστᾶ γενικά ἀνυπόληπτες γιατί ἀναπτύσσεται στό ὄνομά τους, ἡ ἱκανότητα γιά ἀντίσταση ἐξαρτᾶται τελικά ἀπό τὴ δυνατότητα νά προχωρήσει τὸ μαχαίρι τῆς κριτικῆς καί νά φτάσει ὡς τὸ κόκκαλο. Παράδοξα, πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνση λειτουργεῖ καί τὸ ἴδιο τὸ ρεῦμα, χωρίς νά τὸ θέλει γιατί, ὄντας ἀπὸ τὴ φύση του μυθοκτόνο, μπορεῖ νά δράσει καί ἀπελευθερωτικά. Μέ αὐτὴν τὴν ἔννοια, τὸ μέτωπο συζήτησης που ἀνοίξε ὁ *Πολίτης* ἐρχεται σέ μιά ἰδιαίτερα κατάλληλη στιγμή. Πρὶν ὅμως ἡ συζήτηση δρομολογηθεῖ, πρὶν ἡ ἀντιπαράθεση καί ὁ διάλογος δέσουν, εἶναι ἀνάγκη νά διερευνηθεῖ τὸ πλαίσιο μέσα στό ὁποῖο θά διεξαχθεῖ ἡ πάλη τῶν ἰδεῶν καί τῶν τάσεων καί νά κατατεθοῦν, ὅσο πιὸ ἀνοιχτά καί συνειδητά γίνεται, οἱ ὅροι μέ τούς ὁποίους ὁ καθένας ἐντάσσεται σ' αὐτό. Ἔτσι τὸ κείμενο που ἀκολουθεῖ δέν ἀποτελεῖ ἀπάντηση σέ ἀπόψεις που διατυπώθηκαν. Εἶναι μόνον ἡ καταγραφή ἑνός τρόπου ἔνταξης στὴ συζήτηση που ξεκίνησε.

Ἐλλειψη κεντρικῆς πολιτικῆς ἀναφορᾶς

Πρῶτα ἀπ' ὅλα ἀντίσταση καί θέληση ἀντίστασης προϋποθέτει πολιτική. Καί πολιτική δέ μπορεί οὐσιαστικά νά ὑπάρξει παρά μόνον κεντρικά, παρά μόνον σέ συνάρτηση μέ τό πρόβλημα ἐξουσίας. Ταυτόχρονα, τό ἀνοιγμα ἐνός ἀνοιχτοῦ καί δημόσιου μετώπου συζήτησης σημαίνει ὅτι κάτι σέ αὐτό τό ἐπίπεδο δέν πάει καλά, κάποια σημαντικά κενά μένον ἀκάλυπτα. Ἔτσι, ἡ συμμετοχή στή συζήτηση πού ξεκίνησε προϋποθέτει, τελικά, μιάν ἀφρηριακή παραδοχή: Δέν ὑπάρχει, στά πλαίσια τῆς κομμουνιστικῆς καί τῆς εὐρύτερης ἀριστερᾶς, μιά στοιχειώδης ἐπαρκῆς κεντρική πολιτική ἀναφορά. Τούτη ἡ διαπίστωση, ὅμως, δέν μπορεί σήμερα νά διαθέτει τήν ἀφοπλιστική ἀθωότητα πού γέννησε τόσες, καλοπροαίρετες ἢ ὄχι ἀλλά πάντως ἀτελέσφορες, προσπάθειες γιά τή

συγκρότηση μιᾶς τέτοιας ἀναφορᾶς. Τά τελευταία χρόνια ὑπῆρξαμε μέτοχοι καί μάρτυρες τῆς ὀλοκλήρωσης μιᾶς πορείας ὅπου τά μέν ἀριστερά καί κομμουνιστικά κόμματα ἀποκάλυψαν τή φυσιογνωμία τους, οἱ δέ ποικιλόμορφες καί ποικιλώνυμες ὀργανώσεις καί ὁμάδες τῆς ἐξωκοινοβουλευτικῆς ἀριστερᾶς κατέγραψαν τήν ἀποτυχία τῶν προσπαθειῶν τους γιά τή συγκρότηση μιᾶς ἄλλης ἐκδοχῆς. Σήμερα λοιπόν, ἡ διαπίστωση πῶς δέν ὑπάρχει κεντρική πολιτική ἀναφορά στό βαθμό πού δέ θέλει νά εἶναι ἀναχρονισμός, οὔτε μπορεί νά ἀγνοῆσει τήν πείρα πού συσσωρεύτηκε οὔτε μπορεί νά ἐπικαλεσθεῖ κάποια πολιτική παρθενία μπροστά στίς εὐθύνες – ὡς πρὸς τό παρελθόν καί ὡς πρὸς τό μέλλον – πού θά ἐπιβάλλει ἡ ἀντιμετώπιση τῶν συνεπειῶν τῆς.

Τό πλαίσιο τῆς «ἐθνικῆς ἐνότητας» πού ἀποδιοργανώνει καί τό πλαίσιο κοινῆς πολιτικῆς λειτουργίας πού πρέπει νά φτιαχτεῖ

Μέ αὐτά τά δεδομένα, μπορούμε νά προχωρήσουμε λίγο πιο κάτω. Ἀπουσία κεντρικῆς πολιτικῆς ἀναφορᾶς, στά πλαίσια τῆς κομμουνιστικῆς καί τῆς εὐρύτερης ἀριστερᾶς, σημαίνει ὅτι δέν ὑπάρχει συγκεκριμένη πολιτική αἰχμή πού νά ἐπηρεάζει τή συγκυρία καί νά ἐντάσσεται ὀργανικά σέ ἕνα μακροπρόθεσμο σχεδιασμό μέ στόχο τήν οὐσιαστική κοινωνική ἀλλαγῆ. σημαίνει ἀνυπαρξία πολιτικῆς δράσης καί πολιτικῆς λειτουργίας. Τό πλαίσιο «ἐθνικῆς ἐνότητας» πού ἐπιβλήθηκε μέ τή μεταπολίτευση, ἐγκαθίδρυσε τήν ἀδιαμφισβήτητη πολιτική ἡγεμονία τοῦ Κ. Καραμανλή καί προσέδωσε στά «κόμματα τῆς δημοκρατικῆς ἀντιπολίτευσης» τό ρόλο τοῦ ἀρνητικοῦ σχολιαστή τῶν κυβερνητικῶν θέσεων καί προθέσεων, ἐνῶ οἱ πολιτικές αἰχμές πού αὐτά προώθησαν δέν ὑπερέβαιναν οὐσιαστικά ποτέ τό ἐπίπεδο τοῦ παράπουνου. Τό «ἀριστερό» ἀντιστάθμισμα αὐτῆς τῆς καθημερινῆς πολιτικῆς παρουσίας ἦταν – δίκην μακροπρόθεσμου σχεδιασμοῦ – ἡ κενή ἐπανά-

ληψη ἀντιμονοπωλιακῶν ἢ /καί ἀντιιμπεριαλιστικῶν διακηρύξεων, ἐνῶ ἡ πολιτική δράση καί λειτουργία μὴν ἔχοντας ὡς στόχο τήν πραγματική ἐνεργοποίηση τῶν κοινωνικῶν δυνάμεων ἀπλά σχεδίαζε καί ἐκτελοῦσε τό κνηνητό τῶν ψήφων γιά τίς κάθε λογῆς ἐκλογές. Τά «κόμματα τῆς δημοκρατικῆς ἀντιπολίτευσης» παγίδευσαν τά μέλη καί τοὺς ὀπαδοὺς τους στή λογική τοῦ «μὴ χεῖρον» ἢ, ἐπὶ τό νεολληνικότερον, στή λογική τοῦ «ἀπ' τ' ὀλότελα καλή κι ἡ Παναγιώταινα», χρησιμοποιώντας γι' αὐτό βαρύνοντες ταμπέλες «ὑπὲρ τοῦ λαοῦ καί τοῦ τόπου» πού, ἂν μὴ τί ἄλλο, τουλάχιστον ὑπόσχονταν γιά τό ἀδέβαιο μέλλον ἀριστεροῦς λαγούς μέ σοσιαλιστικά πετραχεῖλια. Ἔτσι, σιγά-σιγά καί ἀνεπαίσθητα, ἡ ἀνάγκη γιά πολιτική δράση καί πολιτική ὀλοκλήρωση ἔχασε τό νόημά της, ἡ ἐνταξί σέ κάποιο κόμμα, ἀντὶ νά ἐκφορᾶζε ἕνα δῆμα πρὸς τή συνειδητότητα, ταυτίστηκε τίς περισσότερες φορές μέ κάποιο ἰδεολογικό συμβιβασμό ἐνῶ ἡ ὑπαρξὴ ἀνοιχτοῦ πολιτικοῦ προ-

βλήματος ἐγινε συνώνυμη μέ τήν ἀναζήτηση πολιτικῆς στέγης πού μέσα στίς ἰδιόμορφες ἑλληνικῆς συνθήκες, ἐμοιαζε νά παρέχει κάποιας μορφῆς ἀσφάλεια (τό στεγαστικό ἦταν πάντα, ἐξἄλλου, βασικό λαϊκό πρόβλημα – ἡ ἀντιστοιχία μέ τίς ἀνάγκες τοῦ λαοῦ καί τοῦ τόπου εἶναι ἐδῶ πλήρης). Τά παραπάνω, βέβαια, δέν σημαίνουν οὔτε ὅτι δέν ὑπάρχουν σημαντικῆς διαφορῆς ἀνάμεσα στά «κόμματα τῆς δημοκρατικῆς ἀντιπολίτευσης» οὔτε ὅτι ὅλα ἔπαιξαν ἀκριβῶς τόν ἴδιο ρόλο. Ὅμως δέν θά σταθοῦμε στά ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τοῦ καθενός. Ἀρκεῖ ἐδῶ ἡ διαπίστωση ὅτι ὄχι μόνον κανένα ἀπὸ αὐτά τά κόμματα δέν ἀμφισβήτησε, πρακτικά καί θεωρητικά τό πλαίσιο «ἐθνικῆς ἐνότητας» πού ἐπιβλήθηκε μέ τή μεταπολίτευση, ἀλλὰ ὅλα συνέβαλαν, τό καθένα μέ τόν τρόπο του, στή διαμόρφωση του.

Θά μπορούσαμε νά μείνουμε στά παραπάνω ἰσχυρίζομενοι ὅτι ἡ ἔλλειψη πολιτικῆς ἀμφισβήτησης τοῦ ὑπάρχοντος πολιτικοῦ πλαισίου ἤδη συνιστᾶ ἀνυπαρξία κεντρικῆς πολιτικῆς ἀναφορᾶς. Ὅμως σήμερα τά πράγματα ἔχουν προχωρήσει πιο πολύ καί ἡ συσσωρευμένη ἐμπειρία ἔχει νά προσφέρει περισσότερα.

Ἡ ἐδραίωση τῆς παρουσίας καί ἡ ἀποκάλυψη τῆς φυσιογνωμίας κάθε κόμματος συνοδεύτηκε ἀπὸ μιά ὀλόκληρη ἀλυσίδα διαγραφῶν, ἀποχωρήσεων ἢ διασπάσεων. Ὅμως οἱ κλυδωνισμοὶ αὐτοὶ δέν ἀπέφεραν κανένα σημαντικό πολιτικό ἀποτέλεσμα. Ἄν ἐξαιρέσουμε τό θεαματικό καί τελικά ἐφήμερο (;) στοιχείο τῆς δημιουργίας, στή βάση τέτοιων διαδικασιῶν, τῆς Σοσιαλιστικῆς Πορείας καί τῆς Β' Πανελλαδικῆς, καμιά ἰδεολογική ἢ πολιτική πάλη δέν ἀναπτύχθηκε, νέα στοιχεία συγκρότησης δέν ἀναδείχθηκαν, ἡ μητρικὴ ὀργάνωση διατήρησε, λίγο-πολύ, τήν ἡγεμονία της στὸν ἀντίστοιχο πολιτικό χώρο καί, πολύ περισσότερο, δέν ἐπηρεάστηκε, βέβαια, τό γενικό πλαίσιο. Τελικά, μπορούμε νά ποῦμε ὅτι ὁρατό προϊόν ὀλοκλήρης αὐτῆς τῆς διαδικασίας ὑπῆρξε μόνον ἡ παραγωγή ἐνός εὐρύτατου συνόλου ἀπὸ «τέως», ἡ ἐπιβεβαίωση καί ἡ παραπέρα καλλιέργεια τῆς τεχνικῆς τῶν χειρισμῶν – ἰστορικό προνόμιο τῶν «ἀριστερῶν» ἡγετικῶν ὁμάδων. Τήν ἴδια περίοδο οἱ διάφορες ὀργανώσεις

της έξωκοινοβουλευτικής άριστερας άκολούθησαν, στο δικό τους επίπεδο, αντίστοιχη πορεία. Παρόλο που ξεκίνησαν από τη θέληση άμφισβήτησης του υπάρχοντος πολιτικού πλαισίου, οι όροι με τους οποίους συγκροτήθηκαν, λειτούργησαν και έδρασαν άποδείχτηκαν τέτοιοι που όδήγησαν και αυτές τις οργανώσεις στην άναπαραγωγή ενός άναλογου του γενικού πολιτικού πλαισίου στη δική τους κλίμακα. Αντίστοιχες νομοτέλειες δημιουργήσαν και εκεί κάποια, ίσως έλαφρώς διαφορετικής μορφής, ύποκατάστατα πολιτικής δράσης και λειτουργίας, διαμορφώθηκαν και εκεί οι αντίστοιχες ήγετικές ομάδες και «ιστορικοί ήγέτες» που άνάπτυξαν με ζήλο τις τεχνικές χειρισμού αντίθεσεων και άνθρώπων, παράχθηκαν και εκεί κατά μάζες οι «τέως».

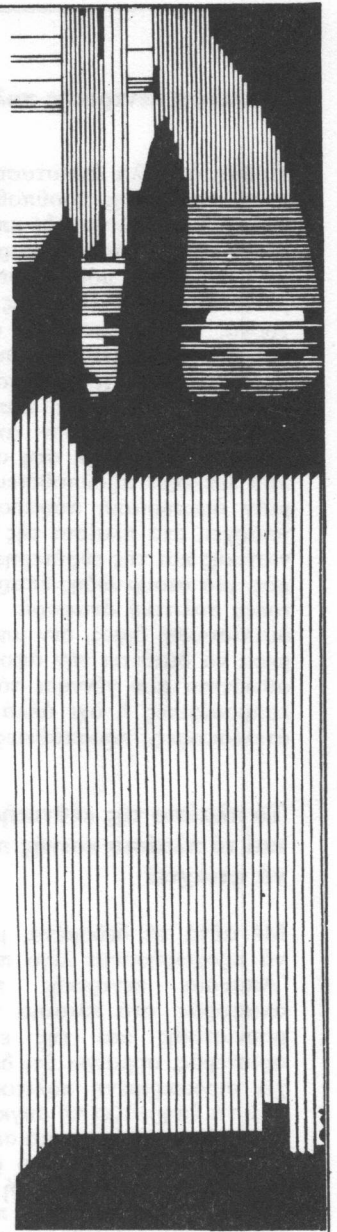
Η συνολική εξέταση αυτής της διαδικασίας όδηγει σε μία έμπειρική διαπίστωση: Παρόλη την τεράστια ποικιλία των άπόψεων και θέσεων - πολιτικών, ιδεολογικών, θεωρητικών, οργανωτικών κλπ - που σηματοδοτούν τις διαδικασίες διαχωρισμού θέσης, ουσιαστικά καμιά απ' όλες τις διαφορετικές άφετηρίες δέν στάθηκε ικανή για να δημιουργήσει εκείνα τα έλάχιστα στοιχεία συγκρότησης που θα πολιτικοποιούσαν ουσιαστικά τό διαχωρισμό θέσης και θα παρήγαγαν κάποιο πολιτικό άποτέλεσμα. Αιτή ή κοινή άδυναμία, με τη σειρά της, ύποδεικνύει ότι κάτω από την ποικιλομορφία ίσως βρίσκεται ένα κοινό ύπόβαθρο, κάποιος κοινός παρανομαστής: ο διαχωρισμός της θέσης ίσως δέν στηρίχτηκε κύρια, παρόλες τις αντίθετες ρητές διατυπώσεις, στη διαφωνία ως προς την πλατφόρμα και τις θέσεις των αντίστοιχων κομμάτων ή οργανώσεων. Αυτό που, άμεσα ή έμμεσα άμφισβητήθηκε σε όλες τις περιπτώσεις μοιάζει πώς είναι ο συνολικός τρόπος πολιτικής ύπαρξης και πολιτικής λειτουργίας. Αν κάτι τέτοιο ισχύει, αν πραγματικά αυτό είναι ο κοινός παρονομαστής της κριτικής και των άμφισβητήσεων, τότε σήμερα ή κάλυψη του πολιτικού κενού, ή συγκρότηση κεντρικής πολιτικής άναφοράς δέ μπορεί να νοηθεί έξω από τις ουσιαστικές προϋποθέσεις της.

Και ουσιαστική προϋπόθεση είναι τελικά μία, αυτή που ή ιστο-

ρική πείρα από τις διαδικασίες συγκρότησης πραγματικού πολιτικού ύποκειμένου ύποδεικνύει, πείρα που, όμως, έχει κυριολεκτικά ταφεί κάτω από τα άγκωνάρια του πλαισίου σκέψης που καθιέρωσε ή Γ' Διεθνής. Είναι ή άποκατάσταση ενός κοινού πλαισίου πολιτικής λειτουργίας, όπου, πέρα από όρισμένες θεμελιακές κοινά άποδεκτές όριοθετήσεις, οι διαφορετικές άπόψεις θα συνυπάρχουν δυναμικά και θα δοκιμάζονται κοινωνικά, θα επιβεβαιώνονται ή θα άπορρίπτονται, θα συντίθενται ή θα άντιπαράτιθενται μέσα από διαδικασίες κοινωνικής πρακτικής, ιδεολογικής και θεωρητικής πάλης. Μέ άλλα λόγια σήμερα τό ζητούμενο δέν είναι ή σωστή άποψη με βάση την όποια θα στηθεί τό σωστό πολιτικό ύποκείμενο που θα πράξει όσα όφείλει για την πολιτική άλλαγή και τό σοσιαλισμό. Ζητούμενο σήμερα είναι ή δημιουργία εκείνου του πολιτικού πλαισίου που θα διαμορφώσει κριτήρια κοινωνικού έλέγχου των άπόψεων, που θα επιτρέψει την ιδεολογική, πολιτική και θεωρητική συγκρότηση που δέ θα καταστρέψει τις αντίθεσεις αλλά θα επιτρέψει στίς ύπάρχουσες άπόψεις να λειτουργήσουν όλόπλευρα, να αλλάξουν οι ίδιες ή να πείσουν όχι μόνον τά μέλη κάποιου όργάνου αλλά τόν ίδιο τόν κόσμο που άφορούν.

Όμως σήμερα δέν είναι μόνο τό πρόβλημα της άνυπαρξίας κεντρικής πολιτικής άναφοράς που καθιστά άναγκαία τή διαμόρφωση ενός τέτοιου πλαισίου. Η αντίσταση που επιτάσσει σήμερα τό «άριστερό» ρεύμα πολιτικής διαβάθμισης, δέν διαθέτει την πολυτέλεια να περιμένει να γίνει ενεργή διά μέσου της κάλυψης του πολιτικού κενού. Σήμερα ένα τέτοιο πλαίσιο είναι αυτό τό ίδιο και έντελώς άμεσα ένα από τά λίγα πιά μέσα αντίστασης για όσους έξακολουθούν, ένδεχομένως παράδοξα, να θέλουν να είναι άριστεροί. Μετά τή σινοσοβιετική ρήξη, μετά την Τσεχοσλοβακία, μετά τις πρόσφατες εξέλιξεις στην Κίνα, μετά τις άλλεπάλληλες έπιθετικές ή άμυντικές εισβολές στην Ίνδοκίνα, μετά την «άνεξήγητη» Περσική επανάσταση αλλά, και μετά τή Βάρκιζα, μετά τό 1949, μετά τό 1967, μετά τό θράσος των «έαμογενών» όλες οι λέξεις, όλα τά σύμβολα, όλα τά σχήματα που περι-

έκλειαν κάποτε τις έλπίδες της άνθρωπότητας προσέγγισαν κάποια έσχατα όρια άνυποληψίας. Όχι μόνον ο σοσιαλιστικός στόχος - τό περιεχόμενό του, ή διασφάλιση της σοσιαλιστικότητάς του, τά μέσα έπίτευξής του - έπαψε να είναι όσο αυτόνόητος κωδικοποιούσε και δίδασκε ή ιερή μας παράδοση, αλλά έχουν διαπραχθεί και διαπράττονται τόσα στό όνομά του ώστε σε λίγο, κυριολεκτικά, θα ντροπέμαστε να λέμε ότι είμαστε και ότι αισθανόμαστε άριστεροί.

Νά κηρύξουμε πόλεμο στην «άριστερή βαρβαρότητα»

Μπροστά σέ αυτήν τήν κατάσταση καί γιά νά μήν καταντήσουμε κοινωνικά καταγέλαστοι, δέν μᾶς μένει παρὰ νά ὑψώσουμε τή φωνή μας καί νά διατυπώσουμε μιάν ἄρνηση. Τό ὄραμα τῆς κοινωνικῆς ἀπελευθέρωσης δέν τό χρωστάμε καί δέν τό χαρίζουμε. Ὅχι μόνον ἀρνιόμαστε τή μετατροπή του στό ἀντίθετο του ἀλλά κηρύσσουμε πόλεμο στό κυρίαρχο ρεύμα τῆς «ἀριστερῆς» πολιτικῆς βαρβαρότητας πού ξεδιπλώνεται μοιράζοντας ἀπλόχερα γραμμάτια κοινωνικῆς ἀποκατάστασης στήν νέα τάξη πραγμάτων πού ὑπόσχεται ὁ ἐλεκατισμός κάποιων «σοσιαλιστικῶν» κέντρων. Ἀλλά μιά τέτοια στάση γιά νά εἶναι ἠθικά, ἰδεολογικά καί, τελικά, πολιτικά φερέγγυα ἀπαιτεῖ μιάν εὐθύνη καί μιά δέσμευση. Νά μήν «ξεγάσουμε» τή μήτρα ἀπ' ὅπου γεννηθήκαμε ἀλλά νά ἀναλάβουμε ἐμεῖς καί γιά δικό μας λογαριασμό τίς εὐθύνες τοῦ παρελθόντος μας. Ὅσο δική μας τιμὴ εἶναι ἡ Κομμούνια, ὁ Ὀκτώβρης ἢ ἡ Μεγάλη Πορεία ἄλλο τόσο δική μας ὑπόθεση εἶναι οἱ δίκες τῆς Μόσχας, ἡ σινοσοβιετικὴ ρήξη, οἱ ἀμυντικοεπιθετικοὶ πόλεμοι στήν Ἰνδοκίνα, τὰ κάθε μορφῆς ψυχιατρεία τοῦ «ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ» ἢ ἡ Βάρκιζα καί ὁ Πλουμπιδής.

Ἡ ἀνάληψη αὐτῆς τῆς εὐθύνης καί αὐτῆς τῆς δέσμευσης δέν εἶναι ἀπλή. Χρειάζεται νά ἐντοπίσουμε καί νά ἱεραρχήσουμε τὰ προβλήματα, χρειάζεται νά ξεθάψουμε καί νά ἀκονίσουμε τὰ θεωρητικά μας ἐργαλεῖα, χρειάζεται νά ἀκούσουμε καί νά καταλάβουμε τίς ἀπόψεις πού διατυπώνονται καί νά ποῦμε τίς δικές μας, χρειάζεται νά μάθουμε νά λειτουργοῦμε μέ τίς διαφορές μας καί, τό κυριότερο, χρειάζεται νά ἀναπτύξουμε μιά πρακτικὴ πού νά καθρεφτίζει ἄμεσα καί συγκεκριμένα τήν πείρα πού ἀποκοῦμε. Ἐτσι, καί μέ αὐτὴν τὴν ἔννοια, ἡ διαμόρφωση ἑνός πλαισίου πολιτικῆς λειτουργίας, ὅπου συνυπάρχουν δυναμικά οἱ διαφορές καί διαχωρίζεται τό σωστό ἀπό τό λαθεμένο στή βάση μιάς κοινωνικῆς πρακτικῆς ἐπαλήθευσης, ἀποτελεῖ σήμερα ἄμεσο καί ἐπιτακτικὸ ζητούμενο.

Τὰ παραπάνω προσπαθοῦν νά περιγράψουν τὴν ἀπουσία σήμερα στά πλαίσια τῆς κομμουνιστικῆς καί τῆς εὐρύτερης ἀριστερᾶς, μιάς κεντρικῆς πολιτικῆς ἀναφορᾶς, ὅπως καί τὴν ἀναγκαιότητα διαμόρφωσης ἑνός πολιτικοῦ ὑποκειμένου πού θά στοχεύσει στήν κάλυψη αὐτοῦ τοῦ πολιτικοῦ κενοῦ. Ὅμως οὔτε τό πολιτικό κενό πού ὑπάρχει ἔχει πέσει ἀπὸ τὸν οὐρανό οὔτε, προφανῶς, τό νέο πολιτικό ὑποκείμενο θά προκύψει μέ παθηνογέννηση. Οἱ δυνατότητες διαμόρφωσης τοῦ πλαισίου πού προσπαθήσαμε νά περιγράψουμε ἐξαρτώνται, ἀνάμεσα στά ἄλλα, καί ἀπὸ τὴ συνειδητοποίηση κάποιων ἐλληνικῶν κοινωνικῶν χαρακτηριστικῶν πού καθόρισαν τὴν ἀνυπαρξία κεντρικῆς πολιτικῆς ἀναφορᾶς.

Εἶναι γνωστό ὅτι τό πολιτικό ἐπίπεδο ἑνός κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ εἶναι τό ἐπίπεδο ὅπου συμπυκνώνεται καί ολοκληρώνεται τό σύνολο τῶν ἀντιθέσεων πού κινοῦν τὸν κοινωνικό σχηματισμό. Μέ αὐτὴν τὴν ἔννοια τό πολιτικό κενό πού ἐπισημαίνουμε δέ μπορεῖ παρὰ νά παραπέμπει σέ μιάν ἔλλειψη πολιτικοποίησης τοῦ κοινωνικοῦ. Καί πραγματικά. Ἄν κοιτάξουμε γύρω μας, ἂν δοῦμε τὴν ἐμπειρία τῶν τελευταίων χρόνων θά διαπιστώσουμε ὅτι οἱ κοινωνικοὶ ἀγῶνες δέν σταμάτησαν νά ἀναπτύσσονται, ὅτι τὰ ἐργαστάσια, τὰ χωριά, οἱ ἐπαρχιακὲς πόλεις, τὰ σωματεία, οἱ σύλλογοι, ἡ νεολαία, ἀγωνίστηκαν μέ ὅλες τίς μορφές γιά νά διατυπώσουν καί νά διεκδικήσουν τὰ αἰτήματά τους, μερικά ἡγευικότερα ὅμως αὐτὰ τὰ κοινωνικά κινήματα στήν οὐσία οὐδέποτε πολιτικοποιήθηκαν. Ποτέ δέ μπόρεσαν νά βροῦν ἢ νά οἰκοδομήσουν ἐκεῖνο τό πολιτικό στήριγμα πού θά ἐπεξεργαζόταν καί θά ὀλοκλήρωνε τὴν ἐμπειρία τους, θά ἐντόπιζε καί θά ἐξέφραζε τὰ στοιχεῖα σύγκλισής τους καί θά τὰ ἔκανε ἔτσι νά δράσουν ἄμεσα καί ὄχι μόνον ἔμμεσα στή γενικὴ πολιτικὴ συγκυρία. Ὅμως ἡ πολιτικὴ, ὅπως καί ἡ φύση, ἀπεχθάνεται τό κενό. Τό πολιτικό ἀντίστοιχο, πού τὰ ποικίλα κοινωνικά κινήματα δέν μπόρεσαν νά βροῦν, ἐκφράστηκε ψευδῶνυμα ἀπὸ πολιτικῆς δυνά-

μεις πού ἡ βαθύτερη πολιτικὴ τους δούληση ἦταν ὁ σφετερισμός αὐτῶν τῶν κινήματων γιά τοὺς δικούς τους ἰδιοτελεῖς σκοπούς. Ἡ συννεοχὴ πού ἀποκατάστησαν αὐτὲς οἱ πολιτικῆς δυνάμεις ὡς πρὸς τὴ νομὴ τοῦ κοινωνικοῦ ἐκφράστηκε, ἀνάμεσα στά ἄλλα, καί σάν μιά συνωμοσία σιωπῆς πού ἀπαγόρευε τὴν ἐπὶ τῆς οὐσίας ἰδεολογικὴ ἀντιπαράθεση αὐτῶν τῶν δυνάμεων στό ἐπίπεδο τῶν συγκεκριμένων προβλημάτων τοῦ συγκεκριμένου κοινωνικοῦ κινήματος. Καί αὐτό, πολὺ ἀπλά, γιατί μιά τέτοια ἀντιπαράθεση κινδύνευε νά ἀνοίξει μιά διαδικασία ἀποκάλυψης τῶν ἰδεολογικῶν καταβολῶν καί τῶν πραγματικῶν πολιτικῶν στόχων τῶν ἀντίστοιχων παρεμβάσεων διακυβεύοντας ἔτσι τὴν ἴδια τὴν ὑπόσταση αὐτῶν τῶν πολιτικῶν δυνάμεων, ὅπως καί τοὺς βασικοὺς ἀρμούς τοῦ πολιτικοῦ πλαισίου πού οἰκοδομήθηκε μετὰ τὴ μεταπολίτευση.

Ὅταν ὁμως ἡ πείρα πού συσσωρεύει ἕνας κοινωνικός ἀγῶνας δέν ἐκφράζεται πολιτικά, ὅταν οἱ ἰδέες δέν ἀντιπαρατίθενται καί δέν ὀλοκληρώνονται, ὅταν τὰ στοιχεῖα ρήξης πού ἀναδείκνυνται δέν συγκροτοῦνται τότε ὁ ἀγῶνας καί τὰ διδάγματά του μένουν μόνο στίς μνήμες ὅσον ἀγωνίστηκαν, ὁ καινούριος ἀγῶνας δέ μπορεῖ νά ξεκινήσει ἀπὸ τὴν πείρα πού συσσωρεύσει ὁ προηγούμενος καί, ἀνεξάρτητα, σέ τελευταία ἀνάλυση, ἂν ἡ κατάληξη εἶναι νίκη ἢ ἧττα, ἡ προσπάθεια στήν οὐσία τῆς παραμένει σισύφεια. Καί ἔτσι, προφανῶς, δέ μπορεῖ νά γίνει λόγος γιά δημιουργία κεντρικῆς πολιτικῆς ἀναφορᾶς καί κάλυψης τοῦ πολιτικοῦ κενοῦ.

Τὰ παραπάνω, βέβαια, δέν ἀποτελοῦν στοιχεῖα κάποιου καταχθόνιου σχεδίου. Εἶναι ἡ ἴδια ἡ δομὴ τοῦ ἐλληνικοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ πού παράγει πολιτικῆς δυνάμεις πού ἀρνοῦνται τὴν οὐσιαστικὴν πολιτικὴν λειτουργία καί ὑποκαθιστοῦν τὴ συγκροτημένη ἰδεολογικὴ ἀντιπαράθεση μέ ἐπιθετικούς προσδιορισμούς καί καταγγελίες.

Ὁ χαρακτήρας τῶν κυρίαρχων οικονομικῶν σχέσεων στήν Ἑλλάδα καί ἡ κοινωνικὴ φύση τῆς ἄρχουσας τάξης διαμόρφωσαν ἱστορικά ἕνα πλαίσιο πολιτικῆς ζωῆς πού, σέ τελευταία ἀνάλυση,

δέν είχε ανάγκη την ιδεολογική συγκρότηση. Τά καθοριστικά κέντρα εξουσίας όντας έξω από τά ελληνικά σύνορα, ή ούσιαστική πολιτική δέσμευση και άρα ή αναπαγωγή τής εξουσίας τής άρχουσας τάξης δέ μπορούσε παρά νά αναφέρεται κυρίως σέ αυτά και όχι στίς έσωτερικές κοινωνικές διαδικασίες. Τελικά, ως πρός αυτές, δέν άπαιτούνταν ή πειθώ αλλά άρκοϋσε ή άνοχη. Αϋτή ή άνοχη, μέ τή σειρά τής, έπιτυγχανόνταν άφ' ενός μέν και κύρια μέ τή βοήθεια ενός αναπτυγμένου κατασταλτικού μηχανισμού (πού έφτασε στά όρια του παροξυσμού μετά τόν εμφύλιο)

και άφ' έτέρου μέσα από ένα ευρύτατο πλέγμα μεταπρατικών σχέσεων σέ όλα τά επίπεδα, πού αποκαθιστούσε ένα αντίστοιχο πλέγμα κοινωνικής συνοχής και συνενοχής τόσο όριζόντια όσο και κατακόρυφα. Έπειδή δέ στήν πολιτική ζωή είναι ό αντίπαλος πού εκπαιδεύει και έπειδή ταυτόχρονα όλόκληρη ή κοινωνική πραγματικότητα ρέπει ιδιαίτερα έντονα πρός τά εκεί, οί πολιτικές δυνάμεις πού προσπάθησαν νά άμφισθητήσουν, στόν ένα ή τόν άλλο βαθμό, τήν εξουσία τής άρχουσας τάξης δομήθηκαν τελικά πάνω σέ μιά αντίστοιχη ιδεολογική βάση.

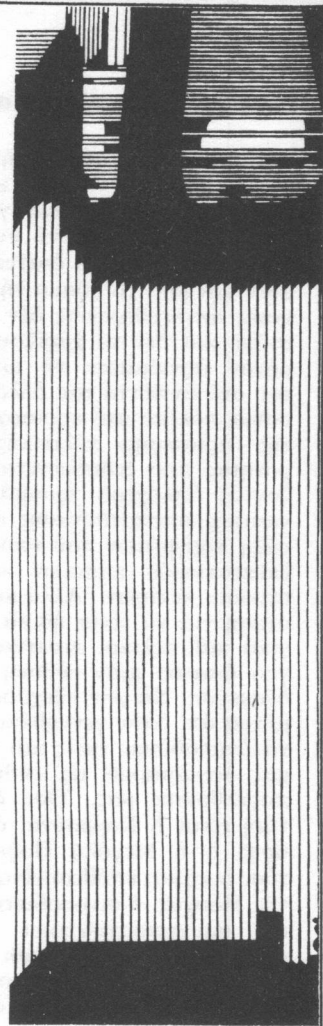
Η μηδενική στάθμη και ή ανάκτηση τής έλπίδας

Μιά τέτοια πραγματικότητα καθιστά άνεργή άν όχι άνυπόληπτη (ως γνωστό είναι τά κορόιδα πού θιάζουν τό φίδι άπ' τήν τρύπα) κάθε έννοια ούσιαστικής κοινωνικής εϋθύνης και μετατοπίζει τήν ιδεολογική, θεωρητική και, τελικά, πολιτική δέσμευση από τίς διαδικασίες πρακτικής έπαλήθευσης πρός τήν πίστη και τή δέσμευση άπέναντι σέ κάποια σύμβολα, σύμβολα πού συμπτκνώνουν και τελικά υποκαθιστούν τή συσσωρευμένη όργή και τό όραμα τής κοινωνικής άπελευθέρωσης. Έτσι όχι μόνον ύπονομεύεται ή δυνατότητα συλλογικής συγκρότησης - ιδεολογικής, θεωρητικής, πολιτικής - αλλά και οί όποιες άτομικές προσπάθειες και πρωτοβουλίες εξαφανίζονται μέσα στίς μαϋρες όπές τής καθημερινής ρουτίνας, τής καθημερινής άδιαφορίας και του «δέ δαριέσαι». Βιβλία και άρθρα γράφονται και αγοράζονται αλλά δέν διαδάζονται, κάθε προσπάθεια ιδεολογικής αντιπαράθεσης, όταν μάλιστα θίγει κάποιο έπίσημο «προοδευτικό» κατεστημένο, εκλαμβάνεται καταρχήν ως ιδιοτελής και ύποπτη, κάθε προσπάθεια κριτικής σκέψης ύφίσταται τήν τρομοκρατία τών ήχηρών «ύπέρ του λαού και του τόπου» κενών υπεραπλουστεύσεων, άκόμη και ή σιωπηλή, έστω, προσωπική αντίσταση άποδιοργανώνεται κάτω από τή συνεχή πίεση του περιρρέοντος μεταπρατισμού, του καθημερινού κοινωνικού «άρπα-κόλα» και ιδεολογικού «άρτζι-μπούρτζι».

Βλέπουμε έτσι τελικά ότι ή άπουσία μιάς στοιχειωδώς επαρκούς άριστερης κεντρικής πολιτικής άναφοράς είναι άμεσα έξαρτημένη - και δέ μπορούσε νά ναι άλλως - από τήν ούσιαστική άνυπαρξία τών αναγκαίων κοινωνικών προϋποθέσεων τής: τή σωστή πολιτικοποίηση τών κοινωνικών άγώνων, τήν κριτική έπεξεργασία και ένταξη τής έμπειρίας κάθε τέτοιου άγώνα στή συσσωρευμένη, ελληνικά και παγκόσμια, συνολική κοινωνική έμπειρία, δηλαδή στή δυνατότητα ιδεολογικής σύγκρουσης και θεωρητικής συγκρότησης. Και αυτό πέρα από τά ήδη τεράστια προβλήματα πού δημιουργεί ή έκπτωση τών μέχρι πρόσφατα αυτόνότων ιδεολογικών και θεωρητικών μας «κατακτήσεων». Η στάθμη πού βρισκόμαστε σήμερα είναι έτσι, κατά μιά έννοια, ή μηδενική στάθμη. Δύσκολα μπορούμε νά φανταστούμε ότι ύπάρχει, για νά κατέβουμε, και παρακάτω σκαλί.

Όμως ή συνείδηση τής αδυναμίας μας είναι ταυτόχρονα και ή δύναμή μας. Έτσι ή άλλως ή ζωή, πού συνεχίζεται και έξω από μäs, είναι τόσο άφόρητη, πού έστίες αντίστασης όχι μόνο ύπάρχουν, όχι μόνο δέ θά πάσουν ποτέ νά ύπάρχουν αλλά ένδέχεται και νά γενικευτούν. Και τό γεγονός ότι οί παλιοί μύθοι έπесαν και πέφτουν συνέχεια κάτω από τά πλήγματα τής ψευδώνυμης «άριστερας», τό γεγονός ότι δέ φαίνεται νά διατίθεται σήμερα στήν πιάτσα κάποιος καινούριος μύθος πού θά δημιουργή

γήσει τίς νέες μας αυταπάτες δίνουν, παράδοξα ίσως, κάποιες έλπίδες. Τήν έλπίδα ότι, άν εξακολουθήσουμε νά θεωρούμε τιμή νά θέλουμε νά είμαστε, νά αισθανόμαστε, νά ζούμε και νά δρούμε σάν άριστεροί, ό κρίκος πού διαφαίνεται σήμερα - ή δημιουργία ενός πολιτικού πλαισίου δυναμικής συνύπαρξης τών διαφορών και διαμόρφωσης κριτηρίων κοινωνικού έλέγχου και πρακτικής έπαλήθευσης τών άπόψεων - ίσως μπορεί σήμερα νά σπάσει. Μέ άλλα λόγια ή δημιουργία αυτού του πλαισίου ίσως σήμερα νά είναι έφικτή.

Φοιτητικό κίνημα

μιά πολύ
συγκεκριμένη
ὄψη τῆς κρίσης
τῆς ἑλληνικῆς
ἀριστερᾶς

Συνήθως, μιλώντας ἢ σκεφτόμενοι γιά τήν κρίση τῆς ἑλληνικῆς ἀριστερᾶς, περιοριζόμαστε στίς ἐνδοοργανωτικές καταστάσεις τῶν κομμάτων τῆς ἀριστερᾶς, τίς στρατηγικές τους, τίς γενικές πολιτικές τους προτάσεις. Στά σημεία αὐτά διαπιστώνουμε τά φαινόμενα κρίσης, ὅμως ξεχνᾶμε ὅτι ὑπάρχουν καί οἱ συγκεκριμένοι κοινωνικοί χῶροι καί τά κινήματα κοινωνικῆς κριτικῆς. Ἡ γενικευμένη κρίση τῆς ἀριστερᾶς προσβάλλει, ὅπως εἶναι φυσικό, καί τά κοινωνικά κινήματα πού ἔτσι ἀποδιοργανώνονται ἢ σβήνουν, ἀνατροφοδοτώντας μέ τή σειρά τους τή γενική κρίση.

Στή συζήτηση λοιπόν γιά τήν κρίση τῆς ἀριστερᾶς, κι ἄς φανεῖ κάπως «μερικό» τό ζήτημα, θέλω νά μιλήσω γι' αὐτή τήν ἀποδιοργάνωση-κρίση πού συντελεῖται στό φοιτητικό κίνημα, ὅπως τήν ξέρω, ὅπως τή ζῶ καθημερινά.

τῆς Γεωργίας Πετράκη

Μέρες πολλές πέρασαν ἀπό τότε πού ἔγιναν οἱ φοιτητικές ἐκλογές. Τό ἄρθρο τοῦτο εἶναι πιά «ἀνεπίκαιρο». Οἱ ἀπόκριες πέρασαν, οἱ ὁδοκαθαριστές μάζεψαν τά σκουπίδια τῆς χαρᾶς καί τοῦ κεφιοῦ. Ἐγώ, ὅμως, θέλησα νά δῶ ἀπό κοντά τίς σερπαντίνες, τίς μάσκες καί τά κομφετί πού γιά μιά ἐβδομάδα ἔκαναν τοῦς φοιτητές νά αἰσθανθοῦν φοιτητικό κίνημα, τοῦς ὠθησαν νά ἐπισκέπτονται συχνά πυκνά τίς σχολές τους, νά διαβάζουν προκηρύξεις, νά γίνουν ὀπαδοί καί προπαγανδιστές, νά αἰσθανθοῦν κυρίαρχοι στό χῶρο τους. Ἐκαναν καί μένα, ὅπως καί τόσους ἄλλους, νά αἰσθανθῶ ἔνοχη γιά τήν ἀπραξία μου – ἀποτέλεσμα ὄχι κάποιας, ἴσως, ἀφ' ὑψηλοῦ ἀντίληψης γιά τά κοινά ἀλλά τῆς ἀκαμψίας τῶν φοιτητικῶν ὁργανώσεων. Γιατί σήμερα, ὅπως εἶναι τά πράγματα, ἂν δέν συμφωνεῖς μαζί τους μένεις στό περιθώριο.

Ἄρκετά πρὶν τίς ἐκλογές

Ὁ νόμος 815 ψηφίστηκε, ἀψηφώντας τίς «μαχητικές» ἐκδηλώσεις τῶν φοιτητῶν. Τό πρῶτο ἐρώτημα ἀφορᾶ τό ἴδιο τό γεγονός. Ἡ κινητοποίηση τῶν φοιτητῶν μᾶς δίνει τήν πρώτη ἀπάντηση. Ἄπ' τήν περυσινή ἀκόμη ἀκαδημαϊκή χρονιά εἶχε γίνει ἀντιληπτό ὅτι ἡ ἐμβέλεια

τοῦ φοιτητικοῦ κινήματος ἔχει φτάσει στό κατώτατο ὄριο. Οἱ κινητοποιήσεις ἐλάχιστα μαζικές, ἀποτελοῦν ἀπλή συνάθροιση διαφόρων παραταξιακῶν μειονοτήτων μέ διαφορετικό λόγο καθεμιά, ρευστή, μέ ροπές ἀντιθετικές καί ἀκάνονιστες, πού ἐξασφαλίζουν κάποια συνοχή μέ καταλύτη τόν ἐπιμαχο στόχο. Ἡ πάλαι ποτέ ἀντιδικατορική αἴγλη δέν ἐπαρκεῖ, φυσικά, οὔτε γιά νά κινητοποιήσει τή μεγάλη μάζα τῶν φοιτητῶν οὔτε γιά νά ἐδραιώσει τό κύρος μας – ὁ λαός τώρα χαμογελά μέ τίς παρέες φωνασκούντων νέων – οὔτε γιά νά ἐπιβάλλει στήν κυβέρνηση τήν ὅποια ἐπανάστατική προοπτική. Ἡ εἰκόνα αὐτή, ἀντανάκλαση τῆς ἐσωτερικῆς ζωῆς τοῦ φοιτητικοῦ κινήματος, μᾶς ἀναγκάζει νά ὑποψιαστοῦμε ὅτι κάτι σάπιο ὑπάρχει στό βασίλειο τῆς Δανίας.

Καί πραγματικά, ὁλόκληρος ὁ ὁργανισμός τοῦ φοιτητικοῦ κινήματος βρῖσκεται σήμερα σέ κατάσταση μαρασμοῦ.

– Ἀπό ἓνα κοινωνικό χῶρο μέ πλούσιες μνήμες, θά περίμενε κανεῖς τή γονιμοποίηση τῆς παράδοσης κι ὄχι ἥρωικά ἀντάρτικα τραγούδια σέ καιρούς θλιβεροῦς.

– Ἀπό ἓνα κοινωνικό χῶρο ὅπου οἱ ἰδέες κυκλοφοροῦν μέ τοῦς λιγότερους δυνατοῦς τροχονόμους, θά περίμενε κανεῖς ἀδέσμευτη καί οὐσιαστική διακίνηση ἰδεῶν (τό

φαινόμενο όπου εκατό φωνές λαλούν, χωρίς καμιά να παίρνει υπόψη της τις άλλες, κι όλες μαζί να δικαιώνουν την ύπαρξή τους σε κάποιους ψήφους, δέν είναι διακίνηση ιδεών, είναι Βαβέλ).

- Από ένα κοινωνικό χώρο πού έχει κατακτήσει αυτόνομη δική του οργάνωση, μακριά από κρατικές παρεμβάσεις, θά περίμενε κανείς την αυτοοργάνωση και ενεργοποίηση των ανθρώπων πού την αποτελούν.

- Από ένα κοινωνικό χώρο μέ ανεβασμένο αντικαπιταλιστικό κοινωνικό πρόβλημα, θά περίμενε κανείς ανάλογη κοινωνική συνείδηση.

- Από ένα κοινωνικό χώρο πού αγαλιάζει τή γνώση και τήν επιστήμη, θά περίμενε κανείς μία γλώσσα πιά γνωστική και συγκροτημένη.

Όμως τίποτε από όλα αυτά δέν είναι αυτόνομο. Η κρίση αγαλιάζει όλες τις λειτουργίες του φοιτητικού κινήματος: τήν οποία πολιτική του, τις εσωτερικές του λειτουργίες, τις οργανώσεις του, τόν τρόπο πού τό ίδιο μιλάει για τόν εαυτό του, τή γλώσσα του, τήν αντίληψη του για τή δημοκρατία και τό διάλογο, τή σχέση του μέ τήν πολιτική.

Κυβερνητική πολιτική - τί λέει τό φοιτητικό κίνημα

ΠΑΣΠ (Νεολαία ΠΑΣΟΚ): «Η αντιφοιτητική και αντιεκπαιδευτική πολιτική της Κυβέρνησης στά ΑΕΙ εκφράζεται σήμερα μέ τόν αντιδραστικό νόμο 815. Ο Νόμος αυτός (...) στοχεύει σε μία λύση εννοική για τήν άρχουσα τάξη και τά μονοπώλια της ΕΟΚ.¹

Πανσπουδαστική - ΚΝΕ: «Τήν κρίση στά Πανεπιστήμια ή Κυβέρνηση προσπαθεί νά αντιμετωπίσει μέ μέτρα πού ουσιαστικά αποσκοπούν στην καλύτερη εξυπηρέτηση των συμφερόντων των μονοπωλίων».²

Τά ίδια δηλώνουν και οι παρατάξεις ΠΠΣΠ (ΚΚΕ μ-λ), ΑΑΣΠΕ (ΕΚΚΕ). Διαφοροποιούνται φραστικά αλλά χωρίς νά δημιουργούν κάποιο άλλο κλίμα ό Δημοκρατικός Αγώνας (προσκεείμενος στην ΕΚΟΝ Ρήγας Φεραίος, νεολαία του ΚΚΕ έσωτ.) και ή Β' Πανελλαδική.

Η αναλυτική προσπάθεια των φοιτητικών παρατάξεων αρχίζει και σταματάει στο παλαιομαρξιστικό κλισέ: «ή κυβέρνηση αναπαράγει τά συμφέροντα των μονοπωλίων». Οι όποιες αναλύσεις της κυβερνητικής πολιτικής αναδείχνουν τήν αυταρχικότητά της, τήν αντιδραστικότητά της, τόν αναχρονισμό της, τήν αντιφατική, αντιεκπαιδευτική, ή προσπάθειά της νά «ταξικοί φραγμοί πού επιβάλλει» «ή εξάρτησή της από τό καθηγητικό κατεστημένο», ή προσπάθειά της νά «ύποτάξει τούς φοιτητές», «νά διαμορφώσει μεσαία στελέχη», «ή φεουδαρχική δομή του Πανεπιστήμιου»... κλπ., κλπ.

Φυσικά τό πρόβλημα δέν είναι αν ισχύουν ή όχι τά προηγούμενα στερεότυπα αλλά μέ ποίο τρόπο εξειδικεύονται κάθε φορά. Όμως τά κλισέ αυτά, εκτός από τήν αντικυβερνητική διάθεση των φοιτητών, διανοημένη μέ μαρξίζουσα όρολογία, φανερώνουν:

- Ότι οι φοιτητικές οργανώσεις, οι άριστερές, στή θέση της ανάλυσης προτίμησαν τή θεωρητικόλογία. Οι θέσεις τους, ακόμα και όταν ισχύουν γενικότερα, επειδή ή λειτουργούν σαν κλισέ, δηλαδή σε ν κάτι αυταπόδεικτο πού ισχύει παντού, πάντα και μέ τόν ίδιο τρόπο, δέν έχουν τήν παραμικρή πολιτική χρησιμότητα. Μόνο πού χαρίζουν βέβαια, σ' αυτούς πού τις χρησιμοποιούν, τήν αίσθηση του αλάθητου.

- Ότι οι φοιτητικές οργανώσεις είναι άνίκανες νά έμβαθύνουν τήν πολυδιάστατη, πολύπλευρη και όχι γραμμική εξέλιξη της πραγματικότητας. Τό φοιτητικό κίνημα καταδικάζεται στο εύκολο αναμύσημα θέσεων χωρίς νά κατανοεί ότι λειτουργώντας έτσι ψεύδεται απέναντι στον εαυτό του και στερείται τή δυνατότητα νά επέμβει σ' αυτή τήν πραγματικότητα προς μία κατεύθυνση αλλαγής της.

Οι «αναλύσεις» του τύπου αυτού έρχονται νά καταμαρτυρήσουν τήν πνευματική αποστέωση των παραγωγών τους, τήν ήρωική αλλά στείρα τροφή μέ τήν όποία τροφοδοτούνται, τή μακρινή σχέση τους μέ τήν όποια επιστημονική μέθοδο σκέψης. Η θεωρητική επεξεργασία του φοιτητικού κινήματος (για τόν ίδιο τό χώρο του) είναι άνύπαρκτη. Έτσι, κι εδώ όπως και σε άλλους

χώρους, ή ριζοσπαστική διάθεση ένωμένη μέ αγαθό αλλά άφελή λαϊκισμό, και χάρη στην αντιμονοπωλιακή πίστη, μάς δίνει τήν νεκρή γλώσσα μας. (Η γλώσσα του κινήματος αποτελεί θέμα άξιο για ανάλυση. Π.χ. συχνά παρατηρείται ό εξής τρόπος παραγωγής λέξεων: αντί, ή ά στερητικό + επίθετο. Ο συνδυασμός αυτός θά μάς δώσει τήν κενή περιεχομένου «αντιφοιτητική συμπεριφορά» πού θά χρησιμοποιήσει ή ΚΝΕ για νά χαρακτηρίσει και τήν Κυβέρνηση αλλά και τούς φοιτητές πού τήν αντιπολιτεύονται. Τό ίδιο ισχύει στις περιπτώσεις λέξεων όπως επιστημονικός → αντιεπιστημονική νοοτροπία, εκπαιδευτικός → αντιεκπαιδευτική νοοτροπία κλπ. Τί σημαίνουν όμως άκριβώς αυτές οι εκφράσεις;)

Τά παραπάνω ισχύουν όχι μόνο όταν αναλύεται ό «μονοπωλιακός εκσυγχρονισμός» (έκφραση της ΠΑΣΠ) αλλά για όλη τήν καθημερινότητα του φοιτητικού κινήματος. Απόψεις όπως φασιστικοποίηση του Πανεπιστημίου (άλιευμένη από τό σχήμα «ή καλπάζουσα κρίση του καπιταλισμού φασιστικοποιεί όλο και περισσότερο τις δομές του»), φεουδαρχες καθηγητές, καθηγητές διεκπαιρωτές της κυβερνητικής πολιτικής, αποτελούν τά μόνιμα «θεωρητικά» μοτίβα του φοιτητικού πολιτικού λόγου.

Η αδυναμία του φοιτητικού κινήματος νά αναλύσει χωρίς άπλουστευτικά και γενικόλογα σχήματα τις ιδιομορφίες του χώρου του και τήν κυβερνητική στρατηγική τό υποχρεώνει στην σημερινή αναρθρηλαλία του εύκολου αντικυβερνητισμού.

Τά μέτρα για τις εξετάσεις ό 815

Μία πρώτη διαπίστωση είναι ότι τό εξεταστικό πρόβλημα δέν θεωρείται τμήμα του εκπαιδευτικού μηχανισμού αλλά τεχνικό ζητημάκι πού μέ κάποιους καλούς νόμους μπορεί νά λυθεί ξεχωριστά. Αυτό άφ' ενός μέν ύπονοεί τήν άποψη ότι τό επίπεδο της παιδείας μας θά καλυτερεύσει αν διευθετηθεί διαφορετικά τό εξεταστικό ζήτημα και άφ' έτέρου καλύπτει τήν ανάγκη νά υπάρξουν ουσιαστικές εξετάσεις στο πλαίσιο μίας συνολικής αναδιάρθωσης των σημερινών εκπαι-

δευτικών μηχανισμών. Γιατί όπως αντιμετωπίζονται από τους υπέρμαχους και τους πολέμιους του 815 οι εξετάσεις, αλλά και μόνο παλώνεται ένα εξεταστικό σύστημα που είναι συνδεδεμένο με την αποστήθιση, τις αποσπασματικές γνώσεις λίγο πριν τις εξετάσεις, τον κατατεμαχισμό του γνωστικού αντικειμένου, την αξιολόγηση της επίδοσης με βάση ανασφαλή κριτήρια, την πνευματική εντέλει αναπηρία των πανεπιστημιακών πραγμάτων.

Ο ισχυρισμός για εξομίωση με τα Ευρωπαϊκά Πανεπιστήμια μοιάζει σχήμα δξύμωρο αν σκεφτεί κανείς ότι όλη μας η προσπάθεια θα αρχίζει και θα εξαντλείται στο να περάσουμε τα έτη που πρακτικά σημαίνει: 2 χρόνια μετά το τέλος των σπουδών μας, δουλεύοντας σε κάποια δημόσια υπηρεσία όμως άσχετη με το αντικείμενο της μόρφωσής μας, θα αναπολούμε την Πανεπιστημιακή ζωή και μαζί μ' αυτήν τις γνώσεις που απαντήσαμε επιτροχάδην, υπακούοντας στα παραγγέλματα.

Τό πρόβλημα για τους φοιτητές δεν είναι να άρνηθούν αυτά ή εκείνα τα εξεταστικά μέτρα, αλλά να διεκδικήσουν ένα άλλο σύστημα εκπαίδευσης, μία άλλη οργάνωση σπουδών, μία άλλη σχέση με τη μόρφωση και μαζί μ' αυτά ένα άλλο εξεταστικό σύστημα όχι πια αυτοσκοπό αλλά αναπόσπαστο τμήμα της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Γιατί αν η Κυβέρνηση εξυπηρετείται (;) από το σημερινό καθεστώς της άμαθειας και της «πονηριάς» των εξετάσεων, για μās αποτελεί όλεθρο.

Τί λέει τό φοιτητικό κίνημα

Τό φοιτητικό κίνημα αγωνίζεται για να άποτρέψει την εφαρμογή της λεγόμενης έντατικοποίησης. Άποχές, ψηφίσματα, συγκεντρώσεις, καταλήψεις. Είναι ένας αγώνας που θρίσκει ανταπόκριση σ' όλους τους φοιτητές άκριβώς επειδή άφορά ένα καυτό πρόβλημα, τις εξετάσεις. Μέ τό νέο νόμο, όπως είναι γνωστό, καταργούνται ή γ' περίοδος, οι μεταφορές και όλα τά μέτρα που διευκολύνουν τους φοιτητές να περνούν τά μαθήματα και τά έτη.

Οί άγώνες αυτοί θεωρούνται εξαιρετικής σπουδαιότητας για την εξέλιξη του φοιτητικού κινήματος. Άς ρίξουμε μία ματιά στή σχετική έπιχειρηματολογία.

«Τά μέτρα της έντατικοποίησης προωθούν τή βίαιη έπιαναφορά των φοιτητών στά Πανεπιστήμια έξαναγκάζοντάς τους ταυτόχρονα να παραιτηθούν από τήν κριτική τους στάση άπέναντι στους εκπαιδευτικούς μηχανισμούς και τόν κοινωνικό ρόλο που τους άποτυπώνουν. Οί φοιτητές θά γυρίσουν αλλά θά γυρίσουν άφήνοντας έξω από τις αίθουσες διδασκαλίας κάθε άμφισόηση, κάθε έπιφύλαξη τους για τό περιεχόμενο σπουδών, τόν τρόπο διδασκαλίας...»³

Η θέση αυτή είναι άποψη της Β' Πανελλαδικής αλλά όχι μόνο αυτής. Όλες οι φοιτητικές παρατάξεις (έκτός Πανοσοδαστικής) έχουν λίγο πολύ τό ίδιο σκεπτικό: Συνδέουν δηλαδή τήν κατάργηση των εξεταστικών διευκολύνσεων με τήν «ένσωμάτωση» των φοιτητών, τήν άκριτη ύποταγή τους στήν παρεχόμενη σκέψη κλπ. Προτάσεις όπως «ή έντατικοποίηση προωθεί τήν ένσωμάτωση των φοιτητών στήν τεχνοκρατική λογική, στό άκριτο διάβασμα, στήν ύποταγή» κυριαρχούν σήμερα στά Πανεπιστήμια και διανθίζονται με αναλύσεις όπως «ή Κυβέρνηση δάζει με τά εξεταστικά μέτρα ταξικούς φραγμούς στή μόρφωση, άποκλείει τήν εργασία και τήν άγροτιά». ⁴ «Η «ένα από τά έπιχειρήματα ύπέρ των προόδων είναι ότι με αυτές άφομοιώνουμε καλύτερα τήν προσφερόμενη ύλη, δηλαδή ένσωματωνόμαστε καλύτερα, και σέ λίγο, χωρίς να τό καταλάβουμε, θά άρχίσουν να μās άρέσουν αυτά που διαδάζουμε» Η «στό Πολυτεχνείο πέρασε ό 815, και τί γίνεται εκεί; Κανείς δέ σηκώνει κεφάλι. Όλοι διαδάζουν - διαδάζουν - διαδάζουν. Έμεις δέ θέλουμε να διαδάζουμε έτσι, θέλουμε να κρίνουμε κριτικά αυτά που μαθαίνουμε». ⁵

Τά παραπάνω αν σέ κάποιους μοιάζουν πνευματικά και γλωσσικά τερατοουργήματα, ώστόσο δεν παύουν να άποτελούν τήν καθημερινή γλώσσα του φοιτητικού κινήματος· αν για άλλους άποτελούν άφέλειες, για τήν πλειοψηφία του φοιτητικού κινήματος άποτελούν μαρξιστικές αναλύσεις· αν και κάποιους όμολογούν πνευματική

στεριότητα ενός χώρου, για κάποιους άλλους καταμαρτυρούν τήν πνευματική εϋεξία του. Θά πρόσθετα ότι μαρτυρούν επίσης και μερικά άλλα πράγματα που, ίσως, δέν θά φανούν αυτονόητα στους ύποστηρικτές των παραπάνω θέσεων:

1) Οί φοιτητές, σήμερα, δέν έχουν καθημερινή σχέση με τά Πανεπιστήμια (γι' αυτό ή Κυβέρνηση θέλει να τους έπιναφέρει σ' αυτά).

2) Άν οι φοιτητές δέν έχουν σχέση με τά Πανεπιστήμια όφείλεται στο ότι κρατούν κριτική στάση άπέναντι στους εκπαιδευτικούς μηχανισμούς καθώς και στο ότι άρνούνται τόν κοινωνικό ρόλο για τόν όποιο τους προορίζουν.

3) Η Κυβέρνηση έπιζητεί τήν βίαιη έπιαναφορά στά μαθήματα επειδή άκριβώς θέλει να άκυρώσει τήν κριτική στάση των φοιτητών.

4) Άν άρνούνται οι φοιτητές να διαδάζουν τά μαθήματα αυτό δείχνει τήν κριτική στάση τους.

5) Έτσι προφύλασσονται από τήν ένσωμάτωση.

6) Η τεχνοκρατική λογική άπαιτεί (ή ταυτίζεται;) τό πολύ διάβασμα που, σάν πολύ, δέν μπορεί να είναι κριτικό διάβασμα· θά είναι διάβασμα ύποταγής, ένσωμάτωσης.

Ο φαύλος κύκλος όλοκληρώνεται.

Θά 'λεγε κανείς ότι τό φοιτητικό κίνημα, αισθανόμενο τήν ανάγκη να χρησιμοποιήσει ένα θεωρητικό μανδύα αλλά κακομεταχειριζόμενο κάθε θεωρία, άκόμη κι εκείνη που έπικαλείται, φτάνει στά παραπάνω νοητικά άλματα.

Η Κυβέρνηση κινεί τά νήματα και μεις χορεύουμε στο δικό της ρυθμό. Μας άφαιρεί τήν γ' περίοδο και μεις έπιδοθήκαμε σ' έναν άγώνα δρόμου για να τήν κατοχυρώσουμε. Άρνηθήκαμε να άμφισθητήσουμε τήν ίδια τήν οργάνωση της παιδείας μας άποδειχνοντας ότι αυτό που μās ένδιαφέρει δέν είναι ή μόρφωση, άκόμα κι όταν τήν προσθέτουμε στά αίτήματά μας, αλλά τό να περνάμε τά έτη.

Τό τελευταίο αυτό στοιχείο προσδιορίζει σήμερα τή στάση της πλειοψηφίας των φοιτητών (πολύ περισσότερο των πολιτικοποιημένων, που περιφρονούν τήν «άστική» γνώση) και κερδίζει διαστάσεις τεράστιες στις σχολές που οι παρουσίες είναι προαιρετικές.

Ἐκεῖ συνήθως τό πτυχίο δέν ἀντιπροσωπεύει τίποτα ἄλλο ἀπό 4 ἢ 5 χρόνια φοιτητικῆς ζωῆς. Μιλᾶμε γιά μόρφωση καί μάλιστα ὑπερτονίζουμε τούς τάξικούς φραγμούς πού τήν περιορίζουν στους λίγους ἀλλά διεκδικούμε τήν ἐγκατάλειψή της στό σημερινά ἀπαράδεκτα πλαίσια, ὄχι ἐπειδή φοβόμαστε τήν ἐνσωμάτωση (ποιός θά κρίνει ὅτι δέν ἐνσωματωθήκαμε ἤδη) ἀλλά γιατί ἔχουμε βολεντεῖ στή σημερινή κατάσταση. Διεκδικούμε τίς διευκολύνσεις μας, ἄλλωστε ἄρρηκτα δεμένες μέ ἕνα καθεστώς παλαιοντολογίας τῆς ἐπιστήμης πού ἀποτυπώθηκε καί σέ μᾶς τούς ἴδιους. Αὐτό δείχνει ἡ ἀδιαφορία μας γιά τό ἴδιο τό ἀντικείμενο σπουδῶν πού ἔχουμε διαλέξει ἀφήνοντας τήν Κυβέρνηση νά χειριστεῖ ἐν λευκῶ τό τεράστιο σημάσιος γιά μᾶς, καί γιά ὄλο τό λαό, ζήτημα τῆς πανεπιστημιακῆς ἐκπαίδευσης. Ἐμεῖς οἱ ἴδιοι σήμερα μέ τόν ἡμιμαθῆ - ὑπερπολιτικό λόγο μας εἴμαστε καθρέφτες τῆς κρίσης τῶν Ἑλληνικῶν Πανεπιστημίων, τῆς μικρῆς τους σχέσης μέ τίς ἐπιστήμες, τῆς δημοσιοϋπαλληλικῆς τους ἀντίληψης γιά τήν ἐπιστήμη. Καί ἐπικροτοῦμε.

Ἡ ἀλλαγὴ πρέπει νά ξεκινήσει ἀπό μᾶς. *Γιά νά ἀλλάξουν τά Πανεπιστήμια πρέπει νά ἀλλάξουμε ἐμεῖς οἱ ἴδιοι.*

Καί βέβαια ἡ κατάσταση δέν καλύτερεῖ ὅταν π.χ. τήν ἀναγκαιότητα γιά δημοκρατικές θεσμικές ἀλλαγές, μεταφράζοντάς τιν σέ στόχο, τήν ἐννοοῦμε κυρίως ὡς πάλι ἐναντίον τῆς ἐντατικοποίησης. Ὡστόσο οἱ πῶς πολλές παρατάξεις ἔχουν σήμερα υἱοθετήσει τή θέση γιά ἐπέμβαση στή μόρφωση. Ἦδη μετά τίς πρώτες ἀποτυχίες τῆς ἀποχουντοποίησης πολλοί στράφηκαν πρὸς τά κεί. Αὐτὴ ὁμως ἡ στροφὴ δέν ξέφυγε ποτέ ἀπό τά πλαίσια τῆς προγραμματικῆς διακήρυξης: προσθετικά, μαζί μέ ἄλλα αἰτήματα καί ποτέ σάν συνολικὴ στρατηγικὴ πάλης καί ἀλλαγῆς.

Μερικὲς πολιτικὲς δυνάμεις (Β' Πανελλαδική) χρησιμοποιοῦν τό ἐπιχείρημα τῆς «πολιτικοποίησης τῶν ἐξεταστικῶν διεκδικήσεων στό ἐπίπεδο τῶν δημοκρατικῶν μεταρρυθμίσεων». Ὅμως, πού καί πῶς ἔγινε αὐτό. Ξέρουν οἱ ἴδιοι ὅτι ὁ προηγούμενος συλλογισμός (νά πολιτικοποιούμε τή συνδικαλιστικὴ δράση τῶν μαζῶν) εἶναι κενός περιεχομένου. Ἡ πραγματικότητα

μᾶς λέει ὅτι ἡ πολιτικοποίηση ἀναβάλλεται γιά τό μέλλον ὅταν θά ἔχει ἀναπτυχθεῖ... μαζικό κίνημα.

Οἱ φοιτητικὲς ἐκλογές

Μιά ὁλόκληρη ὁδομάδα τά Πανεπιστήμια γέμισαν.

Ὅλοι εἶχαν ἐτοιμαστῆ νά παίξουν τό ρόλο τους. Οἱ παρατάξεις εἶχαν ἐτοιμάσει «πλάνα ἐπιρροῶν», τὴ σχετικὴ προπαγάνδα, προγράμματα γιά κάθε ξεχωριστὴ σχολή, εἰδικὲς κατηγορίες φοιτητῶν (ἐργαζόμενοι, γυναῖκες), προκηρῦξεις, σηματακία, ἐγγραφές, καί ἀφίσες, πολλές ἀφίσες, πού ὄλες ἐμοιάζαν μεταξύ τους. Ὅλοι προετοιμάστηκαν κατάλληλα γιά νά δελεάσουν τό ψηφοφόρο, τόν ἀδρανῆ, τόν ἀδιάφορο, τόν ἀνώνυμο. Ἐνα κανονικό ἐκλογικό πανηγύρι. Θά περίμενε κανεῖς, μέσα σ' αὐτό τό χώρο πού ἡ ἀριστερὰ ἔχει βάλει τὴ σφραγίδα της, μιὰν ἄλλη ἀντίληψη, μιὰ διαφορετικὴ διάταξη, κι ὄχι τὴν πρακτικὴ τοῦ ψηφοθήρα καί τοῦ ψηφοφόρου. Μόνο οἱ «αὐτόνομοι» «κατάγγειλαν» τό ἐκλογικό παζάρι καί ἀποχώρησαν. Ἡ ἄλλη πλευρὰ τοῦ ἴδιου φολκλόρ.

Ἐγινε καί μιὰ πορεία.

Ἡ ΕΦΕΕ θέλησε προφανῶς νά κάνει ἐφῆ λίγο πρὶν τὴν ὥρα τῆς τελικῆς μάχης, ἀλλὰ σίγουρα θά μετάνοιωσε γι' αὐτὴ τῆς τὴν ἀστοχὴ ἐνέργεια: ἡ συγκέντρωση, στήν ὁποία συμμετεῖχε καί τό ΕΔΠ, ἔδειξε κραυγαλέα τὴν κατάσταση τοῦ κινήματος. Μερικὲς ἑκατοντάδες φοιτητὲς μαζεύτηκαν κάτω ἀπ' τίς διαφορετικὲς παντιέρες τους, ἀνταγωνίστηκαν στὰ συνθήματα καί μετὰ τράβηξαν τούς διαφορετικούς δρόμους τους. Ἄλλοι γιά τό σπῆτι τους καί ἄλλοι πορεία στό Πολυτεχνεῖο. Οἱ ἀστυνομικοὶ μᾶς συμπαραστάθηκαν χαμογελώντας μέ καλοσύνη.

Ἐγιναν καί συνελύσεις, καί μάλιστα σχετικὰ μαζικὲς. Ὅμως δέν ἀρκεῖ πιά νά μιλάς γιά παραταξιοποίηση, γιά γραφειοκρατικὲς διαδικασίες. Ὅλα εἶναι «στημένα». Κάθε παράταξη διαβάζει τό πρόγραμμά της, κάποιοι χειροκροτοῦν, κάποιοι γιουχάρουν, κάποιοι ἀδιαφοροῦν, διαδικασία ἐπὶ τῆς διαδικασίας, ἀντιπαράθεση, πολεμικὴ, φωνές, βρῖσιμο, καμιά φορὰ ξύλο, συνδικαλιστὲς πού ἔμαθαν νά

ἀνεβοκατεβάζουν τὴ φωνή τους, ἀνεξάρτητοι, «αὐτόνομοι». Ἡ κλίμα ἀλλάζει κάπως ὅταν μιλά ἡ ΔΑΠ. Ὅμως ὄλοι ἀκοῦν γιά νά σφουρίξουν, νά γελάσουν. Ἡ ΔΑΠ εἶναι ὁ στόχος πού θά συγκεντρώσουν ὄλοι τὰ πυρὰ τους, πού θά ἐπιβεβαιώσει τὴ δημοκρατικότητά τους, πού θά ἀναπτέρωσει τό ἠθικό διότι κοινός καί ταξικός ὁ ἐχθρός. Τὰ ἐπιχειρήματα; «Εἶναι τραμποῦκοι» (Ἡ ΚΝΕ στήν ΑΣΟΕΕ - ἐνόψει τῆς ἀπαρχῆς τοῦ Β' συνέδριου της - ἔσχισε χωρὶς τὴν παραμικρὴ ἀφορμὴ, τὰ ταμπλά τῆς ΔΑΠ καί τῶν ἀνεξάρτητων ἀριστερῶν ὁμάδων).

Ἄραγε μήπως φταίει ἡ νεανικὴ ἀγωνιστικὴ ὁρμὴ τῶν ἀριστερῶν φοιτητῶν ἢ μήπως οἱ ἀπόψεις αὐτῆς τῆς ἀριστερῆς γιά τὴ δημοκρατία τελειώνουν ἐκεῖ πού ἀρχίζει ἡ δικὴ τους ἐξουσία;

Μερικὲς διευκρινίσεις

1) Μετὰ προηγούμενα δέν θέλω νά πῶ ὅτι δέν πρέπει νά ἀντιμετωπίσουμε τὴ Δεξιά στό Πανεπιστήμιο. Ὅμως ἡ ἀντιμετώπιση αὐτὴ πρέπει νά ἔναι πολιτικὴ καί ἰδεολογικὴ. Καμιά ἀποψη γιά τὴ δημοκρατία δέν εἶναι δημοκρατικὴ ὅταν ἡ πολιτικοἰδεολογικὴ ἀντιπαράθεση ἐννοεῖται ὡς γελοιοποίηση τῶν φυσικῶν ἐκφραστῶν - φορέων τῶν ἀντίπαλων ἀπόψεων, ἢ διοικητικὴ ἀπομόνωση.

2) Ἡ κριτικὴ μου γιά τὰ ἤθη τῶν ἀριστερῶν παρατάξεων δέν προεξοφλεῖ ἀρνηση ἢ κατάργηση τῆς Ἀριστερῆς. Δηλώνει ἀπλά τὴν διαφοροποίηση ἀπὸ μορφές πρακτικῆς, σάν τίς περιγραφόμενες, πού ἔχουν ταυτιστεῖ μέ τὴν ἀριστερὰ καί τείνουν νά βάλουν τὴν τελικὴ πινελιά στό χαμένο της πρόσωπο.

3) Ἡ μαρτυρία μου γιά τίς παρατάξεις δέν ὑποδηλώνει μιὰ θέση ἐναντία στήν ὑπαρξὴ παρατάξεων, θέση πού συχνὰ ἀκούγεται καί, ἀπὸ τὴ μεριά της, δείχνει ἐπίσης τὴ σημερινὴ κρίση. Ἄλλὰ θέλω νά ὑπογραμμίσω ὅτι ἡ σημερινὴ λειτουργία τῶν παρατάξεων (ἀποτέλεσμα τοῦ ἀποστεωμένου κομματικοῦ λόγου πού τίς συντηρεῖ) ἔχει ἀποτυπώσει στό φοιτητικὸ κίνημα ἕνα στενὰ παραταξιακὸ χαρακτῆρα μέ τέτοιο τρόπο καί τόσο σταθερὰ πού ὄλα φαίνονται ὀριστικά κλει-

στά, αμετάκλητα, όλα αποφασίζονται με κάποια χέρια - ψήφους, και οι πλατόφορες απαντούν σ' όλα τα προβλήματα ενώ όλα τα προβλήματα μένουν αναπάντητα.

Η μιζέρια αυτή έχει θεβαίως δημιουργήσει και αντίπαλες φωνές. Κάποιες ομάδες ανεξάρτητων, κάποιους γκρινιάρηδες, κάποιες προσπάθειες. Όμως προς τό παρόν οι φωνές αυτές δεν ξεχωρίζουν, όχι επειδή είναι άραιές και λίγες αλλά επειδή μέχρι τώρα δεν έκαναν κάτι ξεχωριστό. Γιά τήν ώρα είναι χαμένες μέσα στο πλήθος, που τά συνθήματά του δίνουν τό γενικό τόνο.

Λένε, καταγγέλουν, μιλούν γιά κρίση.

Όμως σήμερα δεν άρκει πιά νά μιλάμε γιά κρίση του φοιτητικού κινήματος. Πρέπει νά σταθούμε ίκανοί νά τήν ξεπεράσουμε ξεπερνώντας και τά ήθη που μάς κληροδότησε.

Οί θέσεις του φοιτητικού κινήματος

Όσο γιά τά άποτελέσματα των εκλογών, τίποτα τό καινούριο. Αυτό γιά τό όποιο μπορούμε νά είμαστε υπερήφανοι είναι ή νίκη των προοδευτικών δυνάμεων ενάντια στη δεξιά. Κατά τά άλλα, έπιτεύχθηκε ή «διευρυμένη» αναπαραγωγή του προηγούμενου συσχετισμού, αυτού που έχει συνδεθεί αμετάκλητα με τή σημερινή κρίση. Η διάταξη των δυνάμεων παρέμεινε ίδια, μέσα στις νέες ύποσχέσεις της. Κάτι πολύ χαρακτηριστικό άποτελεί ή άμέσως μετά τίς εκλογές εμφάνιση - δηλώσεις των φοιτητικών παρατάξεων.

Όλες οι προοδευτικές - άριστερές παρατάξεις 1) ύπογραμμίζουν τή νίκη ενάντια στη Δεξιά, 2) διακηρύχουν τή νίκη τους, τήν έπαλήθευση του στόχου τους: ή Πσκ και ή ΠΑΣΠ ότι έπιβεβαίωσαν τή σωστή και ένωτική αντίληψη τους· ή ΔΑ (ΚΚΕ έσωτ.) ότι άνασυγκρότησε τίς κομματικές δυνάμεις· ή ΠΠΣΠ ότι έπαληθεύτηκε ή κρίση του ρεφορμισμού· ή Β' Πανελλαδική ότι πέτυχε νά ύπάρξει και νά καταγραφεί σάν πολιτική δύναμη στο φοιτητικό χώρο. Όλοι, έντέλει, μείναμε εύχαριστημένοι, έχθροι και φίλοι, έτοιμοι νά παλέψουμε, ν' άγωνιστούμε... νά διαψευστούμε.

Μιά άποψη εύρέως διαδεδομένη

Στίς σχετικές με τήν κρίση τής παιδείας μας αναλύσεις των πολιτικών φορέων, βλέπει κανείς τήν έξής θέση: «Τήν εύθύνη γιά τήν κατάσταση αυτή φέρουν άκέραια τό ύπουργείο Παιδείας και ή Κυβέρνηση που διατηρούν στά ΑΕΙ ένα βαθιά αντιδημοκρατικό, άναχρονιστικό καθεστώς, που προωθούν άνελεύθερα, αντιεκπαιδευτικού, άυταρχικού χαρακτήρα μέτρα και επιδιώκουν λύσεις που έξυπηρετούν τά γενικότερα ταξικά συμφέροντα τής άρχουσας τάξης».⁸ θέση που τό βασικό της πυρήνα - φταίει ή Κυβέρνηση - θά τόν συναντήσουμε σείδλους τούς πολιτικούς φορείς ως και στίς δυνάμεις τής άνανεωτικής Άριστεράς.

Η θέση αυτή μπορεί νά διαβαστεί ως έξής: «Φταίει ή Κυβέρνηση... επειδή έξυπηρετεί τά συμφέροντα τής άρχουσας τάξης».

Επίσης λογικά έμπεριέχει και τά ακόλουθα:

- 1) Έμεις δεν φταίμε.
- 2) Γιά μιά μή άνελεύθερη, μή αντιδημοκρατική, μή άναχρονιστική παιδεία πρέπει νά αλλάξει ή κυβέρνηση.
- 3) Άρα ή δράση του φοιτητικού κινήματος πρέπει νά συνδράμει δοηθητικά τή συνολική δράση του κόμματος γιά τήν άνατροπή τής Κυβερνήσεως.
- 4) Τά προγράμματα άλλαγής στην παιδεία δεν είναι παρά ύλικό ζύμωσης και προπαγάνδας ύπέρ του κυρίαρχου στόχου. Όχι στόχοι καθεαντοί.

Στήν ίδια ανακοίνωση όμως διαβάζουμε: «Η μαζική πάλη φοιτητών - ΕΔΠ, καθηγητών - λαού άποτελεί έγγύηση γιά τήν άπόκρουση τής δεξιάς». Θέση που μπορούμε νά τή διαβάσουμε ως έξής: Η κυβέρνηση φταίει γιατί θέλει νά εκφράσει τά συμφέροντα τής άρχουσας τάξης (κι όχι των καταπιεζομένων)· στην περίπτωση που όμως ύπάρξει ένωμένη ή πάλη φοιτητών, λαού κλπ., τότε α) άν κάτι έπιτευχθεί θά είναι έπιτυχία του κινήματος β) άν δεν έπιτύχουμε τίποτα, θά φταίει ή Κυβέρνηση που δεν δέχτηκε. Έκείνο που πρέπει νά προφυλαχτεί είναι ή δικιά μας ένότητα, ή πίστη ότι δεν φταίμε έμεις αλλά ό έχθρος.

Άλίμονό μας άν άρχίσουμε νά έξηγούμε τήν ιστορία τής πάλης μας με βάση τίς έσωτερικές τής αντιφάσεις, με βάση και τίς δικές μας αντιφάσεις. Τότε θά πρέπει νά παραδεχτούμε ότι, τελικά, ή κρίση τής Παιδείας ύπάρχει και επειδή ή πρακτική μας δεν τήν αντιμετώπιζει. Αυτό όμως θά ήταν καταστροφικό, θά ήταν άρνηση τής ψεύτικης, χαρμόσυνης, εύδιόνης εικόνας που φτιάξαμε γιά τόν εαυτό μας. Καί τό σημερινό φοιτητικό κίνημα έπιμένει νά βλέπει τόν εαυτό του μέσα σ' αυτή τή χαρμόσυνη εικόνα. Μήπως, όμως, αυτή άκριβώς ή εικόνα δεν είναι και μιά πλευρά τής κρίσης τής Άριστεράς;

1. Άγωνιστής, άριθ. 85.
2. Ντοκουμέντα και ύλικά τής ΚΝΕ, σ. 12.
3. Βλ. Χρυσάνθου Λαζαρίδη, «Ιούλιος 78: Τό ελληνικό πανεπιστήμιο» περιοδ. Άγώνας, τεύχ. 2.
4. Όμιλία στελέχους τής «Πανοπουδαστικής» μέλους του Δ.Σ. τής ΑΣΟΕΕ
5. Βλ. Μαξιστές-Λενιστές κλπ.
6. Άξίζει νά σημειωθεί, ότι οποιαδήποτε προσπάθεια σημειώθηκε μέχρι τώρα γιά σπάσιμο των καθιερωμένων σχέσεων εκπαίδευσης από προοδευτικούς καθηγητές (που θέλησαν νά εισάγουν έρευνα και εργασίες, διαμορφώνοντας ένα νέο κριτήριο γιά τήν Πανεπιστημιακή δουλειά και όχι «νά περάσουμε τίς εξετάσεις») συνάντησαν τήν άδιαφορία των φοιτητών και ιδιαίτερα των πολιτικοποιημένων: οποιαδήποτε συμμετοχή σήμαινε άνάγκωση πλατόφρας, π.χ. Πάντειος.
7. Στήν άπολογιστική συνέλευση τής ΑΣΟΕΕ, ή Πσκ ίσχυρίστηκε ότι «δεν μπορούν νά μιλήσουν τόσο πολλοί γιατί δε θά τελειώσουμε. Ένας από κάθε παράταξη και τέλος πάντων οι δήθεν ανεξάρτητοι άς συντομεύουν». Η πρόταση αυτή πασπαλίστηκε βέβαια με άναφορές στίς δημοκρατικές διαδικασίες, στην πρόοδο του φοιτητικού κινήματος κλπ.
8. Άνακοίνωση του Π.Γ. τής ΚΕ του ΚΚΕ, «Γιά νά ξεπεραστεί ή κρίση στην Άνώτατη Έκπαίδευση».

και γραμματα ζωριζω • και γραμμα

παραγωγής (συναρμολόγηση, όπως μεταφράστηκε ο όρος articulation) της υπανάπτυξης και της εξαρτημένης ένταξης δίνουν στο συγγραφέα την ευχέρεια να εμβάλλει την αναλυτική επιχειρηματολογία του μέσα σ' ένα αυστηρό μεθοδολογικό πλαίσιο και να επεξεργαστεί ένα μεγάλο αριθμό προτάσεων οι οποίες, καιτοι όχι πάντα καινούριες, δέν έχουν ακόμη συζητηθεί επαρκώς ως αναπόσπαστα συστατικά μιάς κατανοητής και μέ συνοχή κατεύθυνσης σε μιά μακροπρόθεσμη διαδικασία ιστορικής ανέλιξης.

Έτσι, ή εργασία του Μουζέλη είναι ανεκτίμητη, πολύ περισσότερο μάλιστα πού αναγκάστηκε να αντιμετωπίσει πάμπολλες προκαταρκτικές δυσκολίες:

— Η αντικειμενική ανεπάρκεια των δημοσιευμένων ή προσιτών πηγών οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας θέτει σοβαρά και συχνά ανεπίλυτα προβλήματα. Τό υλικό δέν είναι μόνο σκόρπιο και ασυνεχές, αλλά και αναξιόπιστο και συχνά αντιφατικό.

Νεοελληνική κοινωνία: όψεις υπανάπτυξης του Νίκου Μουζέλη

Μετάφραση Τζένη Μαστοράκη

Έκδόσεις Έξάντας, Αθήνα 1978

Η συλλογή δοκιμίων του Νίκου Μουζέλη, *Νεοελληνική κοινωνία: όψεις υπανάπτυξης*, αποτελεί αναμφισβήτητα σημαντικότερη συμβολή στη γλίσχρα βιβλιογραφία για την κοινωνική και οικονομική ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας· καιτοι επιφανειακά μόνον όμοιογενής — τά όκτώ δοκίμια πού περιέχονται στον τόμο γράφτηκαν ανάμεσα σε μεγάλα χρονικά διαστήματα και καλύπτουν ευρύτατο φάσμα θεμάτων — έρχεται να καλύψει ένα σοβαρότατο κενό. Είναι, ίσως, ή πρώτη προσπάθεια να έρμηνευτεί ή όλική ανάπτυξη της σύγχρονης ελληνικής συνάρθρωσης του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού στό διεθνές καπιταλιστικό σύστημα.

Η εισαγωγή των έννοιών — κλειδιά της συνάρθρωσης των τρόπων

— Άλλο σοβαρό εμπόδιο είναι ή σπάνη σοβαρών αναλυτικών εργασιών πάνω σε κρίσιμα έρωτήματα. Μέχρι τουλάχιστον πολύ πρόσφατα, οι περισσότερες εργασίες για τη σύγχρονη ελληνική κοινωνία χαρακτηρίζονταν από ένα άκρото έμπειρικισμό ή μιά ακόμη πίο χανωντική έμμονή στη χρήση των «καθολικών» μαρξιστικών περιοδολογήσεων πού φτιάχτηκαν για την Ευρωπαϊκή Ιστορία. Μόνον μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο κατόρθωσε ή Ελλάδα να διασωθεί από τό «φεουδαρχικό» παρελθόν, ενώ μιά άπροσδιόριστη «ήμπεφουδαρχία» έλλοχεύει ακόμη άλπου στό βάθος. Η συσσώρευση κεφαλαίου, τό εργατικό κίνημα, οι κυρίαρχες μορφές κοινωνικής κινητικότητας, ή δομή και οι λειτουργίες του Έλ-

ληνικού Κράτους, ιδού μερικά μόνο από τά έρωτήματα πού για μās τά περιβάλλει ακόμη σχεδόν σκοτάδι.

— Τέλος, κάποιες αντικειμενικές ιδιαιτερότητες στην ανάπτυξη της σύγχρονης Ελλάδας δυσχεραίνουν ακόμη περισσότερο τις συνθετικές άποτιμήσεις. Άναφέρονται κυρίως στη διαφορούμενη ύπόσταση ενός Κεντρικού Κράτους πού κάλυπτε μικρό μόνο τμήμα — τό φτωχότερο και λιγότερο άναπτυγμένο της ελληνικής ένθότητας. Επιπλέον, ή συγκριτική έρευνα περιπλέκεται ακόμη περισσότερο από τό γεγονός ότι όρισμένες γεωγραφικές, οικονομικές και πολιτισμικές ιδιαιτερότητες ξεχωρίζουν, από τό 1830 και δώθε, την Ελλάδα από τον άμεσο βαλκανικό και μεσανατολικό περίγυρό της. Η πρόμη δημιουργία μιάς έμπορικής άστικής τάξης και ενός πρόωρα δυτικοποιημένου κράτους, ή άπασχόληση Έλλήνων στα ναυτιλιακά επαγγέλματα, ή μεγάλη και βαθύπλυτη διασπορά πού διατηρεί στενούς δεσμούς με τη βαλτωμένη πατρίδα, και ή πρόμη οικονομική και πολιτισμική ένσωμάτωση του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού στό δυτικό σύστημα, όλα αυτά συνιστούν ιδιότυπα χαρακτηριστικά πού αντιπαραθέτουν ποικιλοτρόπως την Ελλάδα στους έξισου έξαρτημένους και περιφερειακούς Σλάβους και Μουσουλμάνους γείτονές της.

Η συμβολή του Μουζέλη είναι έτσι ακόμη πίο σημαντική μιά και καταπιάστηκε με όλες αυτές τις προκαταρκτικές δυσκολίες. Έχει έπιμελώς περισυλλέξει ένα σημαντικό πραγματολογικό υλικό, έχει έντοπίσει και άποτιμήσει κριτικά τις κύριες συσκοτιστικές έπιδράσεις στη σύγχρονη ελληνική κοινωνική σκέψη και έχει καταφέρει να συγχαυνεύσει τις έπιμέρους πλευρές σ' ένα πειστικό και συνεπές γενικό έρμηνευτικό πλαίσιο. Κύριος ιδεολογικός του αντίπαλος είναι ή θετικιστική — έμπειρική σχολή πού στην Ελλάδα, όπως κι άλλου, πρυτανεύει με τη μορφή νεοεξελεγκτικών και προχωρητικών αντίληψεων για την υπανάπτυξη ως άπλή καθυστέρηση. Πράγματι, άπλουστεντικές εκφράσεις του τύπου «να φτάσουμε τη Δύση» — άπόψεις πού

τα μωριζω • και γραμματα μωριζω

άπαντούν τόσο σε μελέτες για τη σύγχρονη Ελλάδα όσο και σε πολιτικές ιδεολογίες που τις χρησιμοποιούν κατά κόρον - αντιμετώπιζονται με τρόπο αξιοσημείωτο και πειστικό. 'Απ' αυτή την άποψη, τα δύο θεωρητικά δοκίμια (κεφάλαια 2 και 3) είναι ουσιαστικά όσον αφορά την έσωτερική συνοχή της επιχειρηματολογίας: παρέχουν το γενικό έννοιολογικό σκελετό που διατρέχει όλο το βιβλίο καθώς και το συνδυετικό κρίκο που επιτρέπει στο συγγραφέα να διερευνήσει μία σειρά επιμέρους προβλήματα σε καινούριο φως. Και παρά το γεγονός ότι μερικά από τα ερωτήματα που θέτει, επειδή ακριβώς καινοτομούν, δυσχεραίνουν τη διατύπωση κατηγορηματικών απαντήσεων, ή συμβολή του Μουζέλη είναι αναντίρρητα ουσιαστική σε πάρα πολλά σημεία. Μία από τις μεγαλύτερες άρετές του βιβλίου είναι η οξυδέρκεια με την οποία προσεγγίζει τα προβλήματα καθώς και η ισορροπημένη και ευθύνοπτη διατύπωση των ερμηνειών του, ακόμη κι όταν τις εισηγείται ως επεξηγηματικές δοκιμές και μόνο.

Οι δεσμοί ανάμεσα στον κόσμο της πόλης και της υπαίθρου, ο ρόλος του στρατού, ή σημασία της διασποράς, ο πολιτισμικός επαρχιωτισμός και υπανάπτυξη, είναι λίγα μόνο από τα ζητήματα που ανακύπτουν μέσα στα πλαίσια μίας αυστηρής και διασαφηνισμένης περιοδολόγησης, και αντιμετώπιζονται μέσα στην ευρύτερη προβληματική της συνάρθρωσης των τρόπων παραγωγής. Έτσι, πολλές όψεις που ως τώρα παρακάμπτονταν έντελώς φτάνουν στο στάδιο της ώριμης διατύπωσης.

Δέν είναι δυνατό να επεισέλθω στα αναρίθμητα ζητήματα που προβάλλονται στο βιβλίο. Υπάρχουν, παραταύτα, μερικά σημεία πάνω στα οποία διαφωνώ με τον Μουζέλη: σημεία που παραπέμπουν κυρίως σε θεωρητικές τοποθετήσεις αλλά και με κάποιες επιπτώσεις στην αντιμετώπιση συγκεκριμένων ερωτημάτων.

Καταρχήν, δέν νομίζω πώς ή έννοια του «νεομαρξισμού» που χρησιμοποιεί ο Μουζέλης σε αντιπαράθεση με τό μαρξισμό τύπου 'Αλ-

τουσέρ είναι επαρκώς δουλεμένη. Ένώ επικρίνει, και δίκαια, μερικές απαράδεκτες συνέπειες των αντιλήψεων του δογματικού μαρξισμού, ο 'Αλτουσέρ, απ' την άλλη, δέν είναι ο μόνος που διαχωρίζει τη θέση του από τις επίσημες και μηχανιστικές μαρξιστικές ερμηνείες που δέσποζαν, μέχρι πρόσφατα τουλάχιστον, στην ιδεολογία των περισσότερων κομμουνιστικών κομμάτων. 'Αν τό πρόθεμα «νεο» επιλέγεται για να δηλώσει την πρόσφατη μαρξιστική φιλολογία για την υπανάπτυξη, μόνο σύγχυση μπορεί να προκαλέσει, στο βαθμό που ή συντριπτική πλειοψηφία των σοβαρών μελετητών που εμπνέονται από τό μαρξισμό ποτέ δέν απομακρύθηκαν από τις θεμελιώδεις έννοιες του Μάρξ. Έάν υπάρχει κάτι καινούριο σ' αυτήν την αναπτυξιακή φιλολογία, είναι μάλλον τό αντικείμενο και υπανάπτυκτοι κοινωνικοί σχηματισμοί) παρά ή μεθοδολογία. Αυτό όμως δέν έχει καμία σχέση με την ανάπτυξη της μαρξιστικής σκέψης καθαντής. Πράγματι, μόνο μετά τον Β' παγκόσμιο πόλεμο, και σάν επακόλουθο της κατάργησης της άποικιοκρατίας σε συνδυασμό με την ποσοτική άποτίμηση της ανάπτυξης, τό πρόβλημα της υπανάπτυξης πήρε διαστάσεις κεφαλαιώδους ζητήματος, τόσο για τούς μαρξιστές όσο και για τούς μή μαρξιστές στοχαστές.

Έτσι, ή διάκριση ανάμεσα σε νεομαρξισμό και μαρξισμό τύπου 'Αλτουσέρ στην ανάλυση του Μουζέλη δέν υπηρετεί τόσο την αναγνώριση μίας σαφούς «νεομαρξιστικής» σχολής σκέψης, όσο την άπόσταση που θέλει να πάρει από τον θεωρητικισμό του 'Αλτουσέρ. Δέν θά ήθελα στο σημείο αυτό να παρεμβληθώ, στην κατά του 'Αλτουσέρ επιχειρηματολογία, μιά και είναι, πιστεύω, άσχετη όσον αφορά τά συγκεκριμένα ζητήματα. Θά ήθελα ωστόσο να υπογραμμίσω μιά κάποια αντιθεωρητική τάση που υποδόσκει στην εργασία του Μουζέλη με σοβαρές ένιote επιπτώσεις στην άποτίμηση συγκεκριμένων προβλημάτων.

Ένα παράδειγμα μās παρέχει ο τρόπος που ο Μουζέλης άποτιμά την ανάλυση του Πουλαντζά για

τήν άνοδο και την πτώση του καθεστώτος των συνταγματάρχων. 'Ο Πουλαντζάς συγκεντρώνει την ανάλυσή του κυρίως στή σύγκρουση ανάμεσα στα διάφορα τμήματα της αστικής τάξης μετά τό 1960. Πολύ σωστά ο Μουζέλης άπορρίπτει την ανάλυση του Πουλαντζά, στο βαθμό που ανεπαρκής τεκμηρίωση παρατίθεται για να στηρίξει μιά κατά μέγα μέρος υποθετική πρόταση. Έντούτοις, ο Πουλαντζάς δέν κρίνεται στή βάση του «άλτουσερισμού» του, ο όποιος, σύμφωνα με τον Μουζέλη, «είναι έγγενώς άνίκανος να αντιμετώπισει την κοινωνική αλλαγή»· γιατί, αν μή τί άλλο, ο Πουλαντζάς προτείνει μιά έντελής «δυναμική» ερμηνεία και έπιμένει στο ρόλο των δραστηριοποιημένων (actor oriented) τάξεων και τμημάτων τάξεων ως κύριων φορέων του κοινωνικού μετασχηματισμού. 'Η κριτική του Μουζέλη, έπομένως, δέν είναι μεθοδολογική αλλά εμπειρική.

Αντίθετα, όταν ο ίδιος ο Μουζέλης επιχειρεί να άποτιμήσει τά γεγονότα αυτά, σφάλλει προς την αντίστροφη κατεύθυνση: αυτή τη φορά, οι άδυναμίες δέν είναι εμπειρικής αλλά μεθοδολογικής φύσεως. Σωστά ο Μουζέλης επικρίνει όσους «προσπαθούν να έξακριβώσουν την ύπαρξη άμεσων δεσμών ανάμεσα στο ρόλο του μεγάλου κεφαλαίου και την άνοδο και πτώση της δικτατορίας». 'Αμεσοι δεσμοί είναι όντως όχι μόνο δύσκολο να έξακριβωθούν αλλά έπιπλέον είναι συνήθως και έλάχιστα διαφανιστικοί για όποιον δέν ένστερνίζεται συνωμοτικές αντιλήψεις της ιστορίας. Αυτό όμως δέν σημαίνει πώς δέν υπάρχουν καθόλου δεσμοί: 'Ο Μουζέλης φυσικά άποδέχεται την ύπαρξή τους και συμφωνεί ότι «τό πραξικόπημα ήταν αστικό τό γενικό ταξικό χαρακτήρα του» (σ. 293). Διατείνεται όμως έπίσης ότι ή ελληνική αστική τάξη δέν ήταν δημιουργός του πραξικοπήματος (σ. 293).

Σ' αυτό ακριβώς τό σημείο παρεμβαίνει τό ζήτημα της θεωρίας· γιατί ή ίδια ή αντίληψη του «δημιουργού» του πραξικοπήματος είναι όλοφάνερα άσαφής. Μιά συλλογική όντότητα, θεωρητικής κατασκευής, όπως ή τάξη, δέν μπορεί φυσικά να είναι ο φυσικός άυτουρ-

και γραμματα μωριζω • και γραμμα

γός ενός προνουντσιαμένο. Ἄλλὰ στό μέτρο πού ἀποδεχόμαστε τό θεμελιακό ρόλο πού διαδραματίζει ἡ ταξική σύγκρουση, οἱ «ἀντικειμενικοί» δεσμοί καί συμφέροντα εἶναι πού ἀποτελοῦν τό ὑπέδαφος τῶν πολιτικῶν ἐξελίξεων. Αὐτό δέν σημαίνει πῶς τά ἐρωτήματα πού θέτει ὁ Μουζέλης δέν εἶναι ἔγκυρα: κάθε ἄλλο. Ἀλλά ἡ γενική ἀπροθυμία του νά ἀπομακρυνθεῖ ἀπό τά «ἀδύνατα» πραγματολογικά στοιχεῖα τόν ὀδηγεῖ σέ βαθμιαία ἐγκατάλειψη τῶν ἀρχῶν μέ τίς ὁποῖες ξεκίνησε. Σέ μιά κρίσιμη παράγραφο, ὅπου διατυπώνει τήν ὀλική του ἐρμηνεία τοῦ πραξικοπήματος, διολισθαίνει ἀνεπαίσθητα ἀπό τό ἕνα ἐρμηνευτικό ἐπίπεδο στό ἄλλο. Ἡ βασική ταξική ἀναμέτρηση, λέγει ἐν ὀλίγοις, λύεται διαμέσου τῆς πολιτικῆς ἐξισορρόπησης μιάς «τριαρχίας», ὑπό μορφή συμμαχίας ἀνάμεσα στό Παλάτι, τό Κοινοβούλιο καί τό Στρατό. Ὅταν ὁ τελευταῖος ἀπειληθεῖ, μιά μετατόπιση τῆς ἐξουσίας μέσα στό Κράτος ἀποκαθιστά τό ὑπό ἀπειλή σύστημα κατασταλτικῶν ἐλέγχων μέ τή μορφή τοῦ πραξικοπήματος τοῦ 1967. Σέ γενικές γραμμές, ἡ ἐρμηνεία αὐτή εὐσταθεῖ ἔναι ὅμως ἀνεπαρκής. Γιατί, ἂν ἀληθεύει ὅτι

«οἱ συσχετισμοί ἀνάμεσα [στῆς ἐξελίξεις στήν ταξική δομή] καί στά πολιτικοστρατιωτικά γεγονότα πού ὀδηγήσαν στήν κατάργηση τοῦ καταπιεστικοῦ κοινοβουλευτισμοῦ, εἶναι πολύ πιό σύνθετοι ἀπ' ὅτι ἀφήνουν νά ἐννοηθεῖ ἀπλοστευτικές προκατασκευασμένες φόρμουλες» (σ. 293)

ἀληθεύει ἐπίσης καί τό ὅτι ἂν δεχτοῦμε τήν ταξική ἀνάλυση ὡς τήν πιό κατάλληλη μέθοδο ἐρμηνείας τῶν κοινωνικῶν ἀλλαγῶν, αὐτές ἀκριβῶς οἱ περιπλοκές καί διόλου ἐμφανεῖς σχέσεις θά ἔπρεπε νά συνιστοῦν τό ἀντικείμενο τῆς ἐρευνας. Σ' αὐτό ἀκριβῶς τό σημείο ὁ Μουζέλης διατάζει: ἀφοῦ ἔχει παραδεχθεῖ ὅτι ὁ νεανικός χαρακτήρας τοῦ πραξικοπήματος ἦταν ἀστικός, ἀφήνει τό ζήτημα αἰωρούμενο. Ἐτσι, κατά μιά ἐννοια, ἔάν ἡ τοποθέτηση τοῦ Πουλαντζά δέν εὐσταθεῖ γιατί τῆς λείπει ἡ ἐπαρκῶς τεκμηριωμένη ἐπιχειρηματολογία, ἡ ἀνάλυση τοῦ Μουζέλη παραμένει ἀνεπαρκής παρά

τήν ἀφογή καί προσεγγμένη τεκμηρίωσή της. Ἐτσι, «τό περίπλοκο παιχνίδι φορέων ταξικῆς δράσης (class actors)» παραμένει κατά μέγα μέρος ἀδιερεύνητο.

Ἡ στάση αὐτή τοῦ Μουζέλη ἀπορρέει, σέ μεγάλο βαθμό, ἀπό τήν ἀντιθεωρητική του τοποθέτηση πού ἐνίοτε καταλήγει σέ ἐκλεκτικές προσεγγίσεις τῶν προβλημάτων. Ὁ ἰσχυρισμός του ὅτι ἡ ταξική ἀνάλυση θά πρέπει νά ἀποτελεῖ ὄχι τήν ἀποκλειστική ἀλλά τήν κύρια στρατηγική ἐρευνα εἶναι ἀπόλυτα παραδεκτός, ἂν μ' αὐτόν ἐννοοῦμε ὅτι προσεγγίσεις μέσης ἐμβέλειας, πού χρησιμοποιοῦν ἐμπειρικές ἢ φονξιοναλιστικές μεθοδολογίες, παρέχουν συχνά τίς ἀπαραίτητες βάσεις γιά τήν τεκμηρίωση τῶν ταξικῶν ἀγῶνων. Ἀλλά, ἀπό μαρξιστική ἀποψη, οἱ ὅποιες ἐναλλακτικές στρατηγικές ἐρευνας εἶναι συμπληρωματικές καί ποτέ ὑποκατάστατες. Ἐπιπλέον, αὐτό καθαυτό τό ἐννοιολογικό ἐργαλεῖο τῆς ἐμπειρικής μεθοδολογίας θά πρέπει νά ὑπόκειται σέ ἐξονυχιστική ἐξέταση καί νά μὴ μεταποιεῖται ἄκριτα σέ χρηστικά ἐξαρτήματα τῆς ταξικῆς ἀνάλυσης.

Ἡ διαφωνία μου ὀφείλεται στό γεγονός ὅτι ὁ Μουζέλης ἔχει τήν τάση νά ἐξαρτᾶται ὑπερβολικά ἀπό ἕνα ἐξ ὀρισμοῦ ἀνεπαρκῆς ὕλικό, πράγμα πού, κατά συνέπεια, τόν ἀπομακρύνει ἀπό τήν ἀρχική του προβληματική ὅποτεδήποτε ἡ σπάνη τῶν ἐξακριβώσιμων στοιχείων δέν ἐπιτρέπει τήν συγκρότηση μιάς συνεκτικῆς εἰκόνας. Ἀναμφισβήτητα ἡ τάση του αὐτή ἀπορρέει ἀπό μιά βασική πνευματική εἰλικρίνεια: σέ πολλές περιπτώσεις ὅμως ἔχει σάν ἐπακόλουθο τήν ἐγκατάλειψη τῆς ἀνάλυσης ἐκεῖ ὅπου περισσότερο χρειάζεται. Γιατί, σέ πολλά σημεία, ἡ ἀνεπάρκεια ἀποδεικτικῶν στοιχείων εἶναι δυνατό νά ἀποτελέσει ἀφετηρία ὄχι γιά νά παραμερίσουμε τό ἴδιο τό πρόβλημα ἀλλά γιά νά διατυπώσουμε ὑποθέσεις μεγάλης ἐμβέλειας, παρά τήν ἀδυναμία τῶν πραγματολογικῶν στοιχείων νά ὑποδείξουν περαιτέρω πεδία ἐρευνας, ἔστω κι ἂν πρόκειται νά χρησιμοποιηθοῦν ὡς ἐρευνητικό ἐργαλεῖο καί μόνο.

Ἄλλο παράδειγμα τῶν περιορισμῶν πού ὁ Μουζέλης ἐπιβάλλει στόν ἑαυτό του εἶναι ὁ τρόπος πού χρησιμοποιεῖ τόν ὄρο πατρωνεία. Γιά μιά ἀκόμη φορά, ἡ ἀνάλυσή του γιά τήν ἐγκαθίδρυση καί τήν ἀναπαραγωγή τῶν κυκλωμάτων πατρωνείας στήν Ἑλλάδα εἶναι εὐσύννοπη καί ἐντελῶς πειστική. Ἐντούτοις, ἡ διάκριση ἀνάμεσα σέ πολιτική πατρωνείας καί ταξική πολιτική (καί συνακόλουθα ἡ μετατόπιση ἀπό τή μιά στήν ἄλλη) τείνει νά ἀποσπάσει τήν πρώτη ἀπ' ὅποιονδήποτε ταξικό καθορισμό. Ὅμως, ἡ «πατρωνεία» δέν ἀναπτύσσεται βέβαια σέ κοινωνικό κενό: ἀκόμη κι ἂν ἀληθεύει ὅτι, σέ γενικές γραμμές, ἡ πολιτική πάλη στούς προκαπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς ἀποτελεῖ ἐμμεση μόνον ἀντανάκλαση τῆς ταξικῆς πάλης – σέ ἀντίθεση μέ τήν «ταξική» πολιτική – , τό ζήτημα τῆς ταξικῆς ὑποδομῆς παραμένει ἀνοιχτό. Ἄλλο πράγμα εἶναι νά ἀπορρίπτεται κανεῖς τοῦς προκατασκευασμένους ταξικούς προσδιορισμούς κι ἄλλο νά παραβλέπεται ἐντελῶς τίς, ὅσοδήποτε ἐμμεσες, διασυνδέσεις πού ὑφίστανται ἀνάμεσα στήν ταξική δομή καί τήν πολιτική ὀργάνωση. Ὁ Μουζέλης, καίτοι ἔχει πλήρη ἐπίγνωση τοῦ ζητήματος, στήν πραγματικότητα ῥέπει πρὸς τή δεύτερη κατεύθυνση: καταπιάνεται νά ἀπορρίψει τόσο τήν «οἰκονομιστική» ἐκδοχή τοῦ μαρξισμοῦ, ἢ ὅποια θεωρεῖ τίς μορφές πολιτικῆς πρακτικῆς ὡς ἄμεσες ἀντανάκλασεις τῶν ταξικῶν θέσεων, ὅσο καί τίς ἀνιστορικές ἀπλοστεύσεις τοῦ ἐμπειρισμοῦ. Στό βαθμό ὅμως πού αὐτό τό ἐμμεσο ταξικό περιεχόμενο τῆς πατρωνείας ἀπλῶς ὀνομάζεται χωρίς πουθενά νά ἀναλύεται, ἡ φονξιοναλιστική αὐτάρκεια τῆς «πατρωνείας» ὡς ὀλοκληρωμένης καί αὐταπόδεικτης πολιτικῆς μορφῆς ἀναρριπίζεται. Πράγματι, ὁ Μουζέλης μοιάζει νά προσπαθεῖ νά χαράξει μιά «μέση ὁδὸ», ἀποφεύγοντας ὅλες τίς «ἀκραίες» ἀντιλήψεις. Ἀλλά ἡ διαφορά μαρξισμοῦ καί ἐμπειρισμοῦ δέν εἶναι διαφορά βαθμοῦ: οἱ δύο μέθοδοι εἶναι θεωρητικά καί ἐννοιολογικά ἀσυμβίβαστες. Ἀπό μαρξιστική σκοπιά, δέν νοεῖται αὐτοφύης μορφή πατρωνείας ἰδιαίτερη καί ἀπομονωμένη

τα γυαρίδια • και γραμμάρα γυαρίδια

από την ταξική πολιτική. Η πολιτική αντιστοιχεί πάντοτε προς την ταξική ύποδομή, καίτοι οι άναμεταξύ τους σχέσεις είναι πάντοτε έμμεσες και συγκεκριμένες. Ακόμη και στις σημερινές με ύψηλό βαθμό όργανωσης μαζικές κοινωνίες, ή πολιτική δράση δέν άποτελεί άμεση και αυτόνόηη άντανάκλαση μιås δεδομένης μορφής ταξικής πάλης. Έάν έπομένως όρίσουμε την πατρωνεία ως μορφή πολιτικής όργάνωσης πού άναπτύσσεται στόν κάθεται και όχι τόν όριζόντιο άξονα, τότε ή άνάλυση τών συγκεκριμένων μορφών ρήξης δέν άρκει. Τό κύριο έρώτημα θά πρέπει νά τεθεί ως προς τούς ιδιαίτερους παράγοντες πού όριοθετούν τίς μορφές πατρωνείας και πού μπορούν νά άναζητηθούν μόνο στην άνέλιξη τών ταξικών σχέσεων. Έτσι, ή πατρωνεία στην Έλλάδα διαμορφώνεται κατά τρόπο θεμελιακά διαφορετικό άπ' ό,τι στην Λατινική Άμερική, λόγω χάρη, ή τή Νότιο Ίσπανία.

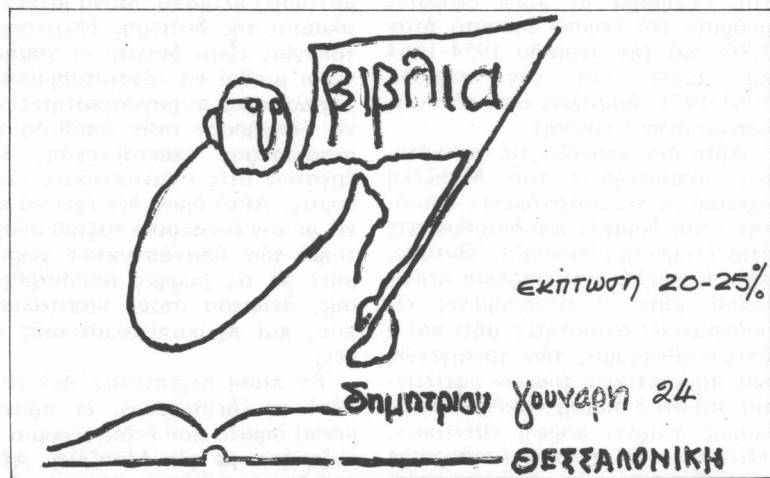
Οί διαφορές αυτές είναι κατανοητές μόνο άν έρμηνευτούν με όρους διαφορών στην ταξική δομή. Η ύπαρξη μεγάλης γαιοκτησίας, ή σχέση άνάμεσα στην κυβερνώσα τάξη και τό Κράτος, ό κοινωνικός ρόλος τού Κράτους στη διαδικασία κατανομής τού οικονομικού πλεονάσματος, είναι όλοι σημαντικοί παράγοντες πού καθορίζουν τίς συγκεκριμένες μορφές τής πατρωνείας.

Θά ήθελα νά τονίσω ένα άλλο σημείο πού μάς μεταφέρει κατευθείαν στό επίκεντρο τής προβληματικής τού Μουζέλη: τήν έννοια τής ύπανάπτυξης, σέ στενή συνάρτηση προς τήν άντι-εξελικτική άποψη τής δυσανάπτυξης ή όποία διαπερνά όλόκληρο τό βιβλίο. Η άφετηρία τού Μουζέλη δέν είναι άπλως σωστή: παρέχει και διορατικές παρατηρήσεις πού άποδεικνύουν τόν άπατηλό χαρακτήρα όσων συλλήψεων έπιχειρούν μία γραμμική και προχωρητική έρμηνεία τής ελληνικής ανάπτυξης. Η ιστορία τής σύγχρονης Έλλάδας πράγματι ταυτίζεται με τίς έπιπτώσεις πού έπισώρευσε στην ανάπτυξη τών έσωτερικών συναρθρώσεων και άποδιαρθρώσεων τού τρόπου παραγωγής ή ένσωμάτωση τής Έλλάδας στό διεθνές καπιταλιστικό σύστημα. Στη γενική προσ-

έγγισή του, ό Μουζέλης θέτει τό πρόβλημα με παραδειγματική σαφήνεια. Για μία ακόμη φορά, ώστόσο, έχει τήν τάση νά παλινδρομήσει σέ θέσεις πού μόλις προηγουμένως επέκρινε. Η άνάλυσή του για τίς «άποδιαρθρωτικές» έκφάνσεις τής έξαρτημένης ένταξης διατυπώνεται με όρους πόλωσης άνάμεσα σέ προκαπιταλιστικούς (άπλους έμπορευματοικούς) κλάδους με χαμηλή παραγωγικότητα και παραχημένη τεχνολογία και καπιταλιστικούς (βιομηχανικούς) κλάδους με ύψηλή παραγωγικότητα και προηγμένη τεχνολογία. Η διαδικασία άποδιαρθρωσης διερευνάται στη συνέχεια με όρους άρνητικών δεσμών και συναρθρώσεων άνάμεσα σέ δύο σαφώς προσδιορισμένους τομείς και στη βάση τής αποτελεσματικής συγκρότησης καπιταλιστικών «θυλάκων» μέσα σ' ένα κατά κύριο λόγο προκαπιταλιστικό κοινωνικό σχηματισμό. Καίτοι άφεικτικής ή άντιμετώπιση έτούτης δέν είναι άναληθής, μπορεί νά είναι παραπλανητική. Διότι ή πόλωση άνάμεσα σέ δύο μή ένταγμένους τομείς πού άναπτύσσονται άνταγωνιστικά, δέν άπέχει πολύ από τήν κλασική πόλωση μεταξύ «παραδοσιακού» και «σύγχρονου» ή όποία, με τή σειρά τής, εύκολα καταλήγει στην προβληματική τού «έκσυγχρονισμού» έπανασυνδέοντας όλα τά έξελικτικά και προχωρητικά παρακυκλώματα. Δέν είναι φυσικά αυτή ή θέση τού Μουζέλη, ό όποιος είναι πολύ επιφυλακτικός

άπέναντι σέ τέτοιου είδους έρμηνείες τής ανάπτυξης. Έντούτοις, ή υιοθέτηση τής προβληματικής τών «θυλάκων» δέν είναι δίχως έπακόλουθα. Όταν χρησιμοποιείται χωρίς διάκριση για νά δηλώσει όποιαδήποτε άρνητική διάρθρωση, ή άντιμετώπιση αυτή τείνει νά παραβλέψει τό γεγονός ότι ή διεύθυνση τού καπιταλισμού συχνά συνεπιφέρει τή διατήρηση προκαπιταλιστικών μορφών, συναρθρωμένων και ένταγμένων μέσα στις κυρίαρχες καπιταλιστικές μορφές. Έπιπλέον, ή γενική χρήση τής προβληματικής τών «θυλάκων» πιθανόν νά όδηγήσει σέ άπλούστευση και ίσοπέδωση τών φαινομένων τής έξάρτησης. Όπως έπισημαίνουν οι Cardoso και Faletto, ή ένταξη τών έξαρτημένων σχηματισμών στην διεθνή άγορά έμφανίζει τέτοια πληθώρα και ποικιλία συγκεκριμένων μορφών, πού όποιαδήποτε προσπάθεια νά άπομονώσουμε κάποιους προκαθορισμένους σιδηρούς νόμους τής ύπανάπτυξης είναι καταδικασμένη νά άποτύχει.

Έν πάση περιπτώσει, οι «θυλάκες» σαφώς δέν άποτελούν τήν κύρια τρέχουσα μορφή έξαρτημένης ένταξης. Μπορούμε νά μιλάμε για θύλακες, με τήν άυστηρή έννοια τού όρου, μόνον όταν οι έπενδύσεις κεφαλαίων προέρχονται σχεδόν άποκλειστικά από τό έξωτερικό, τά κέρδη έξάγονται, τά προϊόντα προορίζονται για ξένες άγορές, ενώ ή μοναδική άποτελεσματική συνάρθρωση προς τήν έσωτερική

και γραμματα πουριζω • και γραμμα

αγορά συνίσταται στην πληρωμή φόρων και μισθών και την εκμετάλλευση πρώτων ύλων.

Εάν η μορφή αυτή δεν σπανίζει σε χώρες με οικονομίες υπερεδικοποιημένες και υπό τον άμεσο έλεγχο του ξένου κεφαλαίου, είναι βέβαιο πως δεν ισχύει στην περίπτωση της Ελλάδας, όπου η βιομηχανική ανάπτυξη συμπορεύτηκε με την εξάπλωση της ντόπιας αγοράς, και διατήρησε πάντα στενούς και πολύπλοκους δεσμούς με την υπόλοιπη οικονομία. Δεν προτίθεται να διαφωνήσω με τον Μουζέλη πάνω σ' αυτό τό σημείο, όταν μάλλον ο ίδιος, στη συνοπτική και ακριβή περιγραφή του των κύριων γραμμών συσώρευσης κεφαλαίου στην Ελλάδα, έχει πλήρη επίγνωση του προβλήματος. Έντούτοις, νομίζω πως αυτή καθαυτή ή επιλογή του έννοιολογικού πλαισίου έχει κάποιες επιπτώσεις. Έτσι, τό ότι επιμένει να αναφέρεται σε θύλακες, που άδυνατούν να μεταφέρουν «τό δυναμισμό και την ύψηλή παραγωγικότητά τους» στους καθυστερημένους τομείς της οικονομίας, αναπόφευκτα τόν οδηγεί σε όρισμένα σφάλματα. Διότι και ή γεωργία και ή μικρή βιομηχανία (που έσφαλμένα θεωρεί πως λειτουργούν μέσα στην άπλη έμπορευματική παραγωγή) δεν μπορούν να θεωρηθούν λανθάνοντα κατάλοιπα μιας άλλης εποχής: και οι δύο αναπτύχθηκαν έντυπωσιακά τά τελευταία είκοσι χρόνια. Πράγματι, ή παραγωγικότητα της γεωργίας, στά μετά τά 1955 χρόνια, αυξήθηκε με πολύ ύψηλούς ρυθμούς (τό έτησιο ποσοστό ήταν 2,8% για την περίοδο 1954-1964 και 6,8% για την περίοδο 1961-1971, ασφαλώς από τά ύψηλότερα στην Εύρώπη).

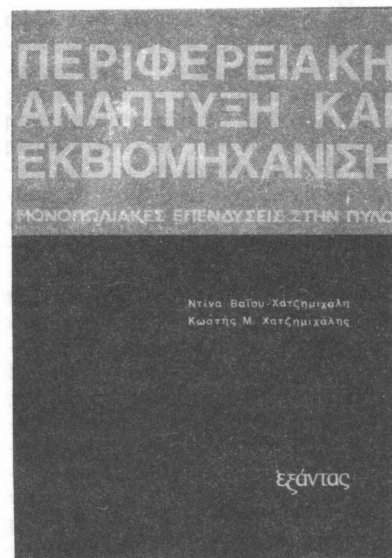
Αυτό δεν κλονίζει τίς γενικότερες τοποθετήσεις του Μουζέλη σχετικά με τίς αυξανόμενες ανισότητες και δομικές αποδιορθώσεις στην ελληνική οικονομία. Ωστόσο, μήτε ή ύψηλή συγκέντρωση κεφαλαίου, μήτε οι αυξανόμενες εισοδηματικές ανισότητες, μήτε και ό υπερπληθωρισμός των τριτογενών και παρασιτικών τομέων όφείλονται στό ότι ό βιομηχανικός καπιταλισμός παίρνει μορφή «θύλακα». Όλόκληρο τό σύστημα έσωτερικής συνάρθρωσης των παραγωγικών

κλάδων μεταμορφώνεται ταχύτατα. Οι «καθυστερημένοι» τομείς της οικονομίας στην πραγματικότητα διέρονται μιá διαδικασία ριζικού μετασχηματισμού, με την έννοια ότι όλόκληρο τό πλέγμα ταξικών σχέσεων έχει σημαντικά μετατοπιστεί. Έτσι, ακόμη κι αν ή «δυϊστική» προβληματική δεν ήταν από μόνη της, όπως πιστεύω προσωπικά, ανεπαρκής, ή ελληνική οικονομία δεν είναι με κανένα τρόπο δυϊστική.

Θά πρέπει επίσης να σημειώσουμε πως ή ίδια προβληματική οδηγεί τόν Μουζέλη στην υπόθεση ότι ή *ιδιαιτέρη αποδιόρθωση ανάμεσα σε καπιταλιστικούς και μη καπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής στους εξαρτημένους κοινωνικούς σχηματισμούς* παραπέμπει σ' έναν τύπο συσώρευσης κεφαλαίου του οποίου ό δυναμισμός βασίζεται σε κάποιον ταξικό συσχετισμό, όπου οι εργατικές τάξεις υφίστανται εκμετάλλευση *μεγαλύτερη* απ' ό,τι στή Δύση, πράγμα άφραυτο άμφισβητήσιμο. Ό μόνο τρόπος για να άποτιμήσουμε ποσοτικά την εκμετάλλευση είναι να υπολογίσουμε τά διαφορικά ποσοστά της υπεραξίας, πράξη που συνεπάγεται έναν άστηρο προσδιορισμό του κόστους παραγωγής. Η συζήτηση για τό θέμα αυτό κάθε άλλο παρά έχει κλείσει, και ή εκβάση της εξαρτάται από τό εάν τό κοινωνικά αναγκαίο κόστος της αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης θά υπολογιστεί σε έθνική (Μπετελέμ) ή σε παγκόσμια (Εμμανουήλ) κλίμακα. Μόνο μέσα στά πλαίσια της δεύτερης έπιχειρηματολογίας είναι δυνατό οι χαμηλότεροι μισθοί να «άντισταθμίσουν» μεγαλύτερες παραγωγικότητες και να οδηγήσουν στην υπόθεση της μεγαλύτερης εκμετάλλευσης των εργατών στίς υπανάπτυκτες οικονομίες. Αυτό όμως δεν έχει να κάνει με τόν έσωτερικό ταξικό συσχετισμό των υπανάπτυκτων χωρών, μήτε με τίς μορφές αποδιόρθωσης, ανάμεσα στους καπιταλιστικούς και προκαπιταλιστικούς τομείς.

Έν πάση περιπτώσει, δεν είναι αυτό τό (δευτερευόν, έν προκειμένω) σημείο που ένδιαφέρομαι να συζητήσω με τόν Μουζέλη. Αυτό που έχει μεγαλύτερη σημασία είναι

οί τελικές συνέπειες αυτής της ποσοτικής διάκρισης. Διότι, με τό να επιμένουμε στό θέμα της «μεγαλύτερης» εκμετάλλευσης και της «μεγαλύτερης» χειραγώγησης και του «μεγαλύτερου» ιδεολογικού άποπροσανατολισμού, κινδυνεύουμε να παλινοδοεύουμε σε γραμμικές και προχωρητικές θεωρήσεις της υπανάπτυξης. Τό ίδιο ισχύει όσον άφορά την προβληματική της «κακής κατανομής» των οικονομικών, πολιτικών και πολιτιστικών πόρων. Τό να υπογραμμίζουμε πως ή κατανομή είναι λιγότερο άποτελεσματική και ίκανοποιητική από τί σκοπία της πλειοψηφίας του λαού, εύσταθει μόνον ως γενικόλογη, περιγραφική έκτίμηση. Αυτή ή τελευταία προβληματική, που οδηγεί κατευθείαν σε έρωτήματα σχετικά με τό βαθμό κακής κατανομής των πόρων, για μιá ακόμη φορά μπορεί να είναι παραπλανητική. Ό ίδιος ό όρισμός του καπιταλισμού έξυπονοει μιá κακή κατανομή των πόρων, μή ίκανοποιητική για την πλειοψηφία, είτε πρόκειται για τίς μητροπόλεις είτε για τούς περιφερειακούς κοινωνικούς σχηματισμούς. Και τό έρώτημα της «άποτελεσματικότητας» στην κατανομή των πόρων μπορεί να τεθεί μόνο μέσα στην προβληματική ενός δεδομένου τύπου ανάπτυξης, δηλαδή

τα γυριζω • και γραμμαρα γυριζω

του καπιταλιστικού. Αυτό φυσικά δέν συνεπάγεται πώς ή κατανομή των πόρων είναι «έξισου» ή «ισοδύναμα» μή ικανοποιητική σέ όλες τις καπιταλιστικές χώρες. Θέλω άπλως νά ύπογραμμίσω ότι είναι άναγκαίο νά όρίσουμε άυστηρά τά κριτήρια κατανομής. Έάν δέν προσδιοριστεί, ή έννοια τής κατανομής θά ήταν πράγματι δυνατό νά οδηγήσει σιωπηρά στην άκριτη υιοθέτηση τής αντίληψης μιας «φυσικής» βελτισποίησης στην κατανομή των πόρων, διαμέσου ενός ούδέτερου, αντικειμενικού μηχανισμού, δηλαδή, τής ιδεώδους, άναπτυγμένης καπιταλιστικής άγοράς. Τέτοιες προθέσεις μέ κανέναν τρόπο δέν μπορούμε νά άποδώσουμε στον Μουζέλη. Όμως ή παρουσία παρόμοιων συλλήψεων μπορεί νά συσκοτίσει μία κατά τ' άλλα σαφή και όρθή έπιχειρηματολογία.

Νομίζω ότι ή προβληματική των θυλάκων είναι άκόμη πιό κατάφωρα άναρμόδια για τήν αντιμετώπιση των προβλημάτων παιδείας (κουλτούρα) και ιδεολογίας. Κατά τον Μουζέλη, και ή περιγραφή του στο σημείο αυτό είναι έν πολλοίς πρωτότυπη και όξυδερκής, τό πιό έντυπωσιακό χαρακτηριστικό των πολιτικών και πολιτιστικών μορφών πρακτικής στην Έλλάδα είναι ό φορμαλισμός πού δεσπόζει σ' όλες τές σφαίρες τής κουλτούρας. Βασικά όρθή, καιτοι ίσως άνεπαρκώς δουλεμένη, είναι και ή περιγραφή του διχασμού και του γλωσσικού ζητήματος ως αντικειμενικών μηχανισμών μετατόπισης πού παροχετεύουν τές μάζες από τά ούσιώδη ζητήματα. Όμως και πάλι ή αντίληψη του «θύλακα» έλλοχεύει στό βάθος και θολώνει κάπως τά πράγματα. Δέν ύπάρχει άμφιβολία ότι ή μαζική εισαγωγή δυτικών πολιτικών και πολιτιστικών θεσμών κατά τον πρώιμο 19ο αιώνα και τό άμφίβολο συννοθύλημα πού προέκυψε από τή συγχώνευσή τους μέ τήν ένδογενή κουλτούρα έχει έκτοτε σημαδέψει τήν Έλλάδα. Είναι όμως άμφίβολο κατά πόσο μπορούμε νά μιλάμε για άποδιάθρωση άνάμεσα στην κυρίαρχη κουλτούρα και τή ζωντανή παράδοση σάν νά έπρόκειτο για δύο ξεχωρες και ανεξάρτητες όντότητες. Διότι και ή «κυρίαρχη» όπως και ή

«λαϊκή» κουλτούρα είναι έξισου παραμορφωμένες σέ σχέση μέ τήν άρχική μορφή τους. Η άντιπαράθεση έλληνικότητας και ευρωπαϊσμού σημαδεύει τήν Έλλάδα έδώ και έναμιση αιώνα. Άλλά ό «ευρωπαϊσμός» στην Έλλάδα μπόρεσε νά άναπτυχθεί μόνο μέ άραιωμένη και παραμορφωμένη μορφή, και ή «έλληνικότητα», άπ' τήν άλλη, εκλογικεύτηκε κυρίως μέσα από έπείσακτους ιδεολογικούς φακούς. Έτσι, πιστεύω πώς είναι παραπλανητική ή μνεία κάποιας «άμιγους» αυτόχθονης λαϊκής κουλτούρας πού αντίκειται σέ μία καθαρά έπείσακτη «κυρίαρχη» κουλτούρα πού παραμένει έγκλωβισμένη σέ «θύλακα». Στο βαθμό πού οι δύο πόλοι είναι διακριτικοί, καθορίζονται και οι δύο από τήν «ανάπτυξη τής πολιτικής ύπανάπτυξης». Δέν είναι λοιπόν τόσο ή άποδιάθρωση μεταξύ δύο πολωμένων και άλληλοαναίρουμένων πολιτισμικών ύποσυστημάτων πού σημαδεύει τήν κουλτούρα τής σύγχρονης Έλλάδας, όσο οι έπιπτώσεις τής έξάρτησης σ' όλα τά ιδεολογικά ύποσυστήματα.

Σέ διαφορετικούς βαθμούς και μέ άπρόβλεπτους τρόπους, όλες οι μορφές πολιτιστικής και ιδεολογικής πρακτικής άποτελούν παραμόρφωση σέ σχέση μέ τήν άρχική, ιδεατή και γι' αυτό «άνεφάρμοστη» μορφή τους. Άπ' αυτή τήν άποψη, πιστεύω πώς είναι πολύ πιό ένδιαφέρον νά στοιχειοθετήσουμε τήν άνάλυση μέ όρους ταξικού περιεχομένου – έξ όρισμού έμμεσο, πολύπλοκο και παραταυτά θεμελιακό – τής πολιτισμικής πόλωσης. Στο βαθμό πού και τά δύο συστήματα δέν μπορεί νά είναι παρά παραμορφωτικές προσεγγίσεις μιας έξαρτημένης και ύπό άναστολή έθνικής πραγματικότητας, ή έσωτερική διάθρωση (και άποδιάθρωση) τους μπορεί νά έρμηνευτεί όρθά μόνο εάν τές έξετάσουμε από τήν άποψη τής συμβολής τους στην οίκοδόμηση των άέναα μετατοπιζόμενων κοινωνικών ίσορροπιών. Όπως τονίζει κι ό ίδιος ό Μουζέλης, οι έπείσακτοι πολιτικοί και ιδεολογικοί θεσμοί μήτε καταστρέφουν μήτε έντάσσουν θετικά τές προκαπιταλιστικές μορφές τής ύπερδομής. Αυτό όμως δέν σημαίνει πώς ό «καπιταλιστικός ίμπεριαλι-

σμός» έγκλωβίζεται σέ «θύλακα»: ή ίδια ή διαδικασία τής έξαρτημένης ένταξης ύπονομεύει και άφυδατώνει τά ένδογενή πολιτισμικά χαρακτηριστικά.

Όσον άφορα τό βιβλίο ως σύνολο, τά σημεία πού έθιξα μέ κανένα τρόπο δέν συνιστούν διαφωνία μέ τήν άνάλυση του Μουζέλη. Έάν συζήτησα μερικές από τις θεωρητικές προϋποθέσεις τής έπιχειρηματολογίας, τό έκαμα γιατί, αντίθετα, είμαι άπόλυτα πεισμένος για τήν καιρία σημασία και τήν όρθότητα του γενικού διαγράμματος πού προτείνει τό βιβλίο. Διατυπώνοντας μέ ένάργεια τά γενικά και κύρια ζητήματα πού θέτει, έδώ και έναμιση αιώνα, ή άνάπτυξη τής σύγχρονης Έλλάδας, ό Μουζέλης συμβάλλει τά μέγιστα σέ μία συζήτηση πού ως τώρα παρέμενε κατά μέγα μέρος στάσιμη. Γιατί πράγματι, μόνο στή βάση συνεκτικών και προσεχτικά έπιχειρηματολογημένων γενικών εκτιμήσεων – κι έδώ ή έργασία του Μουζέλη άποτελεί πρωτοπόρο παράδειγμα –, θά κατορθώσουν οι Έλληνες νά θέσουν τό πιό φλέγον πραγματικό πολιτικό πρόβλημα: όπως αναφέρεται στό τέλος του βιβλίου, ή άνάπτυξη τής χώρας μας δέν είναι θέμα μίμησης ή «φτασίματος» τής Δύσης. Αντίθετα είναι θέμα ξεπεράσματος, ύπέρβασης των άντινομιών και του περιφερειακού και του μητροπολιτικού καπιταλισμού άνακαλύπτοντας και άκολουθώντας νέους δρόμους άνάπτυξης, νέα στρατηγική.

Κωνσταντίνος Τσουκαλάς

Ν Ω Ε
Ε. Νικολός
Μπουμπουλίας 48
Πειραιάς

"Ένα καινούριο βιβλιοπωλείο
ένήμερο – μοντέρνο

Κ. Βάρναλης – Κ. Καρυωτάκης

του Βάσου Βαρίκα

Β' έκδοση, εισαγωγή – επιμέλεια Α. Ζήρα,

έκδ. «Πλέθρον», 1979

Με τό γενικό τίτλο «Θεωρία λογοτεχνίας και κριτικής» και μέ επιμελητή τής σειράς τόν Άλέξη Ζήρα, κυκλοφόρησαν πρόσφατα τά έξής βιβλία από τίς νέες εκδόσεις «Πλέθρον»: 1) Βάσου Βαρίκα, *Κ. Βάρναλης, Κ. Καρυωτάκης*, 6' έκδ., 2) Άλ. Ζήρα, *Θεωρία μορφών και 3) Μ. Nadeau, Ιστορία του σουρρεαλισμού*. Τό εκδοτικό αποτέλεσμα του «Πλέθρον» θαυμάσιο – τό σημειώνουμε μέ έμφαση μιά και συνήθως γκρινιάζουμε για τό αντίθετο στην ελληνική εκδοτική αγορά. Βέβαια, όσοι συναισθάνονται τί σημαίνει σήμερα «Θεωρία λογοτεχνίας», θά καταλάβουν ήδη από τούς τίτλους ότι ύπάρχει μιά διάσταση μεταξύ «σημαινόντος και σημαινόμενου» – χρησιμοποιώ τίς λέξεις αυτές μέ τό νόημα ακριβώς που κατά κόρον τούς αποδίδει μιά τάση κριτικών που εμφανίστηκαν κάπου μέσα στη δικτατορία, χρησιμοποιώντας αυτήν τήν όρολογία. Τό ίδιο θά μπορούσε να σκεφτεί κανείς και για τόν τίτλο του βιβλίου του Α. Ζήρα, διότι τό «Θεωρία μορφών» παραπέμπει επίσης σε μιά συγκεκριμένη προβληματική στη θεωρία, κάτι σχετικά μέ τό φορμαλισμό. Άλλά, στη δεύτερη περίπτωση δεν μπορεί να του καταλογίσει κανείς «λάθος» – στό βιβλίο του κανείς βάζει όποιονδήποτε τίτλο θέλει και μπορεί επιπλέον να επικαλεστεί τό διφορούμενο και τή δισημία τών λέξεων.

Παραβλέποντας κανείς τόν παραπλανητικό τίτλο τής σειράς, θά μπορούσε να αναζητήσει κάποιο έσωτερικό δεσμό ανάμεσα στα παραπάνω βιβλία: και τά τρία έχουν κάποια σχέση μέ λογοτεχνικά πράγματα του μεσοπολέμου. Οί συγγραφείς που μελετά ό Ζήρας στό δικό του βιβλίο (Ζίντ, Κάφκα,

Χεμινγκουαίη, Μαυλώ, Καμύ, Σάρτρ) δεν είναι φυσικά αυτό που λέμε οί συγγραφείς του μεσοπολέμου. Όπως και ή δική μας «Γενιά του '30» – αναλογικά (έπεξηγηματικά) τό λέω, καθόλου συγκριτικά – δεν μπορεί να θεωρηθεί ως ή Λογοτεχνία του Μεσοπολέμου, χωρίς όμως να ξεχνούμε ότι όλοι αυτοί έγιναν συγγραφείς πριν από τήν καθοριστική τομή του Β' παγκόσμιου. Η *Ιστορία του σουρρεαλισμού* του Μ. Nadeau είναι ή αριότιστη, ή κλασική πλέον μελέτη αυτού του κατεξοχήν προπολεμικού πνευματικού φαινομένου και ελπίζουμε τό περιοδικό ν' ασχοληθεί σύντομα μέ τήν παρουσίαση αυτού του βιβλίου.*

Θά άρκεστώ να μιλήσω για τήν επανέκδοση τών δύο μελετημάτων του Βάσου Βαρίκα.

Πρόκειται για δύο αυτοτελείς μελέτες του Βάσου Βαρίκα για τόν ποιητή Κ. Βάρναλη (Γκοδόστης, 1936) και τόν Κ. Καρυωτάκη (Γκοδόστης, 1938). Όπως αναγγέλλει στην εισαγωγή ό επιμελητής τής έκδοσης Α. Ζήρας, θ' ακολουθήσει σύντομα και τό τρίτο, χαρακτηριστικό αυτής τής περιόδου του, μελέτημα του Βαρίκα *Η μεταπολεμική μας λογοτεχνία* (Γκοδόστης, 1939). Η εισαγωγή τιτλοφορείται επίσης υπεραισιόδοξα, όπως μεγαλόσχημα βαφτίστηκε και όλόκληρη ή σειρά: «Ο Βάσος Βαρίκας και ή λογοτεχνική κριτική του μεσοπολέμου». Πρόκειται όμως για ένα κείμενο που παραπαίει αναποφάσιστα μεταξύ δύο προσεγγίσεων. Από τή μιά, θέλοντας ν' ανταποκριθεί στό αίτημα που ύπόσχεται να ικανοποιήσει μέ τόν τίτλο του, επιδιώκει να δώσει όρισμένα ιστορικά στοιχεία, λίγα, πολύ λίγα όμως, – τά ήδη πα-

σίγνωστα – που δεν φωτίζουν από καμιά πλευρά τήν πολυτάραχη αυτή εποχή.

Άπό τήν άλλη όμως – τά παραπάνω θά τά σχολιάσουμε άμέσως διεξοδικότερα – ό Α. Ζήρας μεταπηδάει σε κάποιες αξιολογήσεις, έξίσου άσαφείς, όπως χαρακτηριστικά κλείνει τήν εισαγωγή του μέ τή σκέψη ότι τά κείμενα αυτά του Βαρίκα «έξακολουθούν (μολονότι πέρασαν τόσα χρόνια και μολονότι είναι έργα νεανικά) να είναι βασικά δοηθήματα για τόν αναγνώστη τής ποιήσης του Βάρναλη και του Καρυωτάκη». Η αντίρρηση μου δεν σχετίζεται μέ τήν υπεράσπιση του μύθου τής αντικειμενικότητας του ιστορικού, κάθε άλλο: φράσεις όπως οί παραπάνω, όταν κανείς δεν μπαίνει ουσιαστικά σ' αυτά που απαιτεί τό αντικείμενό του, αυτόν ακριβώς τό μύθο ενισχύουν.

Για να τελειώνουμε έξαρχής μέ τήν αντίρρηση μας στη γενική τοποθέτηση του Ζήρα: Σήμερα, ή μόνη κατά τή γνώμη μου γόνιμη ανάγνωση αυτών τών κριτικών κειμένων του Βαρίκα θά μπορούσε να είναι ή «ιστορική»: ιστορική προσέγγιση ιστορικών ντοκουμέντων τής ιστορίας τών ιδεών (κι όχι τής λογοτεχνίας) στό μεσοπόλεμο. Χοντρικά, εμμένοντα στην ιστορία, θά διακινδύνευα τήν άσμενη άποψη ότι ελάχιστα τά μελετήματα αυτά του Βαρίκα έχουν να προσφέρουν στό σημερινό αναγνώστη του Βάρναλη και του Καρυωτάκη. Είναι αυτόνοητο ότι πολλά έχουν να πουν στό μελετητή τής πνευματικής και ιδεολογικής ζωής του μεσοπολέμου και ότι επίσης, αν ό τελευταίος νοιαστεί να ρίξει σωστά τούς προβολείς, τέτοια ντοκου-

* Άπαραίτητη μελέτη για να μάθουμε επιτέλους τί ήταν αυτός ό περίφημος σουρρεαλισμός. Σήμερα άκόμα, άνθρωποι που θά ήταν κανονικά ή δουλειά τους να τό ξέρουν, διαπιστώνουμε ότι συχνά κατέχονται από μεγάλη σύγχυση: Συνέντευξη του ποιητή Μιχάλη Κατσαρού στην *Έλευθεροτυπία* 25 Μαρτίου 1979: «- Δηλαδή δεν είστε σουρρεαλιστής; Κατσαρός: Όχι... Οί σουρρεαλιστές τί κάνουν; Λέγανε ότι αυτό είναι σου-ρέ. Δηλαδή κάτω από τά πράγματα» (!).

τα μαρξιστικά • και

μέντα μπορούν να γίνουν συναρπαστικά για όποιονδήποτε σημαντικό άνησχο αναγνώστη. Κι αν αυτά δεν είναι απόλυτα για τον Βάρναλη και τον Καρωτάκη του Βαρίκα, ισχύουν αδιαφιλονίκητα (για να προλάβω την προσεχή εισαγωγή του έπιμελητή) για την υπό επανέκδοση *Μεταπολεμική μας λογοτεχνία*.

Όποιος σήμερα θέλει να θεωρεί τον έαυτό του μαρξιστή, και μάλιστα μαρξιστή έπιστήμονα, δεν μπορεί να αποδεχτεί τη μέθοδο του Βαρίκα ούτε ως έπιστημονική ούτε ως μαρξιστική. Όσο για τό αν είναι «διαλεκτική», όπως περιορίζεται να τη χαρακτηρίσει ο Α. Ζήρας, ό όρος δεν σημαίνει απόλυτως τίποτε, ούτε ιδεολογικά, ούτε μεθοδολογικά. Τό να εκθέσουμε ποιές είναι σήμερα οι άναζητήσεις της μαρξιστικής έπιστημονικής μεθοδολογίας και θεωρίας της λογοτεχνίας αποτελεί ένα τεράστιο ζήτημα, πού άλλωστε καμιά σχέση δεν έχει μ' αυτό τό κριτικό σημείωμα. Τό να εξηγήσουμε όμως τους προβληματισμούς εκείνης της εποχής στον τομέα αυτό, να περιγράψουμε τό πλαίσιο δυνατοτήτων και περιορισμών μέσα στο οποίο μπορούσαν να κάνουν όρισμένες έπιλογές οι τότε κριτικοί της λογοτεχνίας και μέσα απ' όλα αυτά να υποψιαστούν όρισμένα ζητήματα, αποτελεί την ευμενέστερη αξιολόγηση πού μπορούμε σήμερα ν' αποτολήσουμε: να τους προφυλάξουμε από την αντίληψη πού τους δλέπει να κινούνται με την «πλήρη άποδοχή μιάς δογματικής γλώσσας και ενός αντίστοιχου τρόπου σκέψης» (Ζήρας, σ. 8) να είναι σχηματικοί, φανατισμένοι λόγω δικής τους περιορισμένης αίσθησης των φαινομένων.

Ό Α. Ζήρας, βέβαια, θέλει να ξεχωρίσει τον Βαρίκα σάν μιά διαφορετική αίσθηση πραγμάτων. Δεν ρωτάει όμως τά ίδια τά κείμενα πού επανεκδίδει. Δεν ρωτάει τά κείμενα, λέω, διότι, προς Θεού, δεν θέλω να πιστέψω ότι θά επέτρεπε έστω και ίχνος υποψίας ότι τά τινά είναι πράγματα καλά και για σήμερα. Ένώ τά κείμενα του μεσοπολέμου είναι πλούσια (μέσα στη σχηματικότητά τους) και πρόσφορα για πολλαπλές αποκρυπτογραφήσεις, είναι άλλο τόσο διά-

Νέες εκδόσεις

Ελληνική πεζογραφία

Πέτρος Αμπατζόγλου	: Προσωπική άποκάλυψη (Διήγ.)
Θανάσης Βαλτινός	: Η κάθοδος των εννιά
Θανάσης Βαλτινός	: Τρία Έλληνικά μονόπρακτα
Στρατής Δούκας	: Δεσμός (Διήγ.)
Παντελής Καλιότσος	: Δεκεμβριανή νύχτα (Μυθ.)
Μένης Κουμαντάρεας	: Τό κουρείο
Χριστόφ. Μηλιώνης	: Τά διηγήματα της δοκιμασίας
Τατιάνα Γκρίτσι-Μιλιέξ	: Βυθοσκοπήσεις (Διήγ.)
Άριστ. Νικολαΐδης	: Ό κόσμος είναι άλλος (Διήγ.)
Μαρία Παπαδημητρίου	: Τό μαχαίρι (Νουβ.)
Γιώργος Χειμωνάς	: Οι χτίστες

Ελληνική Ποίηση

Κατερίνα Άγγελάκη-Ρούκ	: Ό θρίαμβος της σταθερής άπώλειας
Τάσος Λειβαδίτης	: Οι τελευταίοι
Χριστ. Λιοντάκης	: Υπόγειο Γκαράζ
Τζένη Μαστοράκη	: Τά σόι
Λευτέρης Πούλιος	: Τό άλλοιγορικό σχολείο
Χάρης Σακελλαρίου	: Άνεπίδοτα
Σωτ. Τσαμπήρας	: Όδες σ' έναν τουπαμάρο
Θ. Νιάρχος - Άντ. Φωσπέρης	: Ποίηση '78
Άντ. Τριφύλλης	: Ταβέρνα τά τομάρια

Δοκίμια - Μελέτες - Ιστορικά

Μ. Αλεξανδρόπουλος	: Τό Ρωσικό χρονικό για την άλωση της Κων/πολης (άπόδοση).
Φ. Ασμούς	: Άριστοτέλης
Ζ. Π. Βερνάν - Π. Βιντάλ Νακέ	: Μύθος και τραγωδία στην Αρχαία Ελλάδα
Ζινέτ Ραιμπό	: Τό παιδί και ό θάνατος
Στέλιος Ράμφος	: Αιώνια παιδιά
Στέλιος Ράμφος	: Υστερόγραφο

Θέατρο

Γάκωβος Καμπανέλλης	: Θέατρο, τόμος 1ος
----------------------------	---------------------

Ξένη λογοτεχνία

Αλεξάντρ Πούσκιν	: Στίς άναμνήσεις των συγχρόνων του (Μετ. Ζωής Α. Νάσιουτζικ)
Άνν Φιλίπ	: Ένα καλοκαίρι κοντά στη θάλασσα
	: (Μετ. Στρατής Τσίρκας)

Ξένη Ποίηση

Κλειτός Κύρου	: Ξένες φωνές (μεταφράσεις)
----------------------	-----------------------------

Εκδόσεις Τέχνης

Άγιωφω Άστεριάδης	: Λάρισα
Νίκος Χουλιαράς	: Ζωγραφική - Κείμενα
Λάο Τσέ	: Τάο τέ Κίνγκ

**ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΚΕΔΡΟΣ**

Πανεπιστημίου 44 - Τηλ. 3615.783

και γραμματα ηνωριζω • και γραμμα

φανα, διότι γονιμοποιήθηκαν μέσα στα τόσο περιχαρακωμένα ιδεολογικά μέτωπα της εποχής. Γι' αυτό, όταν ο Α. Ζ. μάς προσκαλεί να δεχτούμε ότι «οι σημαντικότερες δημοσιεύσεις ελληνικών και ξένων κειμένων πολιτικής ανάλυσης, λογοτεχνικής θεωρίας, αισθητικής και κριτικής, δέν πραγματοποιούνται ούτε στο επίσημο πολιτιστικό όργανο του ΚΚΕ, τους Νέους Πρωτοπόρους (1931-1936), ούτε στην 'Ιδέα (1933 κ.έξ.)», θά πρέπει συγχρόνως να εξηγήσει: «σημαντικότερες» σε σχέση με τί; Όχι μάλλον για τό ρόλο πού διαδραμάτισαν τότε, στην τότε πάλη των ιδεών και τούς πολιτικούς αγώνες, κι όχι βέβαια μόνο διότι οι «άλλοι» δέν άκουγαν τίς σωστές φωνές, φωνές πού θά άνοιγαν κάποια διέξοδο από τό στερίχα χαρακώματα. Οι άπαντήσεις του τύπου ότι οι «αίρετικές ομάδες» έκαναν τίς «σημαντικότερες αναλύσεις» ακριβώς διότι ήταν «περιθωριακές (σ.8) και «λόγω της όρισμένης αυτονομίας τους» (σ.9), εξηγούν τό άγνωστο διά του άγνώστου, και, αυτό πού με ενδιαφέρει κυρίως, δημιουργούν κάποια ανάλογα ψευδοδιλήμματα, όπως είναι όλα τά ψευδοδιλήμματα πού δημιουργούνται από την άνιστόρητη ταύτιση με μιά φέτα της ιστορίας. Κάπως έτσι ψάχνουμε να θρούμε και τίς «ρίζες μας», μέσα από μιά σύγχυση της ιστορικής αυτογνωσίας με την αναδρομική ταύτιση. Όλα τά παραπάνω είναι γεγονότα. Δέν άμφισβητώ ούτε την ύπαρξη αίρετικών ομάδων ούτε τη σημασία των αναλύσεων. Για να ζωντανέψουν όμως τά γεγονότα στο μυαλό μας, να πάρουν κάποια θέση στην ιστορική αλληλουχία, αλλά και στη δική μας προσωπικότητα, πρέπει καταρχήν να λέγονται, διότι τά όνόματα μάς παραπέμπουν σε μιά συγκεκριμένη γνώση. Αυτές οι άποσιωπήσεις δημιουργούν την εντύπωση κάποιας συνενοχής μεταξύ μελετητή και μελετώμενου. Όταν λέω συνενοχή δέν έννοώ συμφωνία απόψεων, πράγμα πού θά τό θεωρούσα νόμιμο αν ύπηρχε. Μιλώ για μιά εντύπωση την όποία μπορώ να εικονογραφήσω με τό έξης παράδειγμα: Στο σημείο πού ο Α. Ζήρας μιλάει για τά σημαντικά και άσημαντα περιοδικά του μεσοπο-

λέμου (σ.9) δέν μνημονεύει πουθενά τά Νέα Γράμματα. (Αυτό θυμίζει συνειρμικά κι ένα άλλο σημείο: όταν αναφέρεται στον Vittι, μιλάει μόνο για την 'Ιστορία της λογοτεχνίας του, σαν ν' άγνοεί τη Γενιά του '30, έργο πού κατεξοχήν θά τον ενδιέφερε για τά θέματα πού διαπραγματεύεται). Αν ή άποψη του έπιμελητή είναι ότι πρέπει επιτέλους ν' αντικαταστήσουμε τά έπίσημα, τά κύρια, με τά περιθωριακά, για να ξεφύγουμε από την παγίδα του άριστερου και του δεξιού «κατεστημένου», οι Νέοι Πρωτοπόροι και ή 'Ιδέα συμβολίζουν αναμφισβήτητα αυτή την παγίδα. Αλλά τά Νέα Γράμματα ούτε ταξινομούνται μ' εύκολία δίπλα στην 'Ιδέα, αλλά ούτε και έμειναν έξω από τον άξονα της πνευματικής άγωνίας της εποχής. Στα δεύτερα όμως περιοδικά, αυτά πού κράτησαν ως πουμε τη τρίτη όδό, με ποιο κριτήριο και πάλι δέν αναφέρονται π.χ. τό Σήμερα και ο Κύκλος ή Το 3ο μάτι;

Η εισαγωγή είναι διαποτισμένη από έναν ύπαινιγμό για κάποια τρίτη όδό, για μιά άλλη ποιότητα πού αντιπαράθεται στη «δουλωτική ύποταγή στις έντολές της ήγερσίας του ΚΚΕ» (σ.8). Εκεί άνήκει ο Βαρίκας. Το μόνο κλειδί για να έρμηνεύσουμε τη γένεση αυτού του ξεχωριστού φαινομένου κατά τον Α. Ζήρα είναι τό γεγονός της «όρισμένης αυτονομίας» αυτών των πολιτικών ομάδων ως προς τίς «κατευθυντήριες γραμμές της Κομμουνιστικής Διεθνούς» (σ. 9). Όμως ή «όρισμένη αυτονομία» δέν συνιστά παρά έναν αναδρομικό έξωραϊσμό, για όποιον θέλει να άποκωδικοποιήσει τά κείμενα πού έχει μπρός στα μάτια του και ξερει και λίγη πολιτική ιστορία. Οι ομάδες πού «δρουν αίρετικά ως προς τίς κατευθυντήριες γραμμές της Κομμουνιστικής Διεθνούς», την εποχή αυτή, ως ομάδες πολιτικές, ίσοούνται, κυρίως, με διάφορες τροτσκιτικές οργανώσεις (βλ. για ένήμερωση π.χ. Α. Στίνα, 'Αγαπήσεις, εκδ. Βέργος, 1977), οι όποιες άσπάζονται κάποιες, (γιατί όχι;) έξίσου «δογματικά» διαμορφωμένες πολιτικές απόψεις. Αλλά, αν άφήσουμε κατά μέρος τά πολιτικά προγράμματα και ξαναγρίσουμε στα προβλήματα τέχνης και λογο-

τεχνίας, τά πράγματα θά γίνουν ακόμη πιο μονοδιάστατα και φτωχά. Το θεωρητικό όπλοστάσιο, ή παιδεία και τά διαβάσματα ενός άριστερου κριτικού στην περιόδο του μεσοπολέμου (κι όταν μάλιστα είναι 24 ετών μονάχα), είναι λίγο άπίθανο ότι διέφεραν ειδολογικά από αυτό πού τότε κυκλοφορούσε στην άριστερή άγορά, συνέλιπτε δηλαδή λίγο-πολύ με τό μαρξιστικό corpus και των «δογματικών». Θά ήταν πράγματι θετική συμβολή ή άποδελτίωση αυτού του corpus της προπολεμικής μαρξιστικής παιδείας. Προς τό παρόν ψάχνουμε έμπειρικά, βοηθούμενοι από τά κείμενα της εποχής και όρισμένες μαρτυρίες.

Ήταν μιά εύκαιρία (χαμένη) να προσθέσει ο μελετητής του «Βάσου Βαρίκα και της λογοτεχνικής κριτικής του μεσοπολέμου» ένα λιθαράκι (κατ' αυτόν τό πρώτο, αφού άγνοεί την Γενιά του '30 του Vittι) στη μελέτη αυτών των προβλημάτων, να μάς δώσει μιά πληρέστερη και έντιμη εικόνα του Βάσου Βαρίκα. Η συμβολή του θά ήταν πολύτιμη. Τά μοναδικά όμως συγκεκριμένα στοιχεία περί Βαρίκα (έκτος από τό βιογραφικό σημείωμα στη δ' έξωφύλλου) υπάρχουν στις σσ. 10 και 11. Σελίδα 10: «Αν επιχρηστήσουμε να του άποδώσουμε συγγένειες ιδεολογικές με συγχρόνους του θεωρητικούς της λογοτεχνίας και της πολιτικής, οι συγγένειες αυτές είναι περισσότερο ενδιάκριτες την εποχή εκείνη στις περιπτώσεις του Αι. Χουρμούζιου και του Μ. Σπιέρου (Ράντου) και λιγότερο σε εκείνες του Γ. Κορδάτου ή του Ν. Καρδούνη». Έδώ θά ήθελα να ξαναπώ ότι δέν μπορώ να μιλάμε στην Ελλάδα του '30 για «θεωρητικούς της λογοτεχνίας», και έμμένω σ' αυτό, διότι φοβάμαι πως γρήγορα θά μάς κατακλύσει ο όρος «Θεωρία λογοτεχνίας», ο όποιος θά σημαίνει λογοτεχνική κριτική, όπως κακοπάθαμε με τό σημαίνον-σημαινόμενο πού συνήθως εσήμαινε απλώς μορφή-περιεχόμενο. Χουρμούζιος, Σπιέρος, Κορδάτος, Καρδούνης. Τη στιγμή πού ο Α. Ζήρας δέν αναφέρει την ύπαρξη ιδιόλιων πού διεξοδικότερα άσχολούνται με την εποχή, θά έπρεπε τουλάχιστον να μάς φωτίσει ζωντανά, κι όχι «στα-

τα μωριζω • και γραμματα μωριζω

τικά», αυτές τις προσωπικότητες. Ἀκόμη καί ὁ Κορδάτος, πού μᾶς εἶναι πασίγνωστος, ἐδῶ μνημονεύεται ἀπλῶς ἀντιθετικά πρὸς τοὺς Χουρμούζιο, Ράντο. Ὁμως ὁ Κορδάτος, γιὰ νά δείξουμε πόσο ἐπιφανειακές εἶναι οἱ μονολεκτικές τοποθετήσεις τοῦ ἐπιμελητῆ, εἶχε, περίπου τήν ἴδια ἐποχή, τό 1932, διαφωνήσει καί ἀποχωρήσει ἀπό τοὺς *Νέους Πρωτοπόρους* καί συνεργαζόταν στό περιοδικό τοῦ Χουρμούζιου, τή *Νέα Ἐπιθεώρηση*.

Ἡ δεύτερη πληροφορία ἀφορᾷ τήν πνευματική διαμόρφωση τοῦ Βαρίκα, «τίς ἀρχικές καταβολές τῆς κοινωνιολογικῆς κριτικῆς πού ἐφάρμοσε» (σ.11). Ὁποῖος συναισθάνεται τί σημαίνει ἡ διερεύνηση τοῦ πνευματικοῦ φάσματος ἐπιπροσῶν, ἡ διαφώτιση τοῦ τύπου: «ἔχει τίς ἀρχικές καταβολές τῆς (ἡ μέθοδος πού ἐφάρμοσε) στόν Γκόρκι καί στοὺς Ρώσους κριτικούς τοῦ 19ου αἰῶνα (Μπιελίνσκι, Ντομπρολιούμποδ) καθώς ἐπίσης στόν Λένιν, τόν Τρότσκι, τόν Μπερντιάεφ καί τοὺς Γάλλους σουρεαλιστές» (σ.11), λίγα σηματοδοτεῖ. Αὐτό τό ἀνακάτωμα ὀνομάτων καλύπτει τά πιό ἐτερόκλητα πράγματα, ἔτσι ἀνοίγει ἡ βεντάλια σ' ὄλο τό εὖρος τῶν πιθανοτήτων. Στήν παράθεση αὐτῶν τῶν ὀνομάτων δέν ἔχω νά ἀμφισβητήσω τίποτε πραγματολογικά, ἀπλῶς μού γεννιοῦνται ἀπορίες, ἐρωτήματα πρωτογενῆ θάλαγα, πού εὐκολα μπορεῖ νά θέσει ὁποῖος ἔχει τή στοιχειώδη ἔγνοια νά μεταφράζει σέ συνεχές νόημα αὐτά πού διαβάξει. Γιατί ἡ κουλτούρα τοῦ Βαρίκα εἶναι ἀποκλειστικά ρωσική ὡς τήν ἐμφάνιση τοῦ Γαλλικοῦ σουρεαλισμοῦ; Κυρίως, πῶς ὅλες αὐτές οἱ ἐπιρροές ἀποκρυπτογραφοῦνται ὄντας ἀφομοιωμένες μέσα στό ἴδια τά κείμενα τοῦ Βαρίκα πού ἔχουμε μπροστά μας; Φυσικά ἡ μέθοδος τοῦ Βαρίκα εἶναι βασισμένη «στό μαρξισμό καί στή διαλεκτική» (σ.12). Τό ὅτι ὁ Βαρίκας δέν τή μεταχειρίζεται (τή διαλεκτική) «σάν κλειδί πού μπορεῖ νά ἀνοίξει κάθε πόρτα καί πού μπορεῖ νά προσφέρει ἐρμηνεῖες γιά τά πάντα» (σ.12), δέν βλέπω, ἂν ψύχραιμα διαβάξω ὅσα γράφει, γιατί νά ἰσχύει ἰδιαίτερα γιά τόν Βαρίκα καί ὄχι γιά τόσοσους ἄλλους μαρξι-

Ἐκδόσεις «ΝΑ ΥΠΗΡΕΤΟΥΜΕ ΤΟ ΛΑΟ»

Ποιά εἶναι ἡ Ρωσία σήμερα;
σοσιαλισμός ἢ καπιταλισμός
καί φασισμός;
βοήθεια στά κινήματα ἢ ἡγεμονισμός;
ὑφεση ἢ πολεμικές προετοιμασίες
καί ἀπειλή;

**Τό πρῶτο καί μοναδικό βιβλίο
στήν Ἑλλάδα πού ἀπαντάει, ἀναλύει
καί ἀποδεικνύει μέ ἀναρίθμητα στοιχεία
καί αὐθεντικά ντοκουμέντα!**

580 σελίδες, 25 ἀναλύσεις, 20 χάρτες

Ἀπό τά περιεχόμενα: Εἰσαγωγή Π. ΣΤΑΓΚΟΥ • Γ. ΜΥΡΝΤΑΛ (*Σουηδία*) χαιρετισμός • Ν. ΧΟΛΜΠΕΡΓΚ (*Σουηδία*) τά ἐσωτερικά αἷτια τοῦ σοβιετικοῦ ἐπεχτατισμοῦ. • Β. ΚΑΪΖΕΡ (*Γερμανία*) οἱ ταξικοί ἀγῶνες στήν ΕΣΣΔ • Β. ΧΑΝΤΕΛ ἡ σοβιετική ψυχιατρική • Κ. ΣΛΕΓΚΕΛ ἀγῶνες τῶν μαζῶν στήν ΕΣΣΔ • Ρ. ΒΑΓΝΕΡ τό ἡγεμονιστικό δόγμα τῆς σοβ. ἡγεσίας • Ν. ΧΕΝΝΙΓΚΣ τό ναυτικό δόγμα τῆς ΕΣΣΔ • Ρ. ΜΠΙΛΛ (*Ἀγγλία*) ἡ «ὑφεση» • Β. ΣΒΙΝΤΡΤΣΙΚ (*Γερμανία*) ἡ Γερμανία καί οἱ δύο ὑπερδυνάμεις • Β. ΧΟΪΛΕΡ ἡ «ΚΟΜΕΚΟΝ» • Ζ. ΜΟΜΠΕΡ (*Γαλλία*) σοσιαλμπεριαλισμός καί Γαλλία • Ν. ΦΕΡΝΜΠΑΧ (*Ἀγγλία*) ἡ κοινωνική βάση τῆς φιλοσοβιετικῆς ἰδεολογίας • Τ. ΜΠΡΟΥΝΙΛΑ (*Φιλανδία*) Σ.Ε. καί Φιλανδία • Σ. ΛΙΝΤΓΚΡΕΝ (*Σουηδία*) «Φιλανδοποίηση» ἢ «σοιηδοποίηση»; • Ν. ΣΙΝΖΙ (*Ἰαπωνία*) ἡ ΣΕ καί τά Ἰαπωνικά συνδικάτα • Χ. ΟΣΑΝΑΪ (*Ἰαπ*) ΗΠΑ καί ΣΕ στήν Α. Ἀνατολή • Κ. ΧΕΝΣΜΑΝ (*Σρί Λάνκα*) Τρίτος κόσμος καί Σ.Ε • Χ. ΣΑΡΜΑ (*Ἰνδίες*) Σ.Ε καί Ἰνδία • Π. ΜΑΓΓΙΟΥΜΠΙΝΤΑΡ (*Μπαγκλαντές*) ἡ ΣΕ στό Μπαγκλαντές • Κ. ΜΕΛΧΕΡΣ (*Γερμανία*) ἡ ΣΕ στήν Ἀφρική • ΚΑΪΖΕΡ-ΜΑΪΝΣ Σ.Ε καί Κούβα στήν Ἀγκόλα • Β. ΚΡΑΟΥΖΕ οἱ αἰγυπτο-σοβιετικές σχέσεις 1956-1976 • Γ. ΝΤΑΓΚΙΕΛΙ (*Τουρκία*) ἡ σοβ. πολιτική στή Τουρκία • Π. ΣΤΑΓΚΟΣ (*Ἑλλάδα*) ἡ Ρωσική ὑπερδύναμη ἀπέναντι στήν Ἑλλάδα τή κρίση στή Κύπρο καί τό Αἰγαῖο • Π. ΣΤΑΓΚΟΥ (*Ἑλλάδα*) — Γ. ΝΤΑΓΚΙΕΛΙ (*Τουρκία*) κοινή δήλωση

Τιμή 390 δρχ. Ἀποστέλλεται καί ταχυδρομικά, (μέ ἔξοδα τῶν ἐκδόσεων), γράφοντας καί ἐπισυναπτοντας ταχυδρομική ἐπιταγή σέ διαταγή Η. Πέτρου στήν πιό κάτω διεύθυνση.

Κεντρική διάθεση:
Βιβλιοπωλεῖο Ἀκαδημίας 57
Στόα κινηματογράφου ΟΠΕΡΑ.
Τηλ. 3600235

και γραμματα γνωρίζω • και γραμμα

στές της εποχής. Αυτή ή «μέθοδος» ήταν λίγο πασαρτού της τότε επαναστατικής ιδεολογίας: γενικές εισαγωγές για την κρίση και την παρακμή του καπιταλισμού, κρίσεις και παρακμές που οφείλονται κυρίως στο γεγονός ότι είναι καπιταλιστικές και αστικές (ο ιστορικός χρόνος καθορίζεται συνήθως από τη αναφορά στους πολέμους) πάνω από την «άποσύνθεση του αστικού πολιτισμού στο σύνολό του» (Βαρίκας, σ.30) ξεπροβάλλουν οι νέες δυνάμεις, οι νέες ιδέες «που προορίζονται για την αντικατάστασή του» (σ.30). Μετά από αυτό το πρώτο μέρος, που χαράζει το γενικό πλαίσιο και συχνά είναι μακροσκελέστατο, άνοιγει το δεύτερο κεφάλαιο που ψάχνει στο περιεχόμενο του λογοτεχνικού έργου, μόνο στο περιεχόμενο, την έκφραση του ενός από τους δύο «πολιτισμούς». Ένδιάμεσα παρεμβάλλονται και κρίσεις ή περιγραφές της «μορφής»: μέ τις γνωστές τεχνικές της πεπατημένης φιλολογικής μεθόδου. Κι όταν τό κλειδί της «διαλεκτικής» δέν μπορεί νά ανοίξει κάθε πόρτα, χρησιμοποιείται άφθονη ήθικολογία μέ τό εγγενές όνομα «ψυχικά κίνητρα». Δέν έχω καμία άπολύτως πρόθεση νά είρωνευτώ αυτές τίς προσπάθειες, όχι μόνο διότι ξέρω ότι δέν μπορούσαν νά είναι διαφορετικές, άλλα και διότι ήσαν ήρωικές χειρονομίες που πάσχιζαν νά θρούν κοινωνική φρότιση στά πολιτιστικά ζητήματα. Ξέροντας, κυρίως, πώς αυτές οι προσπάθειες έπαιζαν σημαντικό ρόλο στους τότε κοινωνικούς και ιδεολογικούς αγώνες και πώς ή έμβέλεια και ή δραστικότητα τους μέ καμία σημερινή θεόσωστη σκέψη ή μέθοδο δέν μπορεί νά συγκριθεί. Άλλά όσο δέν δεχόμαστε νά μάς επιβάλλεται ή αλάθητη 60χρονη ιστορία του ΚΚΕ μέ τρομοκρατικές άφισες και πανηγύρια, άλλο τόσο δέν θέλουμε νά έμπλακοΰμε σέ ψευτοπροβλήματα και ψευτοδιλήμματα όπως αυτό, ότι ο Βαρίκας «άποτολμά νά έρηνήσει τά ψυχικά κίνητρα που διαμόρφωσαν τό ποιητικό πρόσωπο του Καρυωτάκη, πράγμα που θά ήταν άδιανόητο για έναν λογοτεχνικό κριτικό της τότε «όρθόδοξης» άριστεράς» (σ.13). Στο πασίγνωστο άρθρο του Γληνού στους Νέους Προπολόρους

(1932-33) «Πνευματικές μορφές της αντίδρασης», που κατά κάποιον τρόπο έπαιξε τότε στίς γραμμές της «όρθόδοξης» άριστεράς τό ρόλο «μανιφέστου» ή οδηγού για τά πολιτιστικά ζητήματα, ο Γληνός κάπου λέει και τά εξής: «Τό πώς γίνεται ή μετουσίωση των ομαδικών αναγκών και συναισθημάτων μέσα στην άτομική ψυχή και την προσωπικότητα του καλλιτέχνη, ή ανάλυση των στοιχείων της καλλιτεχνικής ιδιοφυΐας και της καλλιτεχνικής προσωπικότητας και ή συσχέτιση όλων αυτών μέ τό καλλιτεχνικό δημιούργημα, που έτσι θά εξηγηθεί γενετικά, καθώς και ή επενέργεια του καλλιτεχνικού έργου στή μάζα και ή επίδρασή του σ' αυτήν, είναι θέματα σημαντικά προβλήματα άδιερεύνητα ακόμα στίς λεπτομέρειες τους από την άποψη μας. Όμως ο διαλεκτικός ματεριαλισμός χρησιμοποιώντας μάλιστα και τά πορίσματα της ψυχανάλυσης για μερικά άπ' αυτά, πιστεύω πώς πολύ γρήγορα θά τά διαφωτίσει» (Δ. Γληνού, Έκλεκτές σελίδες, τ. Δ', σσ. 79-80). Ο Α. Ζήρας δούλεψε μέ συνομοταξίες ή απλώς έμπιστεύτηκε την κρίση του Βαρίκα για τον Γληνό (σ.35), όπου ο Βαρίκας κατηγορεί τον Γληνό ότι λόγω κακώς έννοούμενης πολιτικής σκοπιμότητας άποσιώπησε τάχα ότι ο Βάρναλης «έπηρεάστηκε από τά εθνικιστικά ιδανικά»; Αντίθετα, ξέρουμε ότι ο Γληνός στο άρθρο του για τον Βάρναλη μιλάει για «τή μεγάλη φυλή που τον έχει μεθύσει από ένθουσιασμό», για τό «άσμα πρώτο του ιδεαλισμού», άρα κάθε άλλο παρά άποκρύπτει την «ιδεαλιστική» φάση του Βάρναλη (Έκλεκτές σελίδες, τ. Β', σ.

133-134). Αυτό όμως λίγο ένδιαφέρει, θά ήταν πιο χρήσιμο άν ο Α. Ζήρας, ένδιαφερόταν νά μάς εξηγήσει γιατί ο Βαρίκας επιτίθεται στον Γληνό...

Ένα άλλο στοιχείο που μάς είναι γνωστό από σκόρπιες μαρτυρίες, είναι ότι πολλοί διανοούμενοι του μεσοπολέμου (και όσοι ήσαν «δογματικοί» και φανατικοί συνεργάτες των Νέων Προπολόρων) είχαν διαβάσει τά κείμενα του Τρότσκι περί λογοτεχνίας και τέχνης. Την επίδραση του Τρότσκι θά έπρεπε νά ψάχνουμε κάτω από πολλές γραμμές των τότε άριστερών κριτικών της λογοτεχνίας. Π.χ., πολλές σελίδες του Βαρίκα περί μεταβατικής μορφής της τέχνης, περί «άμιγους» προλεταριακής τέχνης (π.χ. σσ. 61-63) διαβάζονται παράλληλα μέ αντίστοιχες άπόψεις του Τρότσκι (βλ. Τρότσκι, Λογοτεχνία και επανάσταση, Νέοι Στόχοι, 1971, σσ. 149 κ.έξ. και 161).

Έχω τή συναίσθηση ότι μ' όλα τά παραπάνω δέν συνέβαλα ούτε έλάχιστα στή γνώση και στην άποσαφήνιση του πνευματικού προσώπου της Άριστεράς στο μεσοπόλεμο. Άράδιασα πολύ άκατάστατα ένα σωρό έρωτήματα, έρωτήματα που μου γεννήθηκαν άμεσα από την άνάγνωση της εισαγωγής του Ζήρα. Κι άν τολμώ νά τά θέσω, τό τολμώ διότι πιστεύω ότι πρέπει νά άγγίξουν όποιον ανοίξει αυτό τό βιβλίο. Στην αντίθετη περίπτωση μπορεί νά μάς «είσάγει» σέ ακόμη μεγαλύτερη άγνοια και συσκότιση άπ' αυτήν που είχαμε πριν τό ανοίξουμε.

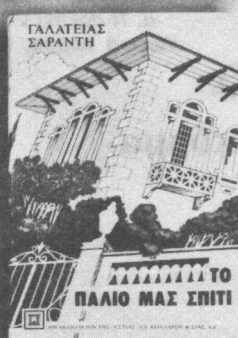
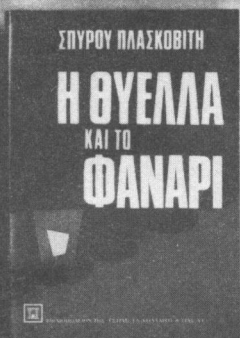
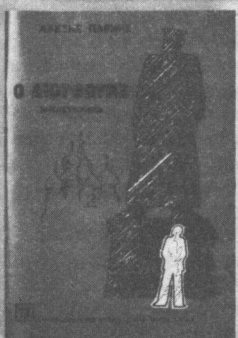
Μαριάννα Δήτσα

Καθε Σαββατο στη ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΗ ΠΟΡΕΙΑ

αγωνιστική πληροφόρηση για
τους πολιτικούς και κοινωνι-
κούς αγώνες

Πληρης ενημερωση για τα προ-
βλήματα της Αριστερας

ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

Τάσου Ἀθανασιάδη: Ὁ Ντοστογιέφσκη
 Μαρίας Ἰορδανίδου: Σάν τὰ τρελά πουλιά
 Δημήτρη Κολλάτου: Οἱ Ἐλιές
 Κώστα Ουράνη: Ταξίδια, Ἑλλάδα
 Ἀλέξη Πάρνη: Ὁ Διορθωτής
 Σπύρου Πλασκοβίτη: Ἡ θύελλα καί τό φανάρι
 Γαλάτειας Σαράντη: Τό παλιό μας σπίτι
 Κώστα Χατζηαργύρη: Ὁ θρύλος τοῦ Κωσταντῆ
 Πέτρου Χάρη: Ἡμέρες ὀργῆς

1885

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ «ΕΣΤΙΑΣ» Ι. Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΥ & ΣΙΑΣ Α.Ε.
 Σόλωνος 60 - Ἀθήνα 135 - Τηλ. 3615077

και γραμματα ζωριζω • και γραμμα

κές διαστρεβλώσεις του) επικεντρώνουν τό ενδιαφέρον τών μελετητών. Καί οι δυό ανατέμνουν τό αντικείμενό τους μέ δευδέρκεια, θεωρητική επάρκεια, επιστημονική βάση και σαφή γνώση τής πολιτικής βαρύτητας τών συγκεκριμένων ζητημάτων. Από μιάς άρχής πρέπει νά δηλωθεί ότι πρωταρχικός στόχος του λόγου τών συγγραφέων είναι α) νά νομιμοποιηθεί αυτή καθαυτή ή ύπαρξη τών αντικειμένων τους: νά γίνουν αποδεκτά ως «όντως όντα» κι όχι σαν κάποια έγκεφαλοεργήματα διανοουμενίστικων σχετλιασμών. β) νά καθοριστούν τά περιγράμμάτά τους και γ) καταρχήν ν' άνιχνευθούν, είτε μέσα από τή διαδρομή τους ίσαμε δώ (Τζόνστοουν) είτε ακριβώς έν τώ γεννώσθαι (Άλτουσέρ). Κι αυτό γιατί «εύκολα» μπορεί νά προσαφθεί υπέρβαρη άπλοαστευτική λογική στον Τζόνστοουν, στον δέ Άλτουσέρ συγκινησιακή εκφόρτιση συνεπικουρούμενη από μικροκακιωμένη διάθεση του τύπου «καλά σās τάλεγα».

α. Τί πρέπει ν' αλλάξει στό κομμουνιστικό κόμμα, του Λουί Άλτουσέρ,

Τί πρέπει ν' αλλάξει στό κομμουνιστικό κόμμα

του Λουί Άλτουσέρ
Μετάφραση Α. Ίωάννου

Σοσιαλισμός, δημοκρατία και μονοκομματικό σύστημα

του Μόντυ Τζόνστοουν
Μετάφραση Γιώργου Καρρά

Άπό τις εκδόσεις «ΑΓΩΝΑΣ», στή σειρά ΣΗΜΕΡΑ, κυκλοφορούν δύο βιβλία πού - χωρίς νά διεκδικούν τό αλάθητο ή τελεσιδικές απαντήσεις - ασχολούνται μέ τόν πυρήνα τών σύγχρονων αναζητήσεων του παγκόσμιου εργατικού κινήματος: θεμελιακά προβλήματα (σχέσεις κόμματος - λαού, κόμματος - άριστερου μπλόκ, ήγεσίας - βάσης, πορεία προς τό σοσιαλισμό, πλουραλισμός και μονοκομματικό σύστημα, δημοκρατικός συγκεντρωτισμός και γραφειοκρατι-

σε μετάφραση του Α. Ίωάννου. Συγκεντρώνει τά τέσσερα άρθρα πού δημοσίευσε ο Γάλλος κομμουνιστής φιλόσοφος στή Μόντ τόν Άπρίλη του 78, λίγο μετά τις γαλλικές κοινοβουλευτικές εκλογές: τ' αποτέλεσμα τους έθεσε δεξί τό σκοπούμενο: χάθηκε και γιατί ή έξουσία; πού και γιατί τό Κ.Κ.Γ. στάθηκε αντιμετώπο στή νικηφόρα δυναμική του Κοινού Προγράμματος; Ό Άλτουσέρ συγκεντρώνει τά πυρά του στή στρατιωτικής μορφής όργάνωση του κόμμα-

τος πού: άκυρώνει τήν αυτενέργεια και τήν πολιτική συμμετοχή τής βάσης: τήν καταδικάζει (προληπτικά - έκτονωτικά) σέ ρόλο έκτελεστικό, αναπαράγοντας συνάμα τήν άστική λογική πού διέπει τις σχέσεις κόμματος - έξουσίας: άπαρνείται, τελικά, τις μάζες μέ τήν άσφυκτική όχύρωσή της στά περί τήν Κ.Ε. बातά - πλήν άγωνα - έδάφη. Τά κείμενα, πόρρω απέχοντα από τό νά έκληφθούν ως φιλοσοφικοί αυτόρκεις περιπαιχιδισμοί ή πολιτικές συνταγές άνώδυνης χρήσης, ξεπερνούν τό έθνικό τους πλαίσιο (Γαλλία - 1978) και διεκδικούν - τουλάχιστον - τήν αντικαταβολή στον κορβανό τής διαλεκτικής μας. Στά μέρη μας, ή μαρξιστική άνάλυση, άν δέν συντηρείται σέ κομματικά θερμοκήπια, έξαντλείται σέ φωτοαντίγραφα άνανεωτικού τύπου. Οι εξαίρεσεις επιμένουν στον προαιώνιο ρόλο τους.

β. Σοσιαλισμός, δημοκρατία και μονοκομματικό σύστημα, του Μόντυ Τζόνστοουν, σέ μετάφραση Γιώργου Καρρά. Τό κείμενο δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά τό 1970 στό θεωρητικό όργανο του Κ.Κ. Μεγάλης Βρετανίας *Marxism Today* και, φυσικά, κατακρίθηκε ως αναθεωρητικό. Γνώρισμά του ή βαθιά μελέτη τών έργων τών Μάρξ, Ένγκελς, Λένιν: όχι τσιτάτα, όχι εύκολος έρανισμός, όχι ζήτωση οί κλασικοί μας.

Ό Τζόνστοουν διεξέρχεται τή σύνολη παραγωγή τους ζητώντας τήν αιτιακή άλληλουχία τών γεγονότων πού όδήγησαν στό σταλιναισμό, στή «συστηματοποίηση» του μαρξισμού και τήν ταύτιση του σοσιαλισμού μέ τό μονοκομματισμό, όπου κόμμα = κράτος, κόμμα = εργατική τάξη, τά τριτοίς ίσα...

Οι θεωρητικές συλλήψεις τών τριών για τό κόμμα, τό κράτος, τή δικτατορία του προλεταριάτου, τόν πλουραλισμό, τήν έλευθερία, άναδύονται σ' όλο τό εύρος τους μέ μία δημιουργική «αναπαράσταση» τής εξέλιξής τους. Οι αντιφάσεις τους φανερώνονται ή σχέση τους μέ τήν πολιτική πράξη καταδειχνεται: τά άστικά ιδεολογήματα περί νεαρού Μάρξ, όραματιστή και ανθρώπινου, συλλαμβάνονται μεγαλόθυμες ψευδώνυμες παραχωρήσεις: ή ίσοπεδωτική ταύτιση Λένιν και ΕΣΣΔ άποδεικνύεται ότι έμπεριέχει σέ λανθάνουσα μορφή τό νομοτελειακό τής δόμησης του σταλιναισμού σέ μήτρα ήδη φτιαγμένη. (Ίσως είναι από τις σπάνιες περιπτώσεις: ο (νόθος υιός) διάδοχος πατροθετεί τήν ώρα πού

τα ζωριζω • και γραμματα ζωριζω

δεξιά κι άριστερό συμπεθερίο εύλογει και ύπερτονίζει). Ή συνάφεια του βιβλίου μέ τά έν Έλλάδι, ώς αυτόνονη, μάς αναγκάζει νά τήν αποδείξουμε.

Τέλος, έπισημαίνουμε τή δόκιμη έμφάνιση τών έκδόσεων. Προσεγγένες μεταφράσεις, όμοιομορφία και χρηστικό σχήμα πού ύπονοούν κάποια έσωτερη λογική του έκδοτικού.

Παντελής Μπουκάλας

Ένα δελτίο - πηγή

Στήν πεντάχρονη θητεία του, τό δελτίο *Modern Greek Society, A social science newsletter*, - έκδίδεται μέ έξαμηνιαία περιοδικότητα στήν Άμερική - κατόρθωσε νά πραγματοποιήσει τό στόχο του, τουλάχιστον έξωελλαδικά.

Χωρίς βαρύγδουπες διακηρύξεις, όντας απλώς όργανο ένημέρωσης και

πληροφόρησης εκείνων τών μελετητών τής ιστορίας, τής οικονομικής και κοινωνικής έπιστήμης και τής ανθρωπολογίας πού έρευνητικούς τους τόπος είναι ή έλληνική πραγματικότητα από τό 1700 και μετά, παρέχει ύλικό εχέγγυο και έπιστημονικά έλεγμένο. (Γεγονός: τό δελτίο εξακολουθεί νά παραμένει άγνωστο - ανεβργό στά καθ' ήμάς: *Ισχυρισμοί*: "Αν, όμως, έβγαине στά έλληνικά; / ή διαφήμιση... ή ειδίκευση, ή στενότητα του αντικειμένου... - άνασάναμε: οί ένοχές, και πάλι, φορτώθηκαν σ' άλλο όχημα).

Δείγμα δουλειάς, ή βιβλιογραφία για τήν Κατοχή και τήν Άντίσταση στήν Έλλάδα, 1941-44, πού δημοσιεύεται στά τεύχη του Δεκεμβρίου 77 και Δεκεμβρίου 78. Ή φροντίδα του Γερμανού ιστορικού Hagen Fleischer για τή συγκέντρωση τής πρώτης ύλης, τήν τακτοποίηση και αποδελτίωση της έτσι ώστε ν' αναδειχθεί λειτουργική, άπάδει, φυσικά, στον έμπειρικό μας έρασιτεχνισμό. Τό

πλήθος τών πηγών πού έπρεπε νά προσπελάσει ή κρυφίνουα τών αρχαιοφυλάκων κάθε είδους: οί χιλιάδες σελίδες γραμμένες σέ πολλές χώρες και περισσότερα χρόνια, άπέφεραν τελικά μέ τήν ταξινόμησή τους: 600 περίπου τίτλους βιβλίων, ύπερεκατό άντιστασιακές έφημερίδες και περιοδικά, έπίσημα αρχαιοθετημένα έγγραφα, μπροσοϋρες και μαρτυρίες πρωταγωνιστών και άνώνυμων, ήμερολόγια, ντοκουμέντα και κρατικά κείμενα. Κι αυτά, μ' όλο τον καθηλωτικό τους όγκο, τουλάχιστον άναδειχουν άκυρη τήν περιρρέουσα άποψη πώς, λίγο-πολύ, ή γνώση μας γι' αύτήν τήν καθοριστική περίοδο δυσκολεύεται, μιάς και ό γραπτός λόγος, έπιστημονικός ή άλλος, είναι λειψός.

Ή απόδειξη νάτη, νά και οί πληροφορίες, συγκεντρωμένες και χειραγωγημένες. "Αν θέλουμε νά γνωρίσουμε τήν ιστορία μας, άς άρχίσουμε άπ' τή δική της ιστορία.

Πα. Μ.

ΚΕΡΑΜΙΚΑ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ

ΣΤΑΧΥ

Επιφύλαξη 7 Κεραμικά

ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ

Διατίθεται: Εξωτερικά

ΕΡΓΑ: ΤΗΡΙΟ
Φανερωμένης 11 Χ. Λαγύ
Τηλ 602125

ΜΗΝΙΑΙΑ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ

Θεωρία και πραχτική τήν περίοδο του Μάο
του P. Sweezy

Ύπάρχει μή καπιταλιστικός δρόμος;
του Harry Magdoff

Κρίση μέσα στην κρίση
του P. Sweezy

Τό κράτος στις μεταποικιακές κοινωνίες
του H. Alavi

Οί αισθητικές ιδέες του Μάρξ
του Adolfo S. Vasquez

Άττικά
της A. Rubinstein

ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ

ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΜΕΤΑΦΡΑΣΗΣ

Διαβάζοντας τό άρθρο του Π. Ζάννα, «Προβλήματα της μετάφρασης» (τεύχος 19, Μάιος 78), μου γεννήθηκε τουλάχιστον μία άπορία. Ο συγγραφέας παρουσιάζει τούς ήρωες του Μπόρχες και του Νάσου Βαγενά, τόν Πιέρ Μενάρ και τόν Πάτροκλο Γιατρά, σάν ύπαρκτά πρόσωπα χωρίς έστω και νά ύποδηλώνεται πουθενά ή άληθινή τους προέλευση.

Τά κατορθώματά τους βέβαια δέν είναι διόλου μυθικά αλλά πραγματικά - και μάλιστα έπη στην κυριολεξία, αλλά μέχρι τώρα κανένας σχολιαστής του Μπόρχες ή του Βαγενά (άπ' όσο ξέρουν οί ίδιοι τουλάχιστον) δέν έκανε ανάλογη έπαγωγή στά πρόσωπα.

Αντί νά κατασκευάσω ύποθέσεις πού θά είναι στό μεγαλύτερο μέρος τους άτοπες, θά ήθελα νά παρακαλέσω τόν Π. Ζάννα νά έξηγήσει τήν πρόθεσή του πού ώς ένα βαθμό διακινδυνεύει τή σαφήνεια του κειμένου.

Στέλιος Καφαντάρης

Και ή άπάντηση του συνεργάτη μας Π. Ζάννα

Λυπάμαι πολύ άν έδωσα τήν εντύ-

πωση στον κ. Στ. Καφαντάρη (μήπως και σέ άλλους αναγνώστες του «Πολίτη»;) πώς είχα τήν πρόθεση νά παρουσιάσω τόν Πιέρ Μενάρ και τόν Πάτροκλο Γιατρά ως πραγματικά πρόσωπα. Ίσως τέτοια νά ήταν ή πρόθεση του Μπόρχες και του Βαγενά (πρόθεση δικαιολογημένη σ' ένα διηγηματογράφο), όχι ή δικιά μου. Νόμισα πώς τά άποσπάσματα πού παρέθεσα και οί βιβλιογραφικές αναφορές ήταν στοιχεία αρκετά γιά νά φωτίσουν τουλάχιστον τό δικό μου στόχο. Έφτασα μάλιστα στό σημείο νά σθήσω από τό άρχικό μου κείμενο τρεις λέξεις πού μου φάνηκαν περιττές, αλλά πού θά διέλυαν κάθε παρεξήγηση. Μιλούσα γιά τίς «... ύποδειγματικές (γιατί και... φανταστικές) αυτές περιπτώσεις». Έξαφάνισα τίς λέξεις στην παρένθεση (βλ. «Πολίτης», τ. 19, σελ. 36 πρώτη άράδα).

Θαυμαστής του Μπόρχες αλλά και της «Συντεχνίας» του Νάσου Βαγενά, ήξερα τί χρωστούσε ο δεύτερος στον πρώτο. Η άνάλυση και οί παρατηρήσεις του Τζώρτζ Στάνιερ γιά τό κείμενο του Μπόρχες (και τό έγχείρημα του Μενάρ) μέ έκαναν νά τό συσχετίσω μέ τό κείμενο του Βαγενά (και τή μετάφραση του Γιατρά).

Αν, τελικά, οί δύο ήρωες είναι πρόσωπα ύπαρκτά ή όχι - ή άν δώσουν τή μία ή τήν άλλη εντύπωση -, έχει λίγη σημασία στά πλαίσια του άρθρου μου. Σημασία έχει τό γεγονός πώς μπορεί ή άβεβαιότητα αυτή νά «διακινδυνεύει τή σαφήνεια του κειμένου». Φοβάμαι πώς τή διακινδύνευσα και μόνο μέ τήν άπόφαση νά τό δημοσιεύσω σ' αυτή του τή μορφή - όταν μάλιστα ο δαίμων της φωτοστοιχειοθεσίας εξαφάνισε τήν προέλευση και τή δικαιολόγησή του. Ας μου επιτραπεί, έστω και καθυστερημένα, ή άποκατάσταση μιας ύποσημείωσης: «Τό κείμενο πού δημοσιεύεται έδώ είναι τό πρώτο μέρος μιας δίωρης όμιλίας πού δόθηκε στην Έταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας στις 21 Ιανουαρίου 1977. Έγιναν μόνο μικρές προσθήκες και διορθώσεις στό άρχικό κείμενο».

Διαπιστώνω τώρα πώς θά έπρεπε ίσως νά είχα κάνει μία, τουλάχιστο, διόρθωση λιγότερη και περισσότερες προσθήκες.

Π. ΖΑΝΝΑΣ

ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΑ

Τόμος Ι, τεύχος Νο 2

ΓΕΝΑΡΗΣ - ΦΕΒΡΑΡΙΟΣ 1979

Οίκο...λογικά

Άστφυιλία: άπονέκρωση της παραγωγικής υπαίθρου, καταλύτης άσφυξίας της ζωής στην πόλη του Βασίλη Φίλια

Οί πόλεις-τέρατα εξαρθρώνουν τήν ανάπτυξη της έθνικής ένδοχώρας

Ο κόλπος της Έλευσίνας: από τή σκοπιά της συστηματικής έρευνας του Μιχάλη Σκούλλου

Άστικοί θόρυβοι

ή πιό ύπουλη ρύπανση του Γιάννη Σημαντάνη

Τό περιβάλλον μέσα στά μοντέλα γιά τήν παγκόσμια οικονομία του Guy Poquet

Ο πνεύμονας της γής στα χέρια των πολυεθνικών

Οικολογική Συνείδηση.

René Dumont

Ο δεκάλογος της σοσιαλιστικής οικολογίας

Τό κλίμα. Γιατί αλλάζει;

Έξοικονόμηση ενέργειας - Πρόκληση σοβαρότητας και εϋθύνης

Βιόμαζα - Φυτείες ενέργειας

Βενζίνη από τά δέντρα

Τό παιδικό οικολογικό βιβλίο της Έλένης Παμπούκη

ΔΙΜΗΝΙΑΙΑ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ